T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

XI-XIV. YÜZYILLARDA GÜRCİSTAN`DA KIPÇAKLAR

Hazırlayan
Nasiba MİRZAYEVA

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Erhan YOSKA

Yüksek Lisans Tezi

HAZİRAN 2020
KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı-Soyadı: Nasiba MİRZAYEVA

İmza:

İNTİHAL

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Başlığı:……..……
……
……......

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan toplam …… sayfalık kısmına ilişkin, …../…../20……... tarihinde ***Turnitin*** intihal programındanaşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı: % ..... dır.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Giriş dahil
2- Ana Bölümler dahil
3- Sonuç dahil
4- Alıntılar dahil/hariç
5- Kapak hariç
6- Önsöz ve Teşekkür hariç
7- İçindekiler hariç
8- Kaynakça hariç
9- Özet hariç
10- Yedi (7) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. ……../……./…….

Adı Soyadı :……..
Öğrenci No :……..
Anabilim Dalı :……
Bilim Dalı :……
Program Adı :……..

Danışman:……
(Adı-Soyadı ve İmza)

Öğrenci:……
(Adı-Soyadı ve İmza)

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

XI-XIV. Yüzyillarda Gürcistan`da Kipçaklar adlı Yüksek Lisans / Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan:	Danışman:
Ad Soyad, İmza :	Ad Soyad, İmza:
Nasiba MİRZAYEVA	Dr.Öğr.Üyesi Erhan YOSKA

Tarih ABD Başkanı

Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN

KABUL VE ONAY SAYFASI

Dr. Öğr. Üyesi Erhan YOSKA danışmanlığında Nasiba MİRZAYEVA tarafından hazırlanan "XI-XIV. Yüzyıllarda Gürcistan`da Kıpçaklar" adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

…….. /…… / ……..

JÜRİ:

Danışman: ....

Üye: ....

Üye: ....

ONAY: Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun ……...… tarih ve ……..…… sayılı kararı ile onaylanmıştır.

……. /……../ ……

……..

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Tarih boyunca Kıpçaklar Avrupa, Asya ve Afrika`nın geniş arazilerinde yayılmışlar. Onların XI. yüzyılın ortalarında Karadeniz, Kuzey Kafkasya ve Balkanlara göç etmeleri ve siyasi, askeri, kültürel, dini vb. hayatlarından Rus, Ermeni, Gürcü, Süryani, Macar ve Bizans kaynaklarında bahsedilmektedir. XII. yüzyılın başlarında siyasi olaylar sonucunda Kıpçaklar Gürcü ordusu ile birleşip Selçukluların Kafkasya`ya doğru ilerlemesini engellemişlerdir. Bundan sonra Gürcü kralları zamanla Kuzey Kafkasya bozkırlarında Alanlarla beraber yaşayan Kıpçakları, kendi ordularına askeri hizmet için ülkelerine davet etmişlerdir. Bahsedilen bu yüzyılda Gürcistan`da feodal aznaurların gücü kralın tek başına hakimiyet sahibi olmasını engellediğinden, Kıpçakların orduda hizmeti mevcut durumu değiştirmeye sebep olmuştu. Dolayısıyla Kıpçaklar sadece orduda hizmet eden paralı askerden ziyade Gürcistan`da devlet teşkilatının yapılandırılmasında önemli role sahip olmuşlardır.

Konunun yeteri kadar aydınlanması için farklı dillerde, özellikle Gürcü dillindeki kaynaklara başvurulmuştur. Bu yüzden şu an tezimde kaynakları çevirmemde kullandığım dilleri zamanında bana öğreten hocalarıma minnetdarlığımı sunuyorum. Çalışma süreci bana bilimsel bir işi kaleme aldığın zaman hocalarımın desteğinden ziyade manevi dayağın ne kadar önemli olduğunu da gösterdi. Bunun için bu yaşıma kadar her adımımda bana destek olan, her daim arkamda olduğunu hiss ettiren değerli anaannem Zekiyye Hanım`a, annem Leyla Hanım`a, kardeşlerim Zeynep ve Alihüseyn`e derin teşekkür ederim. Kaynak bulmak için aylarca ziyaret ettiğim Mirza Fatali Akhundzade adına Azerbaycan Milli Kütüphanesi, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi ve Erciyes Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına, konu ile ilgili fikrini aldığım arkadaşlarım ve hocalarıma şükranlarımı sunarım. Lakin her şeyden önce bu çalışmanın başladığı günden beri konu seçimimde ve bu konunun işlenmesinde emeği geçen, değerli zamanından ayırıp tezimin ortaya çıkmasında katkılarını esirgemeyen hocam Dr.Öğr.Üyesi Erhan YOSKA`ya derin minnettarlığımı sunmayı borç bilirim.

XI-XIV. YÜZYILLARDA GÜRCİSTAN`DA KIPÇAKLAR

Nasiba MİRZAYEVA

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Nisan 2020

Danışman: Dr.Öğr.Üyesi Erhan YOSKA

KISA ÖZET

Kıpçaklar tarih boyunca başka milletler tarafından iyi bir savaşçı olarak tanımlanmışlar. Avrasya coğrafyasının tarihinden bahsedince, Kıpçaklarla bağlı dönemler özellikle dikkat çekmektedir. Lakin bu dönemlerin eksik tarafı Kıpçaklarla bağlı yeteri kadar kaynağın olmamasındadır. Kıpçaklar başka coğrafyalarda olduğu gibi Kafkasya`nın siyasi ve kültürel hayatında önemli yer tutmuşlardır. Gürcistan Kıpçakları XI. yüzyılda, IV.Davit`in iktidarı döneminde gelmişler. Gürcü kaynakları Kıpçaklardan ilk kez XI.yüzyılda, en son ise XIV. yüzyılda bahsettikleri için tezimizin kronolojik çerçevesi XI.-XIV. yüzyılları almaktadır. İlk zamanlarda dış düşmanlarla mücadele maksadıyla Kıpçaklar iskan edilmişlerdir. Lakin daha sonra tarihi akış dahili savaşların da onların yardımıyla yatırılmasına sebep olmuştur. Bununla da Kıpçaklar hem Gürcistan`da devlet oluşumunda mühim rol sahibi olmuş, hem de devlet ordusunun bir kısmını oluşturmuşlardır. Savaşçı yetenekleri onların Gürcistan ordusunda temsilini belli bir dönem gelenek haline de getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Kıpçaklar, Türkistan, Karadeniz, Kafkasya, Gürcistan.

KIPCHAKS IN GEORGIA IN THE XI-XIV CENTURIES

Nasiba MIRZAYEVA

Erciyes University İnstitute of Social Sciences, Master (M.Sc.) Thesis, April 2020

Supervisor: Doctor Lecturer Erhan YOSKA

ABSTRACT

Kipchaks have been described as good warriors by the nations throughout history. Speaking of the history of the Eurasian geography, the periods associated with the Kipchaks attract particular attention. However, the missing part of these periods is that there are not enough resources connected with Kipchaks. As in other geographies, Kipchaks have an important place in the political and culturel life of the Caucasus. Kipchaks came to Georgia in XI century, during IV Davit`s rule. Georgian sources mention about Kipchaks for the first time in the XI century, and the last in XIV century. From this perspective, the chronological framework of our thesis takes XI.-XIV. centuries. Kipchaks were resettled in the early times in order to combat external enemies. However, the subsequent historical flow caused their participation at internal wars. At the same time Kipchaks played an important role in the formation of the state in Georgia and formed part of the state army. Their warrior abilities have made their representation in the Georgian army as a tradition for a certain period of time.

Key words: Migration, Kipchaks, Turkistan, Black Sea, Caucasus, Georgia.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK ii
İNTİHAL iii
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI iv
KABUL VE ONAY SAYFASI v
ÖNSÖZ vi
ABSTRACT viii
KISALTMALAR xi
GİRİŞ 1

1.Bölüm
KAFKAS ÖNCESİNDE KIPÇAKLAR

1.1 Tarihi Kaynaklarda Kıpçak Adı 5
1.2 X. Yüzyılda Türkistan`da Kıpçaklar 11
1.2.1 Kanglı-Kıpçak Münasebetleri 12
1.2.2 Kıpçak-Kimek İlişkisi 17
1.2.3 Kıpçakların Devlet Kuramamalarının Sebepleri 19
1.3 Avrasya Coğrafyasında Kıpçak Dağılımı 23
1.3.1 Kıpçak Göçleri 23
1.4 Kıpçaklarda Kültür ve Medeniyet 29
1.4.1 Kıpçaklarda Sosyal Organizasyon 29
1.4.2 Kıpçaklarda Zanaat ve Ziraat 32
1.4.3 Kıpçakların Dini İnançları ve Göç Etkisi 34

2. BÖLÜM
KAFKASYA`DA KIPÇAKLAR

2.1 Kıpçakların Kafkasya`ya Gelmeleri ve Göç Sebepleri 39
2.2 Karadeniz`in Kuzeyindeki Kıpçakların Komşuları İle Münasebetleri 44
2.2.1 Kıpçak-Peçenek İlişkileri 44
2.2.2 Kıpçak-Oğuz Münasebetleri 46

2.2.3 Rus Araştırmacılarının Eserlerinde Kıpçaklar Ve Kıpçak-Rus Münasebetleri..48
2.2.4 Kıpçak-Moğol İlişkisi 62
2.2.4.1 Kıpçak-Moğol Etnik Bağlantısı 62
2.2.5 Başkurt Kıpçakları Hakkında 67
2.3 Azerbaycan`da Kıpçakların Faaliyetleri 70
2.3.1 Azerbaycan`da Kıpçak İzleri.....70
2.3.2 Azerbaycan Atabeyleri (İldenizler).....76
2.4 Grigoryanlaşmış Kıpçaklar 86

3. BÖLÜM

GÜRCİSTAN`DA KIPÇAKLAR

3.1 Gürcistan`daki Kıpçaklardan Bahseden Temel Kaynaklar.....93
3.2 Gürcü Kaynaklarında İlk Türkler Hakkında Verilen Bilgiler.....97
3.3 Kıpçaklardan Önce Gürcistan`da Siyasi Durum.....99
3.3.1 Selçuklu-Gürcü İlişkilerinin İlk Sahfası.....104
3.4 Kıpçaklar Hakkında Gürcü Kaynaklarında Geçen Bilgiler 109
3.4.1 Gürcistan`da Kıpçakların Askeri-Siyasi Faaliyetleri 109
3.5 Gürcistan`da Kıpçakların Kültürel İzleri 130
SONUÇ.....135
EKLER.....137
KAYNAKÇA.....142
İNDEKS.....166
ÖZ GEÇMİŞ 173

KISALTMALAR

A.g.e: Adı geçen eser

Bkz: Bakınız

Çev: Çeviren

TDK: Türk Dil Kurumu

GİRİŞ

Türkler binlerce yıllık tarihi boyunca anayurtlarından başka yerlere sürekli göç etmişlerdir. Bu bakımdan birçok devletin tarih sahnesine bakarken Türklerin izlerini görebiliriz. Türkleri diğer halklardan farklı kılan esas unsur da Türk tarihinin belirli bir zaman kesiminde değerlendirilmesinin kolay olmamasıdır. Bundan başka Türkler belli bir coğrafi konumda uzun süre bulunmadıkları ve sürekli yer değiştirdikleri için tarihi süreç içerisinde bazen bir bölgede siyasi olarak nüfuzunu kaybederken, diğer taraftan mevcut siyasi durumda önemli konuma sahip olabilecek duruma gelmişlerdir. Türkleri farklı eden diğer bir mesele devlet kuramayıp, başka halkların içinde zamanla assimile olsalar bile mutlak şekilde eridikleri halkın tarihi hafızasında ve maddi medeniyet nümunelerinde kendi izlerini bırakabilmeleridir.

Bozkır kültüründe göçün öneminin araştırılması uzun zaman yapılan ve zorluklarla karşılaşan meselelerden olmuştur. Bunun asıl nedeni göç hadisesinin başka kültürlürden farklı olarak daha dinamik gelişen bir kültürü ortaya çıkarmasındadır. Bu yüzden günümüzde göç, onun kültüre olan etkisi, göçün bir fenomen olarak halkların hayatına tesiri oryantoloji alanının "nomadoloji" bilim dalında öğrenilmektedir. Bilimsel metodolojik araştırmalarla özellikle, göçün bozkır kültürüne olan etkisine dikkat çekilmektedir. Dünya tarihi sürecinde ve çağdaş günümüzün portresinin ortaya çıkmasında bu göçlerin önemi özellikle vurgulanmalıdır. İngiliz tarihçisi A.Toynbi tarihe malum olan kültürlerin bu gün eriştikleri mevkiyi göstererek göçebe kültürünün önemini açıklamaya çalışmıştır. Onun düşüncesine göre, hayvancılıkla uğraşan göçerevli halklarda kültür seviyesi yerleşik hayattaki halklara göre daha üst seviyede olmuştur. Bu uğraş insan aklının ondan bir seviye aşağı canlı üzerinde olan etkisini ortaya çıkarmıştır[1]. Bundan başka göç ekonomik olarak da tarımdan daha faydalı olmuştur. Tarımdan elde edilen mahsul sadece tüketim maksadıyla üretilirken, hayvancılıkta bu daha geniş alanlarda sarf edilmekteydi. Tesadüfi değildir ki, A.Toynbi gösterdiği bu olumlu unsurlardan sonra Hıristiyan kilisesinin bundan etkilenerek kendisi için örnek karakter oluşturduğunu da belirtmiştir.

[1] Тойнби, А. (2010). Постижение Истории. (Пер. с англ. Е. Д. Жаркова) Москва: Айрис-Пресс, s. 192. [Toynbi, A. Postijeniye İstorii].

Araştırmamızın temeli olan Kıpçaklar da aynı şekilde yukarıda bahsettiğimiz gibi tarihi süreçten geçmişlerdir. Göç hadisesi bir halkın yer değişimi ile yeni bir yaşam yeri edinmesi demektir. Kıpçakların tarihini "Moğollardan önce" ve "Moğollardan sonra" olmak şartıyla iki döneme ayırırsak, Moğol istilasından önce Avrasya`nın batısındaki bozkırlarda bir göç dalgası izlenmektedir. Kıpçakların göçü tarihi süreç içerisinde çok karışık kültürün, sosyal-ekonomik ve siyasi durumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kıpçakların tesirinde bulunan ilk bölgenin Altay dağları ve civarı olduğu bilinmektedir. Yapılan arkeoloji kazılar Altay kültürünün diğer aşamalarıyla Kıpçak tesirinde bulunan dönemi tamamen farklı olduğunu göstermektedir. Demek ki, adı geçen bölgede kendine has göç kültürüne rastlanılmıştır.

Gürcistan Kıpçakları olarak isimlendirilen Kıpçaklar siyasi olaylardan dolayı yer değiştirerek Kafkas sınırlarını geçmişler. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntulara göre XI. yüzyılda Kıpçaklar Aşağı Don nehrinden Derbent`e kadar büyük bir arazide yerleşmişlerdir. XI. yüzyılın II. yarısında Kıpçaklar Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya bozkırlarını ele geçirmişlerdir. Bahsedilen yüzyılda Kıpçaklar komşuluktaki Rusya için büyük tehlike durumunda olsalar da, yerleştikleri Kuzey Kafkasya bölgelerinde olan Adıge, Alan ve Vaynah tayfalarıyla barış içinde ilişki kurmuşlardır. Bu bakımdan Kuzey Kafkasya`da karşılıklı yakınlaşma ve askeri-siyasi beraberlik hüküm sürmüştür. Kuzey Kafkasya`da Kıpçakların aktif faaliyeti onların zamanla Ön Kafkasya taraflarına gelmelerine sebep olmuş ve bu tarihten itibaren "Derbent Kıpçakları" tabiri ortaya çıkmıştır. XII. yüzyılda Kıpçaklar Kafkasya sınırına geldiklerinde Gürcistan`da kral nesli Bagrationiler, Azerbaycan`da ise İldenizler hakimiyette idi. XI. yüzyılın II. yarısında Gürcü kaynaklarında Kıpçaklardan bahsedilmiştir. Gürcüler onların fiziki görünümlerine vurgu yapmamışlardır. Kıpçaklar Gürcistan`da XII. yüzyıldan beri, yani IV.David (1089-1125) zamanında yerleşmeye başlamışlardır. Kıpçaklar çoğunlukla tehlikenin gelebileceği yerlerde-Doğu Gürcistan`da iskan edilmişlerdir. Hükümdar David tarafından yerleştirilen Kıpçaklar devlet hakimiyetinin bağımsızlaşmasında ve hükümdarın kendisinin özgür siyaset yürütmesinde önemli yere sahip olmuşlardır. Onların yardımıyla Gürcüler Şirvan arazisinin içlerine doğru ilerleye bilmiş, 1121 yılındaki Didgori savaşında Selçuklulara karşı galibiyet kazanmıştır. Bunun sonucunda asırlardır Müslüman Emirliği olan Tiflis Emirliği Gürcü Çarlığı`na verilmiştir. Artık XIII. yüzyılda Gürcistan`da Kıpçakların sayısı dikkat çekecek kadar çok olmuştur.

Bahsedilen devirde Gürcistan, Macaristan ve Harezm ordularının ağırlıklı kesimini Kıpçaklar oluşturmaktaydı. Gürcü kaynakları Kıpçaklardan en son XIV. yüzyılda bahsetmektedir. Bu devir Gürcistan`da taht kavgaları zamanına tesadüf etmekteydi. Muhtemelen Gürcistan`ı terk etmeyip orada kalan Kıpçaklar artık yerli ahali ile karışmış durumdaydılar. Kıpçakların bazıları buradan Güney Kafkasya`nın diğer bölgelerine ve Doğu Anadolu`ya göç etmişlerdir.

Tezimizde onların Kafkasya`ya ne zaman ve hangi koşullarda geldikleri ile ilgili görüşleri bu yüzden tartışacağız. Her ne kadar farklı farklı hadiselerde yer alsalar bile Kıpçakların Türkistan`da oldukları zamandan Avrupa`ya göç ettikleri zamana kadarki durumlarını izah etmek için Kafkaslardan önceki ve sonraki siyasi, askeri, sosyal, kültürel, dini hayatlarını kaynakların elverdiği ölçüde izah etmeye çalıştık. Yapmış olduğumuz bu izahat Kıpçakların siyasi hayatını ortaya koymakla beraber, onların günlük yaşam tarzını, inançlarının değişimini anlamamıza daha fazla kolaylık sağlayacaktır. Kültürel değişimin Kıpçakların Gürcistan`daki hayatının her noktasına yansıması, onların kültür ve medeniyet açısından ulaşmış oldukları mevkii göstermesi bakımından önemlidir. Yazdığımız tezin amacı esas itibariyle Gürcü kaynakları esasında bu önemli yeri vurgulamaktır. Bundan başka tezde Gürcistan`daki Kıpçakların ekonomik durumu, Gürcü kaynaklarında onlarla ilgili geçen fikirler karşılaştırılarak incelenmiş, Gürcistan`da Kıpçak izlerinin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır.

Konumuz betimsel araştırma modelinin klassik tarama yöntemi ile yapılmıştır. İlk olarak konu ile ilgili olan ve ulaşılma imkanı bulunan birinci el kaynaklar tasnif edilerek bir sistem dahilinde yerleştirilmiştir. Tahlil aşamasında bu kaynaklardan elde ettiğimiz verilerin bilgi yönünden yeterli olup olmadığı kontrol edilerek tenkit aşamasında ikinci el kaynakların yardımıyla bilgi güvenirliği tespit edilmiş, terkip (sentez) aşamasında ise incelenmiştir. Döneme ait yabancı menşeili eserler de temin edilerek çalışmanın zenginleştirilmesi için kullanılmıştır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kafkasya`ya gelmeden önceki dönemde Kıpçaklardan bahsedilmiştir. Bu bölümde Kıpçak adının tarihi kaynaklardaki anlamına, X. yüzyılda Türkistan`daki Kıpçaklar, Kanglı ve Kimeklerle olan ilişkilerine, devlet kuramama sebepleri, Avrasya coğrafyasında yapmış oldukları göçlere, Kıpçakların kültür, din, sosyal organizasyon meselelerinden bahsedilmiştir. Kafkasya`da Kıpçaklar başlıklı ikinci bölümde adı geçen bölgelere göç sebepleri,

Karadeniz`in kuzeyindeki kavimlerin Kıpçaklarla olan münasebetleri, Azerbaycan`daki Kıpçaklar ve Grigoryanlaşmış Kıpçaklar araştırılmıştır. Üçüncü bölüm tamamen konumuzun merkezi olmuş ve Gürcistan`daki Kıpçakları ele almıştır. Bu bölümde Kıpçaklardan bahseden temel kaynaklar, orada verilen bilgiler, Selçuklu-Gürcü ilişkileri, Kıpçakların bu ülkenin siyasi tarihinde oynadığı rol, askeri-siyasi faaliyetler ortaya konulmuştur.

1.BÖLÜM
KAFKAS ÖNCESİNDE KIPÇAKLAR

1.1 Tarihi Kaynaklarda Kıpçak Adı

Tarih sahnesine Kıpçak ismi ilk defa Tobol-İşim Nehirleri çevresinde çıkmıştır. Bu zaman İrtiş Nehri civarında Kimekler, kuzeyinde ise Peçenekler yaşamaktaydı[2]. Altay dağlarından Doğu Avrupa`ya kadar geniş bir coğrafyada yaşamış olan Kıpçaklar orta asr tarihçi ve yazarları tarafından farklı isimlerle adlandırılmışlar. Bu kadar geniş bir coğrafyada yaşamalarından dolayı farklı kültür ve medeniyetlerle komşu olmuşlardır. Bunun sonucunda dönemin kaynaklarında farklı şekilde adlandırılmışlardır. Rusça "Polovtsı" [Половцы], Bizans kaynaklarında ve Macar dilinde "Kuman", Almancada "Falon, Falb", Ermenicede "Khartes", Gürcü dilinde "Kh`ivçakh`i" [ყივჩაყი] vb. şekillerde isimlendirilmişlerdir. Ne kadar farklı seslendirilse de, bütün dillerde çevrildiğinde bu adlar "*açık sarı, sarışın, saman renkli*" manalarına gelmektedir.

Kıpçakların görünümünden bahseden bütün kaynaklar onların güzel yüzlü, sarışın, kuvvetli, olduğunu göstermektedir. D.Rasovski El-Ömeri`ye[3] istinaden, Kıpçakların düzgün yüz çizgilerinin olduğunu söylemiştir[4]. Milli Rus[5] edebiyatının ilk destan örneklerinden sayılan ve Rus knezi İgor Svyatoslavski`nin Kıpçaklar üzerine 1185 yılında düzenlediği seferi konu edinen "İgor Bölüğü Destanı"nında da defalarca Kıpçak kızlarının güzelliğinden bahsedilmiştir. Bu güzelliğin bir sonucu olarak Rus Knezlerinin Kıpçak Hanlarının kızlarıyla evlenmesi hadisesi kaynaklarda zikredilmektedir. Rus kroniklerinde Vladimir Monomah`ın torununun Kıpçak Hanı Başkurt`la evlenmek için kaçtığı söylenmektedir[6]. Bütün bunlar Kıpçakların dış

---

[2]Cihan **Yalvar**, "Deşt-i Kıpçak`ta Moğol Hakimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Ocak 2018, s. 9.

[3](1301-1349). Arap bilim adamı, coğrafyacı, tarihçi. Mısır sultanının katibi olduğu için Memlük devlet arşivlerine erişe bilmişdir, bu bakımdan eserlerinde gösterdiği bilgilere başka yazarlarda rastlanılmamışdır.

[4]Дмитрий **Расовский,** *Половцы, Торки, Печенеги, Берендеи*, Изд-во Ломоносов, Москва 2016, s. 18. [Dmitriy Rasovskiy, Polovtsı, Torki, Peçenegi, Berendei].

[5] Kiev Rus [Русь] Knezliği kastedilmektedir, günümüzdeki Rusya ile karıştırılmamalıdır.

[6]Akdes Nimet **Kurat**, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 71.

görünüm bakımından diğer halklar tarafından çekici bulunmasıyla ilgilidir. Bildiğimiz üzere kaynaklarda Kıpçakların farklı şekillerde isimlendirildiğini göstermiştik. Farklı telaffuz edilmesine rağmen, yukarıda gösterilen bütün isimlendirilmeler "sarışın" anlamını taşımakta ve esas itibariyle Kıpçakların beyaz tenli, sarı saçlı olmasına işaret etmektedir. Çin kaynaklarındaysa, Kıpçaklar mavi gözlü ve kırmızı saçlı olarak tasvir edilmiştir[7]. Günümüzde Romanya`da yaşayan Çangolar Kıpçakları kendi ecdadları olarak kabul etmektedir ve antropoloji bakımdan onların da sarışın ve mavi gözlü olmaları etnik bağlantılarını göstermektedir[8]. G.E.Grumm-Grjimaylo sinolog Pol Pellio`nun fikirlerini destekleyerek Kıpçakların beyaz Asya ırkına mensup olduğunu, Kuzey Çin`in yerli ahalisi olan Dinlinlerin de beyaz ırka ait olduklarını söylemiştir[9]. Antropolojik olarak beyaz Asya ırkı uzun boy, düz burun, açık rengli ten, mavi gözler ve sarı saç gibi özelliklere sahiptir.

Kıpçakları adlandırırken yaygın olarak kullanılan isim Kıpçak-Kuman şeklindedir. X. asrın sonlarında Kimek, Kıpçak, Çin`in kuzey batısından gelen Kunların birleşmesiyle Kuman-Kıpçakların birliğinin meydana geldiği söylenilmektedir.[10] Bu bakımdan Kuman ismi Kunlarla Kıpçakların birleşmesinden sonra, takriben 1012-1013 yıllarında ortaya çıkmıştır[11]. Fransız misyoner seyyah Gilyom de Rubruk Güney Rus topraklarını tasvir ederken burada Kumanların yaşadığını ve onlara **Kapçat** (Kıpçak) denildiğinden bahsetmiştir[12]. Balkanlarda ise Kıpçak adına ilk defa 1078 yılında Kıpçakların Peçeneklerle Adrianopol`u kuşatması zamanı rastlanılmıştır. Bu kuşatma ile ilgili kaynaklarda yalnız onların hakimiyeti ele geçirmeye yardım için çağırıldıkları ve bu zaman müttefiklerinin Tuna şehirlerinden birinin yöneticisi olan Tatuş adlı şahsın

---

[7] Никит (Иакинф) **Бичурин**, *История Первых Четырех Ханов Из Дома Чингисова*, Типография Карла Крайл, СПб. 1829, 273-274. [Nikit (İakinf) Biçurin, İstoriya Pervıx Çetırekh Khanov İz Doma Çingizova].

[8]Gömeç S.Y. (2013). Türk Tarihinde Kıpçaklar, *Türk Tarihçiliğine Katkılar Mustafa Kafalı Armağanı* içinde (ss. 111-128), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 115.

[9]Григорий **Грумм-Гржимайло**, *Западная Монголия и Урянхайский Край. Исторический Очерк Этих Стран в Связи с Историей Средней Азии, Т. 2,* Типография Главного Ботанического Сада, Ленинград 1926, s. 57-59. [Grigoriy Grumm-Grjimaylo, Zapadnaya Mongoliya i Uryankhayskiy Kray. İstoriçeskiy Oçerk Etikh Stran v Svyazi s İstoriyey Sredney Azii].

[10]Taşağıl, A. Kuman-Kıpçaklar. **www.genelturktarihi.net/kuman-kipcaklar** (Erişim tarihi: 25.02.2020).

[11]Ahmet **Taşağıl**, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk boyları,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s. 72-73.

[12]*Путешествие в Восточные Страны Плано Карпини и Рубрука,* Типография "Искра Революции", Москва 1957, s. 108. [Puteşestviye v Vostoçnıye Straný Plano Karpini i Rubruka].

olduğu gösterilmektedir[13]. Kazaklarda "Kıpşak", Başkurtlarda "Kıpsak", Özbeklerde "Kipçok" adlandırılan Kıpçaklar bu gün birçok halkla beraber yaşamaktadırlar. Avrupa, Bizans ve Rus kaynaklarında "Kıpçak" terimi kullanılmamaktadır. Kıpçak kelimesinin yerine XII. yüzyılda Kıpçakların başında bulunan Atrak Han`ın Tın (Don) bozkırlarından Gürcistan`a göç ettiği dönemde beraberindeki atlı göçerevli insanlar Rus kaynaklarında "Polovtsı", Gürcü kaynaklarında "Kıpçak" diye geçmektedir.[14] Çin tarihinin Herodot`u olarak bilinen Sım Tsyan "Şi ji" adlı eserinde büyük Hun hükümdarı Mete Han`ın M.Ö. 201 yılında Hunyuy, Tzyuyşe, Geguney, Dinlin ve Sinli kabilelerini tabi ettiğini belirtmiştir. A.Bernştam ise M.Ö. III. yüzyıldaki Tzyuyşe kabilesinin VIII. yüzyıldaki Kıpçaklar ile bağlantısının olduğunu ifade etmiştir[15]. İrtiş nehrinin yakınlarında yaşayan kabileyi Tzyuyşe olarak isimlendiren B.Karlgen, kitabelerdeki ilk hiyeroglifin eski dilden okunuşunun "**kıy**", ikincisi ise "**çak**" şeklinde olduğunu göstermiştir[16]. Bu arazilerdeki "Kıpçak" ismi VIII. yüzyılın runik metinlerinde geçmektedir. Runik metinler Kıpçakların M.Ö. III. yüzyıldan itibaren Hangay vilayetinde veya Güney Altay topraklarında yerleşmelerini göstermektedir[17].

Müslüman ve Rus tarih yazarları Kıpçakları sayısız kabilelerden oluşmuş, güçlü bir halk olarak tanımlamış, onların yaşadığı bölgeleri de "Büyük Bozkır", "Deşt-i Kıpçak" adlandırmışlardır. Fakat sözkonusu kaynaklarda Kıpçakların geçmişi hakkından bilgilere, Kıpçakların menşei hakkında efsanelere rastlanılmamıştır. VIII-IX. yüzyıllara kadar olan kaynaklarda Kıpçak ismine rastlanılmaması kaynaklarda bilgilerin saklı olduğu kanaatine varmamıza sebep olmuştur. 1909 yılında Fin Türkologu G.Ramstedt Selenge nehrine yakın arazide sonradan "Selenge taşı" adlandırılacak olan mezar taşlarından birinin üzerinden "**tör. . . bacaq alig jyl olurmys**" şeklinde yazılan yazıyı "*Türk-Kıpçaklar (bizim üzerimizde) 50 yıl hakimiyet sürmüşler*"-şeklinde

---

[13]Ярослав В. **Пилипчук**, "Формування Кордонів Pax Cumanica У Східній Європі", *Східний Світ*, Sayı 3, 2014, s. 36. [Yaroslav V.Pilipçuk, "Formubannya Kordoniv Rax Cumanica u Skhidniy Yevropı"].

[14]ლეონტი **მროველი**, *ქართლის ცხოვრება* (რედ. სიმ. ყაუხჩიშვილი), საქართ. სსრ მეცნიერ. აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი 1942. [Leonti Mroveli, Kartlis Tskhovreba (red. S.Khaukhçişvili), Sakart. SSR Metsnier. Akademiis Gamomtsemloba, Tbilisi 1942].

[15]Александр **Бернштам**, *Очерк Истории Гуннов,* Изд-во ЛГУ, Ленинград 1951, s. 63. [Aleksandr Bernştam, Oçerk İstorii Gunnov].

[16]Бернштам, s.106. [Bernştam].

[17]Александр **Гаркавец**, *Кыпчакское Письменное Наследие Том I*, Баур, Алматы 2017, s. 5. [Aleksandr Garkavets, Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye].

çevirmişti[18]. Bu ifadeden anlaşıldığına göre, VIII. yüzyılda Kıpçaklar Batı Göktürklerinin içinde devleti idare eden iki güçlü kabileden biri olarak siyasi hayatta etkin olmuşlardır. Lakin birçok araştırmacı tarafından bu okuma ciddiye alınmayarak Kıpçak ismine ilk kez IX. yüzyılda ibn Hurdazbih`in eserinde rastlanıldığı fikrinin üzerinde durmayı seçmişler. Adı geçen bu İslam yazarının eserinde: *"Türk-Tokuzoguzların ülkesi Türk ülkeleri içinde en genişidir. Bu ülke Es-Şin, Et-Tubbat ve Karlukların arazisiyle sınırlıdır. Üstelik Kimek, Guz, Çigili, Türgeş, Azkişi, Kıpçak (Khifşakh), Kırgız, Karluk, Halac-lar nehrin o taraflarına kadar yaşamaktalar"*[19] şeklinde Kıpçaklardan bahsedilmiştir.

Genel olarak, XIII. yüzyıla kadar olan eserlerde bu isim Kıpçak olarak kullanılmıştır. Türkçe Kıpçak "*öfkeli, kızan*" anlamına gelse de, Kuman adı "*sarımtırak, solgun, sarışın*" manasındadır. Oğuz Hakan destanı`nda anlatılan bir hikayede Kıpçak adına rastlıyoruz. Ordusuyla beraber İdil (Volga) irmağına gelen ve büyüklüğü nedeniyle geçmekte zorlanan Oğuz Hakan ne yapacağını bilemez. Bu sırada hünerli ve akıllı beylerden biri ağaçları yontarak keser ve sal hazırlar, ordu onun yaptığını birebir tekrarlar. Oğuz Hakan sevinerek ona "Kıpçak-Beg" adını ve İdil (Volga) İrmağı çevresini verir[20].

F.Reşideddin`in "Oğuzname"[21] ve Ebülgazi Bahadır Han`ın "Şecere-i Türk" adlı eserlerin her ikisinde Kıpçak adı "içi oyuk ağaç" anlamına gelmektedir. Bu anlam bir efsane esasında oluşmuştur ve şu şekilde anlatılmaktadır: "*Kıl-Baraklarla savaşta galibiyet kazanan Oğuz Hakan on yedi sene bu topraklarda kalıp dinlenir. Bu sırada kocası Hakanın askerlerinden olan ve savaşta öldürülen bir kadının doğumu yaklaşmış olur ve o içi oyulmuş ağaca girip çocuğunu doğurur. Çocuğu Hakanın yanına getirdiklerinde Oğuz ona "içi çürümüş, oyulmuş ağaç" anlamına gelen "Kıpçak" adını verir"*[22]. Efsaneye göre, Kıpçak kavimleri bu şahsın neslinden gelenlerdir.

Kaynaklara göre, Suy ve Tan sülalelerinin hakimiyeti zamanı Altay dağlarından Büyük Çin seddine kadar olan çöllerde Tele veya Tegrek isimli çok sayıda nesilden

---

[18]Сергей **Кляшторный**, "Кипчаки в Рунических Памятниках" *Turcologica,* К Восьмидесятилетию Академика А. Н. Кононова, 1986, s.153. [Sergey Klyaştornıy, "Kıpçaki v Runiçeskikh Pamyatnikakh"].
[19]Ибн Хордадбех. (1986). *Книга Путей и Стран*. (Arapçadan Rusçaya çev. Наила Велиханова) Баку: Элм, s. 66. [İbn Khordadbekh. Kniga Putey i Stran].
[20]W.Bang ve G.R.Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1936, s. 23.
[21]Rəşidəddin, F. (2003). *Oğuznamə*. (Çev. İ.M.Osmanlı) Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, s. 26.
[22]**Elbülgazi Bahadır Han,** *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime),* Tercüman Yayınları, İstanbul 1974, s. 32.

ibaret kabile yaşamıştır. Çinlilere malum olan bu 15 kabileden en güçlüleri Seyanto ve Hoyku olmuştur[23]. Bu iki kabile hakimiyet uğruna rekabet halinde olmuşlar. Birinci Göktürk Devleti`nin 630 yılında parçalanmasından sonra bu rekabette Seyanto kabilesi galibiyet kazanmıştır. Merkezi Tole nehri olan yeni bir Hanlığın esası koyulmuştur. Lakin kısa süre sonra Çinlilerle Hoyku kabilesinin birleşmiş kuvvetleri, Seyanto kabilesini mağlup etmiştir. Kuzey Altay`a kaçmak zorunda kalan Seyantolular galiplerden "*uğursuz*", "*değersiz*", "*mutsuz, bahtsız*" anlamlarına gelen "Kıbçak" ismini alırlar. Seyanto kabilesinin mahvedilmesi ile ilgili efsanede: "*Onlar, yok olmadan önce kabilelerine yabancı biri gelerek yemek istemiş, kabile adamlarından biri onu yurta`sına yemek vermek için almış. Evin hanımı misafirin kafasının kurt kafası olduğunu görse de, ev sahibi bunu farketmemiş. Yabancı yemeğini bitirince kadın gördüklerini kabileye anlatmış ve kabiledekiler onu Yuydugyun dağına kadar kovalamaya başlamışlar. Ona varınca O: "bizler ruhuz (ilahi), Seyanto yok edilecektir"-demiş. Onu takip edenlerse korkudan geri kaçmışlar. Şimdi gerçekten de bu dağın arkasında mahvedildiler*"[24] şeklinde bahsedilmiştir.

Tonyukuk ve Bilge Hakan`a adanmış eski Türk kaynağında Göktürk Devleti`nde en güçlü kabile olarak Seyanto`nun ismi geçmiş ise de, İletmiş Bilge Hakan`ın yazılı kitabesinde artık "Kıpçak" adı geçmektedir[25]. Kıpçak terimi Kıpçakların göç ettiği tarihi coğrafyaya bağlı olarak kendi anlamını değiştirmiştir. Buna göre, I. dönemde: 760-1030. yıllarda etnik birliklerin ortaya çıkmasıyla "Kıbçak" etnonimi endoetnonime[26] çevrilmiştir. Bu zaman Kıpçaklar İrtiş nehrine doğru yayılmışlar. Artık Nasır-ı Hüsrev`in[27] "Divanı"`nda Sırderya nehrinin Kıpçaklar yaşadığı bölge "Deşt-i Kıpçak" olarak isimlendirilmiştir. 1030-1240 yıllarını kapsayan II. dönemde ise Kıpçaklar tek bir devlet halinde birleşemeseler de, ayrı ayrı birlikler halinde olmuşlar ve onlara Hanlar rehberlik etmişlerdir. Artık XIII-XIV. yüzyıl kaynaklarında "Kıpçak" etnonimine rastlanılmamaktadır. En son Kıpçakları ayrı bir etnonim gibi Kaşgarlı Mahmud kendi eserinde: "*Bizans-Rum ülkesine en yakın olan boy "Beçenek"dir, sonra Kıfşak, Oğuz,*

[23]Юрий Андреевич **Евстигнеев**, *Кыпчаки / Половцы / Куманы и Их Потомки: К Проблеме Этнической Преемственности*, Астерион, СПб 2010, s.12. [Yuriy Andryeviç Yevstingeyev, Kıpçaki, Polovtsı, Kumanı i ikh Potomki: K Probleme Etniçeskoy Pryemstvennosti].
[24]Сергей **Кляшторный**, "Кипчаки в Рунических Памятниках" *Turcologica*, К Восьмидесятилетию Академика А. Н. Кононова, 1986, s.159. [Sergey Klyaştornıy, "Kıpçaki v Runiçeskikh Pamyatnikakh].
[25]Евстигнеев, s.12. [Yevstingeyev].
[26]Toplumların kendilerine verdikleri isimdir.
[27]Daha geniş bilgi için **bkz**: Azamat, N. "Nasır-ı Hüsrev", TDV İslam Ansiklopedisi, **www.islamansiklopedisi.org.tr/nasir-i-husrev** (Erişim tarihi: 20.11.2019).

Yemek, Başgırt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız gelir"[28] şeklinde ayırmıştır. Bundan sonra Kıpçak adı göçmen kabilelerini birleştiren toplayıcı bir isim olarak kullanılmaya başlanmıştır. III. dönem XIII-XX. yüzyıllardır ki, Moğolların istilasına rağmen Kıpçaklar ayrı ayrı uluslarda kendi varlıklarını ve isimlerini koruyabilmişlerdir. Altın Ordu`nun yıkılışından sonra Kıpçaklar Kırım, Kazak, Özbek, Kazak Hanlıkları içinde mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir.

Günümüzde Kazakistan toprakları Deşt-i Kıpçak bozkırı arazilerinin çoğunu kapsadığından, Kazakistan`ın ahalisinin soyunun Kıpçaklardan geldiği görüşü genel olarak kabul edilmektedir. XIX. yüzyılın sonu-XX. yüzyılın başlarında onlar: Kara-Kıpşak, Kulan-Kıpşak, Sarı-Kıpşak, Torı-Kıpşak ve Uzun-Kıpşak şeklinde grublara ayrılmışlar[29]. Antropolojik olarak Kıpçak-Kazaklar küçük Güney Sibirya ırkına mensupturlar. Kıpçakların Kazak halkının etnogenezindeki rolü hakkında bilimsel literatürde araştırmalar yapılmıştır. Bildiğimiz üzere Kazak halkını teşkil eden soylardan biri Argın soyudur.[30] Argın soyunun Kıpçaklarla benzer tamga[31]sının olduğu tahmin edilmektedir. Örneğin, Kıpçakların tamgası "/ veya //" bu şekildedir. Etnik kökü Kıpçaklarla bağlı olduğu düşünülen Türk kabilelerinden olan Argın soyundan Kan-jıgalı kabilesinin tamgası da aynı bu şekildedir. Kan-jıgalı kabilesi daha XIII.-XIV. yüzyıllarda Kıpçak birliğine dahildi. K.Şaniyazova göre, bir kabile içinde dahil olan ailelerin genelde bir tamgası olmuştur. Yani, hakim olan kabilenin tamgasını kullanmışlar. Bu anlamda Kıpçaklar Deşt-i Kıpçak`ta hakimiyet kuran sıfatıyla daha X. yüzyılın ortalarından XV. yüzyıla kadar güçlerini koruyup tanınmışlar. Daha sonralar kabile içine dahil olan veya ondan ayrılanlar yine de bu tamgayı esas alarak bazı değişiklikler ile kullanmaya devam etmişlerdir[32]. Bu gün de Harezm`de Kıpçak soyundan gelenler yaşamaktadırlar. Harezm Kıpçakları "segiz urug Kıpçak" adı altında birleşmişlerdi. Zerefşan Nehri boyunca yaşayan Kıpçakların da birliği bu isimle geçtiğinden, onlar arasındaki bağlılığı görmekteyiz[33].

---

[28]Divanü Lügat-İt-Türk Cilt 1. (1985). (Çev. Besim Atalay) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 28.
[29]Юрий Андреевич **Евстигнеев**, *Кыпчаки / Половцы / Куманы и Их Потомки: К Проблеме Этнической Преемственности*, Астерион, СПб 2010, s. 70. [Yuriy Andryeviç Yevstingeyev, Kıpçaki, Polovtsı, Kumanı i ikh Potomki: K Probleme Etniçeskoy Pryemstvennosti].
[30]Akpunar, Arzu. "Nogay Ulusunu Oluşturan Boylar ve Nogayların Kökeni Meselesinde Bu Boyların Önemi", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 2018, s. 39.
[31] Aile, soy işareti, sembolü olarak bilinmektedir.
[32]Карим **Шаниязов**, *К Этнической Истории Узбекского Народа*, Ташкент 1974, s. 152. [Karim Şaniyazov, K Etniçeskoy İstorii Uzbekskogo Naroda].
[33]Шаниязов, s. 127, 132. [Şaniyazov].

Kazak halkının oluşum süreci Moğol döneminden itibaren Kimek, Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Kitan dönemleri olarak ayrılmıştır. Türkistan bozkırlarına Kıpçakların Moğol istilasından önce yerleşmeleri Kazakların etnik dokusunun şekillendirilmesinde önemli olmuştur. Bu bakımdan 3. dönem olarak tanımlanan Kıpçak etabı Kazak halkının oluşmasında mühim yere sahiptir. Bahsedilen devirde bu etki aynı coğrafyada birçok halkın Kıpçaklaşmasına sebep olmuştur. Kıpçakların sayı itibariyle çok olmaları diğer boylarla karışmalarını kaçınılmaz kılmıştır[34].

XIV-XV. yüzyıllarda Özbek olarak adlandırılan Kazakistan`ın Kıpçak kavimleri, diğer Özbek hanlarından ayrılmışlar ve ayrılıktan dolayı bu Türk boylarına başına buyruk anlamında Kazak denilmeye başlamıştır. Bu ayrılışın sonucunda Kazak Türkleri, Türk boylarının Kuzey, yani Kıpçak koluna, Kazak Türkçesi ise Kıpçak şive grubuna dahil edilmektedir[35].

Göründüğü gibi Kıpçaklar uzun bir tarihsel süreç içerisinde gelişme yaşasalar da, onların tesir çevresi yalnız bir bölge ile kalmamış, başka kavimlerin tarihine de yansımıştır. Bu durum Kıpçakların farklı kaynaklarda muhtelif şekillerde isimlendirilmesi ile sonuçlanmıştır. Üstelik onlarla bağlı ortaya çıkan anlatı veya efsaneler bir kavim olarak Kırgızların hem siyasi, askeri bakımdan güçlü olduklarının, hem de yüksek bir kültür ve medeniyete sahip olduklarının göstergesi sayılabilir.

1.2 X. Yüzyılda Türkistan`da Kıpçaklar

Anayurtlarından göç etmeden önce Kıpçakların komşu boylarla münasebetleri daha geniş araştırma talep eden konulardandır. Tarihi bakımdan erişebilinen kaynaklar esasında bu ilişkilere değinilmesi ve bu topraklardan onların göçmesine sebebiyet veren nedenlerin açıklanması oldukca önemlidir. Özellikle Türkistan`da oldukları zaman çerçevesinde Kıpçakların etnogenez problemi karşımıza çıkmaktadır. Bu problemle ilgili günümüze kadar çok sayıda araştırmaların yapılmasına rağmen, genel tabloyu göz önünde canlandırmak zordur. Kıpçakların devlet teşkilatı meselesi de araştırılarak kaynaklarda verilen bilgiler esasında ortaya konulacak temalardandır.

---

[34]Mustafa **Kalkan**, *Kırgızlar ve Kazaklar* , Selenge yayınları, İstanbul 2006, s. 87.
[35]Nevzat **Özkan**, *Türk Dünyası. Nüsfus-Sosyal Yapı-Dil-Edebiyat,* Geçit Yayınları, Kayseri 1997, s. 67, 71.

1.2.1 Kanglı-Kıpçak Münasebetleri

Günümüze kadar kendi boy yapılarını koruyabilen Türk kavimlerinden biri Kanglılardır. Şimdiki Kazakistan`ın güneyinde Kanglı birliğinin oluştuğu söylenmektedir.[36] Kanglıların yerleştiği coğrafi mekan hakkındaki fikirler tartışmalıdır. Kanglılar Sırderya nehrinin orta havzasında Kazakistan`ın Jambıl eyaletinin civarındaki Karatav dağlarının ön kısmına kadar olan arazilerde yayılmışlardır. XII. yüzyılda-XIII. yüzyılın başlarında ise Kanglı boyu Güney Ural`ın doğusundan Aral denizinin kuzeyine kadarki bozkırlarda, bazılarıysa Yedisu ve İrtiş havzasında yerleşmişlerdir[37]. Onların başkentinin Türkistan yakınlarındaki Bityan şehri olduğu gösterilmektedir[38]. Kanglılar hakkında bilgilere M.Ö. II. yüzyıla ait edilen Çin kaynaklarında rastlanmıştır[39]. Kanglılar siyasi, ekonomik ve kültürel olarak Çin, İran, Roma, Kafkasya ile ilişkileri olmuştur. Onlar daha çok kendi komşuları olan Hunlarla, Usuyanlarla savaşmış, Buhara, Harezm ve birçok Orta Asya bölgesini ele geçirebilmişlerdir. Bu bakımdan onlar Büyük İpek Yolu`nun belli bir kısmını idare etmekteydiler. Kanglılar hayvancılık ve tarımla uğraşmışlardır. Çiftlikte kullanılmak üzere baraj ve göletler inşa etmişlerdir. Avcılık Kanglıların günlük hayatında önemli yerlerden birini tutmuştur. Özellikle Sırderya, Çu, Talas, Keles vadilerinde balıkçılık yaygındır. Kanglılar demir eriterek ondan silah ve tarım aletleri hazırlamışlardır. Kilden farklı farklı çanak çömlek yapmışlardır. Ustalar kendi hazırladıkları ürünleri hayvanlara veya buğdaya değiştiriyorlardı ki, bu da dış ticaretin gelişmesine sebebiyet vermiştir. Sosyal düzende hakim-Han ünvanını taşıyordu, hakimiyet babadan evlada geçiyordu. Arkeoloji araştırmalar neticesinde Kanglı medeniyeti 3 arkeoloji medeni merkeze ayrılmıştır, bunlar:

---

[36]Yorulmaz, Osman. "Moğol İstilası Sonrası Kanglılar/Kanklılar", *Bilig,* Sayı 40, Kış, 2007, s. 198.

[37]Александр **Кадырбаев,** "Тюрки-Канглы В Империи Чингис-Хана (По Китайским Источникам)", *Материалы Научной Конференции "П.И.Кафаров и Его Вклад в Отечественное Востоковедение" (К 100-Летию Со Дня Смерти).* Ч.2, Москва 1979, s. 51. [Aleksandr Kadırbayev, "Tyurki-Kanglı V İmperii Çingiz Khana (Po Kitayskim İstoçnikam"].

[38]"Канглы Государство", Казахстан. Национальная Энциклопедия, Cilt 3, Алматы: Қазақ Энциклопедиясы, 2005, s. 118. ["Kanglı Gosudarstvo", Kazakhistan. Natsionalnaya Ensiklopediya].

[39]Рамазан **Керейтов**, *Ногайцы: Особенности Этнической Истории и Бытовой Культуры*, Издательство "Сервисшкола", Ставрополь 2009, s. 56. [Ramazan Kereytov, Nogaytsı: Osobennosti Etniçeskoy İstorii i Bıtovoy Kulturı].

Kaunçin Medeniyeti- medeniyetin yayıldığı esas bölge olarak bilinmektedir- Taşkent etrafında yerleşmektedir. Burada en büyük anıtlar Sırderya sahillerinde yerleşen Aktobe`dedir[40].

Otrar-Karatau Medeniyeti- Sırderya ve Talas nehirlerinin orta havzasını kapsamaktadır. Burada en büyük arazi Otrar vadisidir[41]. Arıs nehrinin sol sahilinde 20`ye yakın anıt bulunmuştur: Puşık-Mardan, Kostobe, Şaştobe, Seytmantobe, Ahaytobe gibi anıtlardan en büyüğü-Kokmardan yerleşimi ve Mardan-Kuik mezarlığıdır. Mardan-Kuik mezarlığı Otrar vadisinde olup, 50 birbirine yakın yerleşmiş definden ibarettir. Kadınlara mahsus kurganlardan kemikten hazırlanmış tarak, kristal boncuk, grafitten kaşları boyamak için çubuklar, erkek kurganlarından ise silahlar bulunmuştur. Bir kurgandan bulunan ve üzerinde akrep, sakallı erkek, kurt ve ağaç tasvirleri olan kalsedon[42] mühürleri buranın ahalisinin dış ticarette İran`la ilişkilerinin olduğunu göstermektedir. Çünkü, bu tür mühürler II-V. yüzyıllara ait olup Otrar vadisine İpek Yolu vasıtasıyla İran`dan getirilmiştir.

Jetıasar Medeniyeti- anıtların toplandığı yer genel olarak Kuandarı ilidir, burada toplamda 150 yerleşim ve 100 mezarlık bulunmuştur. M.Ö. I. binyıllıktan- M.S. I. binyıllık arasında Jetıasar medeniyetinin en yüksek gelişim sürecinde olduğu söylenmiştir[43].

Kıpçaklarla beraber kaynaklar Nogayların içinde yaşamını sürdüren Kanglılardan da sıklıkla bahsetmektedirler[44]. Nogaylar arasında Kanglılar geniş bir alana yayılmakla beraber kendi tamgalarıyla seçilmekteydiler. Günümüzde Mineralovod ilinin Stavropol vilayetinde Kanglı adında köy bulunmaktadır. Dağıstan, Çeçenistan, Karaçay-Çerkez, Stavropol vilayetinde, Astrahan ve diğer arazilerde Nogaylar içinde yaşamaya devam eden Kanglılar kendi isimlerini korumuşlardır. Kuban Nogayları içinde bulunan Kanglılar "Kangliev" soyadını taşımaktadırlar[45].

Aşağı İdil (Volga) etrafındaki mezar taşlarında Kanglı tamgası tasvir edilmektedir. Kanglılar bu arazilerde Nogayların etnogoenezinde aktiv rol almış ve

[40]Памятники Каунчинской Культуры (21.03.2015). www.arheologija.ru/pamyatniki-kaunchinskoy-kulturyi/ (Erişim tarihi: 20.01.2020). [Pamyatniki Kaunçinskoy Kulturı].
[41]Памятники Отрарско-Каратауской Культуры (21.03.2015). www.arheologija.ru/pamyatniki-otrarsko-karatauskoy-kulturyi/ (Erişim tarihi: 20.01.2020). [Pamyatniki Otrarsko-Karatauskoy Kulturı].
[42]Kuvars mineral grubuna ait olan değerli taştır.
[43]Карл Байпаков ve Жакен Таймагамбетов, *Археология Казахстана,* Қазақ Университеті, Алматы 2006, s. 135-137. [Karl Baypakov ve Jaken Taymagambetov, Arkheologiya Kazakhistana].
[44]Керейтов, s. 42. [Kereytov].
[45]Керейтов, s. 58. [Kereytov].

Kıpçakların komşuları olmuşlardır. Bu bakımdan Kanglılarla Kangyu özdeşleştirilmiştir. Sovyet oryentalisti, Türkologu V.A.Gordlevski`ye göre, Oğuzlardan önce Küçük Asya`ya Kalaç, Karluk, Kanglı ve Kıpçaklar gelerek yerli halkla karışmış ve buranın Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır[46]. Kanglılar hakkında bilgilere XII. yüzyıl Çin kaynaklarında "kan-li" şeklinde rastlanmaktadır[47]. Misyoner seyyah Gilyom de Rubruk[48] eserinde Kanglıları "Kangle" şeklinde göstermiştir[49].

Kanglı tarihi ve menşei hakkında fikirler tartışmalı olup hala bazı sayfaları bizler için karanlık kalmaktadır. Kanglıların menşei meselesi 3 esas görüş üzerinden araştırılmaktadır. Bunlar: Kanglıların "Kanguy veya Kang-kuo"dan, Peçenek-Kangarlardan ve nihayet Kıpçaklardan gelmeleri yönüyle ortaya konulan görüşlerdir. Osman Yorulmaz her üç görüşü reddederek, Kanglıların Çin`in kuzeyi ile Gobi Çölü ve Moğolistanda IV.-VI. yüzyıllarda yaşamış Türk boyu olan Kao-ch`elerden geldiği fikrini savunmaktadır[50].

Kanglıların Kanguy veya Kang-kuo`dan geldiği fikrine en çok Çarlık ve Sovyet Rusya`sında yapılan çalışmalarda rastlamaktayız. İsim benzerliğinden yola çıkan araştırmacılar menşei meselesinden aslında uzak düşerek söyledikleri fikirleri kanıtlayacak inandırıcı deliller ortaya koyamamışlar. Bu anlamda Kanglıların Kanguy veya Kang-kuo`dan geldiği fikrini ilk ortaya koyan kişi N.A.Aristov, kendisinin "*Türk Boylarının ve Halklarının Etnik Yapısı ve Sayları Hakkında Notlar*" adlı kitabında Kanguylularla Kanglıların aynı olduğunu söyleyerek; Hun, Peçenek ve Kıpçaklarla beraber Avrupa`ya doğru göç ettiklerini göstermiştir. Araştırmacı hiç bir izah yapmadan Kanguyları Kanglı olarak kabul edip, Dulatlardan önce Altaylardan gelip yerleştiklerini söyler[51]. Oysa ki, Kanglılar konusunda tek kitabın[52] yazarı olan ve bu mesele hakkında

---

[46]Владимир **Гордлевский**, *Государство Сельджукидов Малой Азии,* Издательство АНСССР, Москва 1941, s. 22. [Vladimir Gordlevski, Gosudarstvo Selcukidov Maloy Azii].

[47]Алга **Кылычев**, "Сведения Восточных Авторов О Племени "Канглы"", *Научное Обозрение. Реферативный Журнал,* Sayı 3, 2016, s. 14-17. [Alga Kılıçev, Svedeniya Vostoçnıkh Avtorov O Plemeni "Kanglı"].

[48]Gilyom de Rubruk (tak. 1220-1293) XIII. yy. Fransız keşiş ve misyoner seyyahı. Fransız kralı IX. Lyudovik`in emriyle seyahata başlamıştır. "Doğu Ülkelerine Seyahat" veya diğer adıyla "Moğolların Büyük Han`ına Seyahat" kitabını yazmıştır.

[49]*Путешествие в Восточные Страны Плано Карпини и Рубрука,* Типография "Искра Революции", Москва 1957, s. 123. [Puteşestviye v Vostoçnıye Stranı Plano Karpini i Rubruka].

[50]Osman **Yorulmaz**, *Geçmişden Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken, İstanbul 2012, s. 25, 43-53.

[51]Николай **Аристов**, *Заметки Об Этническом Составе Тюркских Племен и Народностей и Сведения Об Их Численности,* Типография Худякова, СПб 1897, с. 402, 403. [Nikolay Aristov, Zametki Ob Etniçeskom Sostave Tyurkskikh Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İx Çislennosti].

[52]A.Kaydar`ın Kanlı eseri kastedilmektedir. **Bkz**: A. **Kaydar**, *Kanlı*, Almatı 2004.

kendi fikrini bildiren A.Kaydar`a göre, Kanguy Kanglıdır ve Kanglı kelimesinin kökeni "akar su" anlamını veren "kan"dan gelmektedir[53]. Kanglıları Kanguya bağlamak isteyen araştırmacılar yukarıda da belirttiğimiz gibi isim benzerliğinden yola çıkmışlar, lakin Kanglıların anayurtları Yedisu bölgesi olmayıp, daha erken devirlerden Gobi`den Moğolistan`a kadarki arazilerde yayılmışlar. Belirtilen bölgeye, yani Yedisu`ya da buradan geçip gelmişler[54]. Aristov`un Kanglıları Kanguyalılarla özleştirip Hun, Peçenek, Kıpçaklar gibi Avrupa`ya hareket ettikleri fikrini savunduğu aşikardır. Fakat aslında göç edenler Kanglılar değil, Kanguyalılardı. Tarihi kaynaklara göre, Moğol istilasına kadar Kanglılar Deşti-Kıpçak`ta üstünlük teşkil ederek Harezmşahlar devletinde görev almış, kendi hakimliklerini Yedisudan başlayarak Sırderya, Aral bölgelerine kadar yaymışlardır[55]. Bundan başka Kanglıların adı geçen Kang-kuo yakınlarında ortaya çıkışı onun dağılmasından bir kaç asr sonraya tesadüf etmektedir.

Cengiz Han`ın Harezmşahlar üzerine sefer düzenlemesi Kanglıların hayatını da etkilemiştir. Bu bakımdan Kanglılar Harezm şahının tarafında Moğollara karşı savaşmışlardı. İ.P.Petruşevski`nin verdiği abartılı bilgilere göre, Semerkand ele geçirilince Cengiz Han`ın emriyle 30 bin Kanglı askeri öldürülmüştür[56]. Sağ bırakılmış diğer Kanglılar Cengiz Han`a tabi edilerek savaşlarına katılmışlar. Altın Ordu`nun çöküşünden sonra Kanglılar bu topraklarda oluşan Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpag, Tatar, Başkır, Nogay halklarının bir parçası olmuşlardır. Moğol Devleti`nin ilk çağdaş Çin kaynağı "Sin Yuan-Şi"de 1355 yılında Yuan İmpratorluğu`nda Kanglı boyundan olan Tin-Çu`nun baş eğitimci olması hakkında bilgi verilmektedir. Kubilay Han zamanında Yuan imparatorluğu`nda önemli mevkide olan ve rehberinin Konfüçyüs alimi olan Bukhum ailesi de Kanglılardandır. O tarihte Çin imparatoruna yönetim ve eğitim sistemindeki idarenin geliştirilmesi üzerine rapor sunan şahıs gibi tanınmaktadır. Çin tarihinden misal getiren A.Ş.Kadırbayev "*...Bukhum biografisinde Çengiz Han`a karşı Kanglı boyunun Keraitlerin hakimi Van`ın ittifak kurarak mücadelesi*" hakkında bilgiler vermektedir[57].

---

[53]Osman **Yorulmaz**, *Geçmişden Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken, İstanbul 2012, s. 29.
[54]Yorulmaz, s. 31.
[55]Yorulmaz, s. 34.
[56]Илья **Петрушевский**, *Поход Монгольских Войск в Среднюю Азию в 1219-1221 гг. и Его Последствия,* Наука, Москва 1970, s. 120. [İlya Petruşevvski, Pokhod Mongolskikh Voysk v Srednuyu Aziyu v 1219-1221 gg. i Ego Postedstviya].
[57]Кадырбаев, А. Хубилай-Хан – Завоеватель Или Объединитель Китая?

Bizans imparatoru VII. Konstantinos Porfirogennetos`un "İmparatorluğun Yönetimi Üzerine"[58] isimli eserini esas alan bazı araştırmacılar Kanglıların Oğuz-Peçenek ve Kuman-Kıpçak karışımı neticesinde ortaya çıktığını savunmuşlardır. S.P.Tostov[59] Kanglıların Kangar Peçeneklerle ilişkisinden bahsetmiştir. Ona göre, Oğuz-Peçeneklerin bir kısmı olan Kıpçaklarla karışmaları neticesinde Kangarlar Kanglı ismini almışlardır[60]. Lakin Çin kaynaklarında Kao-ch`e etnik adı Kanglılara verilen isim olup, "*Yüksek tekerlikli arabalara sahip olan*" anlamına gelmektedir. Bu da Türkçede "araba" anlamını veren "Kanglı" ismi ile aynıdır. Bu bakımdan O.Yorulmaz Kao-ch`e-Uygur ve Kanglı-Uygur bağlantısını esas almak suretiyle Kanglıların menşeini Kao-ch`elere bağlamıştır[61].

Kanglıların Kıpçaklardan gelmesi ile ilgili diğer görüşü Z.V.Togan ve A.İnan istisna olmak üzere birçok Türk tarihçisi açıklamıştır. F.Sümer IX. yüzyılda yaşayan Kanlı isimli Kıpçak beyinin taraftarlarının sonradan böyle adlandırıldığını söylemiş, Kıpçakların Kimeklerden ayrılarak bağımsız olmasını misal getirerek bir karşılaştırma yapmıştır[62]. Aynı doğrultuda ünlü Türkolog V.V.Barthold da XII. yüzyıldan itibaren Kıpçaklarla Kanglıları bir birinden ayırmamıştır[63]. El Nüveyri ve İbn Haldun`a atfen S.Ahincanov da Kanglıları Kıpçaklarla bağlamaktadır[64]. Araştırmacıların Kanglıları Kıpçaklarla bağlamasının asıl sebebi onların Kaşgarlı Mahmud`un Kanlı ismini Kıpçak beylerinden birinin adı olarak göstermesidir. Aslında bu Kanglıların Kıpçaklardan geldiğinin değil, Kıpçaklarla beraber Kanglıların adı geçen o beyin idaresinde yaşadığını göstermektedir. Çünkü Kanglılar tarih sahnesine Aral ve Sırderya civarında

---

www.cyberleninka.ru/article/n/hubilay-han-zavoevatel-ili-obedinitel-kitaya (Erişim tarihi: 16.11.19). [Kadırbayev, A. Khubilay-Khan-Zavoyevatel İli Obyedinitel Kitaya?].

[58] VII. Konstantinos Porfirogennetos (905-959) Bizans Makedon hanedanının IV. hükümdarı. İsmindeki "Porfirogennetos" takma adı "Mor mermerli odada doğan" anlamını vermektedir. Tarihte kendisinin yazdığı "De Administrando İmperio", "De Ceremoniis" ve "De Thematibus" isimli kitaplarıyla tanınmaktatır. Bu kitap için **bkz**: **www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/** (Erişim tarihi: 14.11.2019).

[59]Sergey Pavloviç Tostov (1907-1976)-Sovyet tarihçisi, etnografı, arkeologu, Orta Asya halkları tarihinin araştırmacısı, eski Harezm uygarlığını keşf eden tarihçi.

[60]Сергей **Толстов**, "Города Гузов (Историко-Этнографические Этюды)", *Советская Этнография №3,* АНСССР, Москва 1947, s.101. [Sergey Tosltov, Goroda Guzov (İstoriko-Etnografiçeskiye Etyudı). Sovetskaya Etnografiya].

[61]Yorulmaz, s. 43-54.

[62]Faruk **Sümer**, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Ana yayınları, İstanbul 1980, s. 32, 33.

[63]Василий В. **Бартольд**, "Новый Труд о Половцах", *Сочинения,* Т. V, 1968, s. 398. [Vasiliy V.Bartold "Novıy Trud o Polovtsakh].

[64]Сержан М. **Ахинжанов**, *Кыпчаки в Истории Средневекового Казахстана*, Гылым, Алматы 1995, s. 239-240. [Serjan M.Ahincanov, Kıpçaki v İstorii Srednevekovogo Kazakhistana].

değil, muhtemelen IX. yüzyılda Uygur Hanlığı`nın dağılması sebebiyle sonradan bu arazilere gelmişler. Bu bakımdan söylemeliyiz ki, Kanglılar hem Peçeneklerden, hem de Kuman-Kıpçaklardan ayrı bir boydur. Kıpçak isminin IX. yüzyıldan ortaya çıktığını, Kanglıların ise aksine çok eski zamandan beri mevcut olduğunu göz önünde bulundurursak, Kıpçakların Kanglılardan tamamen ayrı bir boy olduğunu söyleyebiliriz. Bunu "Moğolların Gizli Tarihi"nde Subetay`ın gittiği halklardan bahsederken de tespit edebiliriz, üstelik burada Kanglılar da Kanglin diye geçmektedir: "...*Subetay Kanglin, Kibça'ut, Bacigit, Orusut, Asut, Sesut, Macar, Keşimir, Sergesut, Buhar ve Keret halklarına gitmiş... fakat nihayet oradaki halklar tarafından durdurulmuştur*"[65]. Burada Kanglin ve Kibçaut ayrı boy olarak gösterilmiştir. Deşt-i Kıpçak`ta Kanglılarla Kıpçaklar müttefik olmakla beraber aynı zamanda hem de rakip kabilelerdi. Tamgaların karşılaştırmasını yapan Rus tarihçileri, Kıpçaklarla Kanglıların bağlı oldukları fikrini söylese de, anoloji olarak birbirine komşu olan boyların genelde tamga benzerliği olmuştur ve bu faktör Kıpçakların Kanglılardan neşet ettiği anlamına da, tam olarak gelmemektedir.

1.2.2 Kıpçak-Kimek İlişkisi

Verilen bilgilere göre, "Kimek" adı Orhon kitabelerinde geçmemektedir. Kimeklerin ortaya çıkış tarihini 656 yılından hesaplayabiliriz. İslam kaynaklarında Gerdizi`nin söylediği rivayette Kimeklerin Tatar asıllı olduğu dile getirilmiştir[66]. Bu rivayete göre, Tatar hükümdarının Şad Tütik isimli küçük oğlu taht uğrundaki mücadelelerde kaybedince, İrtiş boylarına göç etmiştir. Belli bir zaman sonra Tatarlardan yedi kişinin bu şehzadenin hizmetine girmesiyle "Kimek"lerin yedi boyu ortaya çıkmıştır[67]. Lakin bu rivayet birçok kaynak tarafından desteklenmemiştir, çünkü X. asrın ilk yarısında Kimeklerin esas Türk boylarından biri olduğu gösterilmektedir. Batı Göktürk Kağanlığı`nın yıkılışından sonra Kazakistan`ın merkez ve güney bölgelerinde Kimek birliği kurulmuştur. Eski Çin kaynaklarında, VII. yüzyıldan bahseden olaylarda Kimek tarihinin bağlandığı "İyanmo" kavminden bahsedilmektedir.

---

[65]Moğolların Gizli Tarihi. (1986). (Çev.Prof.Dr. Ahmet Temir) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 191.

[66]Ramazan **Şeşen**, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985, s. 73.

[67]Faruk **Sümer**, "Kimek", TDV İslam Ansiklopedisi: **www.islamansiklopedisi.org.tr/kimek** (Erişim tarihi: 19.11.19).

Bu kelimenin ses değişikliğinden Yimek/Kimek adının ortaya çıktığı bilinmektedir[68]. VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kimeklerin Güney Uraldan kuzey batıya, Kazakistan`ın güneyi ve Sırderya Nehri`nin güney batısına, Yedisu`nun kuzey doğusuna göçleri başlamıştı. IX. yüzyılda Uygur Kağanlığı`nın düşüşünden sonra Eynur, Bayandur, Tatar boyları Kimeklere katılmışlar. Kimeklerin 11 boydan oluştuğu hakkında Hüdudü`l-Alem bilgi verse de, hepsinin değil, sadece *Hıfçak, Han, Karkara, Yagsun, Yasu*`nun adlarını göstermiştir.[69] Bunun aksine Gerdizi`de Kimekleri teşkil eden 7 boyun: *İmi, İmak, Tatar, Balandur, Ankaz, Hıpçak, Eclad* ismi verilmiştir[70]. Kimeklerin esas yurdu Yukarı İrtiş civarı olmuştur. Onlar IX-X. asırlarda tam olarak göçebe hayat sürmüşler. Hüdudü`l-alem`de Kimek hükümdarının "hakan" ünvanını taşıdığı gösterilse de, Kimek başbuğlarının "Tütik" ünvanını kullandığı ifade edilmiştir[71]. Hükümdarın yaz aylarında "Yemekiye" adlı kasabada oturduğu bilinmektedir[72]. X. yüzyılda Kuzey Çin`de Karahıtay Devleti`nin kurulmasıyla Kuzey Batı Çin`in Kunları Tarbagatay etrafına gelerek buradaki Kimekleri batıya doğru sıkıştırmış, zamanla onlarla karışmışlardır[73]. Zaman zaman Kimeklerin Oğuz sınırlarına veya aksine doğru göç etmesi Kimek, Kıpçak ve Oğuzlar arasında sıkı dil ve kültür birliğine sebep olmuştu. Her ne kadar birbirilerine komşu olarak yaşasalar da, Kıpçak Kimek münasebetleri tam olarak izah edilememiştir. Tesadüfi değildir ki, X. yüzyılın sonu-XI. yüzyılın başlangıçlarında Kimek birliğinin çöküş sebeplerinden biri iç siyasette merkeze tabi olmak istemeyen Kıpçak faaliyetleriydi. Zamanla Kıpçakların bu tür faaliyetleri onların Kıpçak-Kimek bölgesinde egemen kuvvet rolünde olmasını sağlamıştır. Kıpçaklara tabi olan Kimekler üç istikamette: İrtiş ve Türkistan`a yerleştiler, diğer kısmı ise Rusya`nın güney topraklarına Kıpçaklarla beraber göç etmiş oldu. XI. yüzyıldan Kimek adının tamamen ortadan kalktığı ve bu boyun Yimekler ve Kıpçaklar tarafından temsil edildiği bilinse de, Kıpçaklar bu akrabalık ilişkilerini kabul

[68]Bulat **Kumekov**, "Kimekler", Türkler Ansiklopedisi, Cilt 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1356-1369.
[69]Ahmet **Taşağıl**, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk boyları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s. 86-87.
[70]Golden, P. (07.03.2016). Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimekler ve Yemekler. **www.altayli.net/kipcak-kabileleri-uzerine-notlar-kimekler-ve-yemekler.html** (Erişim tarihi: 19.11.2019).
[71]Taşağıl, s. 86.
[72]Faruk **Sümer**, "Kimek", TDV İslam Ansiklopedisi: **www.islamansiklopedisi.org.tr/kimek** (Erişim tarihi: 19.11.19).
[73]Akdes Nimet **Kurat**, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 72.

etmemişlerdir.[74] Bahsedilen devirde Yimekler İrtiş Nehri`ni kutsal saydıklarından bu civarlarda oturmuşlardır. XII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Harezmşahlar Devleti`nde önemli mevkiide olsalar da, zamanla onların yerini Kanglılar almıştır.

1.2.3 Kıpçakların Devlet Kuramamalarının Sebepleri

Askeri bakımdan yüksek mevkide olan Türkler tarih boyunca diğer halklara örnek mesabesinde olmuş, birçok devlet ve imparatorluk savaşlarda galibiyet kazanmak için ya onların tecrübesini kullanmış ya da kendi ordularına Türk askerler almışlardır. Atlı-göçerevli Türkler bozkırlarda kendilerine özgü hayat tarzına sahip olmuşlardır. Bu hayat tarzı onlara daima yabancı düşmana karşı hazır vaziyette olmayı öğretmiş, sürekli at sırtında olmaları, avlamaları yiyecek bulmaktan öte harbe hazırlık amacıyla gerçekleşmiştir. Göktürk yazıtları eski Türklerden bahsederek, onların hem de askeri teşkilatlanmasındaki nizamı, hamle, ok atma, binicilik, milli gurur gibi hususları da tasvir etmiştir. Türk askeri düşmana boyun eğmeyen, savaşta ölmeyi onur bilen bir şahıs gibi gösterilmiştir. Türk ordusunun teşkilatlanmasında devlet anane[75]leri, teşkilatı, din, mitoloji önemli yer tutmaktaydı. Buradaki nizam muhtemelen teşkilatlanmanın aile düzeni merkezinde gerçekleşmesi idi[76]. Belki de bu bakımdan temel sistem değişmez kalıyordu. Bunu birbirini izleyen Türk devletlerinin ordu teşkilatlarında görmekteyiz. Çünkü çekirdek rolünde olan ve askeri teşkilatlanmanın temeli sayılan aile muhafazakar hususa sahiptir[77]. Türk ordusunun teşkilatı, taktiki ve teknik tarafları Bizans, Çin ve Roma ordularından çok daha ilerideydi. Avcılığı kendilerine bir nevi spor ve harbi hazırlık olarak gören Türklerde bu bakımdan ok atma, at biniciliği yetenekleri gelişiyordu[78].

Kıpçaklar çok geniş bir coğrafyaya yayıldıkları için farklı dinlerden olan milletlerle münasebet kurmuşlardır. Bu bakımdan A.Yakubovski Kıpçaklar hakkında "*bilgimizin bu aşamasında, bize ulaşan kaynakların azlığı nedeniyle bu toplumun sosyo-politik yapısının tam değil, hatta şematik bir resmini bile veremiyoruz*" demiştir[79].

---

[74]Faruk **Sümer**, "Kimek", TDV İslam Ansiklopedisi:
www.islamansiklopedisi.org.tr/kimek (Erişim tarihi: 19.11.19).

[75] gelenek

[76]Bahaeddin **Ögel**, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 313.

[77]Kürşat **Koçak**, "Bozkır Kültürünün Dinamiklerine Göre Avrupa Hunlarının Kuruluşu", *11. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri*, Kırgızistan-Calalabat 2013, s. 581.

[78]Cemal Anadol, Fazile Abbasova ve Nazile Abbaslı, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, Kaprol İletişim & Çetin Matbaacılık, İstanbul 2002, s. 210.

[79]Борис Греков ve Александр Якубовский, *Золотая Орда и Её Падение*, Изд-во АН СССР, Москва 1950, s. 18. [Boris Grekov ve Aleksandr Yakuboski, Zolotaya Orda i Yeyo Padeniye].

Yazılı kaynaklarda olan bilgiler küçük bağlantısız parçalar halinde olduğundan Kıpçak toplumu öğrenilmemiş olarak kalmaktadır. Maalesef onlar hakkında olan bilgiler komşu halklar tarafından sadece tarihsel sürece bağlı şekilde karşılıklı ilişkilerde oldukları zaman verilmiştir. Genel olarak Kıpçaklarda sosyal kuruluş ve devlet meselesinin araştırılması için onların sosyal hiyerarşisini araştırmak gerekmektedir. Kıpçaklarda devlet kuruluşu ayrı ayrı birlikler şeklinde karakterize edilmelidir. Tarih boyunca Kıpçak Türkleri askeri becerilerinden dolayı Bizans, Gürcü devletlerinin ordularında paralı asker olarak hizmet etmişlerdi, bu da başlıca olarak onların sonradan din değiştirmesinden kaynaklanıyordu[80].

Moğollardan önce Kıpçaklarda nesilden nesile aktarılan hakimiyet esasında erken feodal devletçiliğinin oluşması için ön şartlar vardı. Deşt-i Kıpçak`ta bahsedilen devirde iki sülale vardı: bunlardan biri İlbari sülalesi, diğeri Signak topraklarındaki Urani kabilesinden olanlardı. Bu sülalenin esasını Şarukan Han koymuştur. XI. yüzyılın sonu XII. yüzyılın başlarında Deşt-i Kıpçak`ta tek bir politik yapının yaratılması için girişimde bulunulmuştur. Yaratılacak olan devlet teşkilatında İlbari sülalesinin önderliğinde ile Yemek (Kimek), Uygur, Urani kabileleri birleşmeliydi. XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Harezmşahlar`ın saldırıları sonucu bu birliğe son verilmiştir[81]. Göçmen Kıpçaklarda Hanlık ünvanı Han`ın oğluna değil, kardeşi ve ya kardeşinin oğluna geçiyordu. Ayrı ayrı Kıpçak kabilelerinin Hanı olmasına rağmen, tüm Kıpçakların tek Hanı olmamıştır. Hatta Bonyak, Tugorkan, Şarukan Han`ın devrinde çok büyük arazileri idare etmelerine rağmen hiçbir yazılı kaynakta onların devletinin olması hakkında bilgiye raslanılmamıştır. XII. yüzyılda Kıpçakların tam 9 siyasi birliğinin olduğu gösteriliyor[82]. 1185 yılında knez İgor`la savaş esnasında[83] Şarukan Han`ın torunu Konçak Han`ın bayrağı altında tüm Kıpçaklar birleşse de, bu birliğin idare usulü, vergi sistemi, sembolleri olmamıştır. Konçak`ın oğlu Yuri zamanında artık hakimiyet babadan oğula geçiyordu. Yuri zamanında da Kıpçaklar birleşmiş fakat bu birlik kısa süreli olarak Moğollar tarafından ortadan kaldırılmıştı. Bundan başka

[80]Mehmet **Eröz**, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983, s. 3.
[81]Ахинжанов, s. 212. [Ahincanov].
[82]Плетнева С.А. (1975). Половецкая Земля. *Древнерусские Княжества X-XIII вв*. içinde (ss. 260-300), Москва: Наука, s. 297. [Pletneva S.A. Polovetskaya Zemlya].
[83]Bahsedilen bu savaş Kıpçakların zaferi, Rusların mağlubiyeti ile sonuçlanmışdı. "İgor Bölüğü Destanı" bu savaştan ilhamlanarak kaleme alınmıştır. Daha fazla bilgi için **bkz**: Yücel, M.U. (2017). Kumanlar (Kıpçaklar). Osman Karatay ve Serkan Acar (Ed.), *Doğu Avrupa Türk Tarihi* içinde (ss. 541-575). İstanbul: Kitabevi, s. 554.

birlikler arası kavgaların olması ve hakimiyetin uzun zaman yalnız bir nesilden olan Hanlar tarafından idare edilmesi devlet kurulmasına engel yaratan faktörlerdendir.

Tarihi araştırmalarda Kıpçakların devletçilik meselesi hakkında iki esas görüş mevcuttur. Bunlardan birincisine göre, Kıpçaklarda devlet teşkilatı olmuştur ve buna en çok onların münasebette olduğu diğer devletler tesir etmiştir. Diğer görüşe göre, Kıpçakları bozkır medeniyeti dahilinde yaşadıklarından bu kültür onların devlet kurmasına imkan vermemiştir. B.Kumekov`a göre, Kıpçaklarda varislik konusu yeteri kadar araştırılmadığı için devletçilikle ilgili mevcut her iki görüşte eksiklikler vardır. O, devletçilik ananelerinin Kıpçaklara Kimeklerden miras kaldığı fikrini savunmaktatır. Onun düşüncesine göre, bu halklar eski Türk devlet teşkilatının mirasçılarıydı[84]. Kıpçaklarda Hanlık sisteminin olduğunu ortaya koyan araştırmacı XI. yüzyılın ortalarından, yani merkezi hakimiyete bağlı kalmak istemeyen bazı Kıpçak boylarının göç etmesinden sonra siyasi düzenin oluştuğunu göstermektedir. Bahsedilen devirden XII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bu boylar arasında birlik müşahide edilmektedir. Kıpçaklarda gösterdiğimiz gibi eski Türk geleneğine esaslanan ve göçebe yaşam tarzına uygunlaştırılmış askeri sistem mevcut idi, o da sağ ve sol kanat olmakla iki hisseye ayrılmıştı. Sağ kanadın Yayık Havzası etrafında, sol kanadınsa Sırderya Nehri civarında olduğu tahmin edilmektedir[85]. Yazar hem de Hanlığın merkezinin Torgay olduğunu göstermektedir. P.Golden`e göre, Kıpçaklarda devlet olmamış, lakin siyasi kuruluş bakımından onların bu sistemini kabileler genbirliği olarak tanımlamak mümkündür[86]. Tarihi araştırmalarda Kıpçak genbirliğini devlet olarak hesap edilip edilmemesi meselesi halen tartışılır olarak kalmaktadır. Çünkü siyasi ve sosyal teşkilatı bakımından göçebe toplumun bu sistemi Avrupa ve Yakın Doğu standartlarından çok farklıydı. Göçebeler hareketli topluluktu, eğer bir Han`ın hakimiyeti onları tatmin etmediyse, başka Hanın arazisine göç ediyorlardı. Avrupa`dan farklı olarak burada halk aşağı tabakadan olan halkıyla hesaplaşıyordu ve ele geçirdiği ganimeti eşit şekilde

[84]Булат **Кумеков,** "О Древнетюркских Государственных Традициях в Кимакском Каганате и Кипчакском Ханстве", *Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан*, № 1 (239), 2003, s. 74-77. [Bulat Kumekov, "O Drevnetyurkskikh Gosudarstvennıkh Traditsiyakh v Kimakskom Kaganate i Kıpçakskom Khanstve", İzvestiya Natsionalnoy Akademii Nauk Respubliki Kazakhstan].

[85] Kumekov, B. Kıpçak Hanlığı. www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=364346&/K%C4%B1p%C3%A7akHanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1-/-Prof.-Dr.-Bolat-Kumekov (Erişim tarihi: 02.12.19).

[86]Голден, П. (2004). Кипчаки Средневековой Евразии: Пример Негосударственной Адаптации в Степи. *Монгольская Империя и Кочевой Мир. Кн. 1* içinde (ss. 103 – 136). Улан-Удэ: Бурятский Центр Сибирского Отделения Российской Академии Наук. [Golden, P. Kipçaki Srednovekovoy Yevrazii: Primer Negosudarstvennoy Adaptatsii v Stepi. Mongolskaya İmperiya i Kpçevoy Mir].

paylaştırıyordu. Neredeyse her göçebe silahlı olduğu için tatbiki mümkün değildi. Bu toplumda bağımlılık sadece bireysel değil, aynı zamanda kollektifdi[87]. Özellikle Avrasya göçebelerinde hakimiyetin bir nesil üzerinden gittiğini de vurgulamak gerekmektedir. Han ünvanı Avrupa`daki kral ünvanıyla neredeyse aynı seviyede tutulmaktaydı. Kıpçaklar ve Kimekler ünvanlarda eski Türk sistemini korumuşlardır.

Kıpçaklar hiç bir zaman bir hükümdarın rehberliği altında birleşerek idare edilmemişlerdi. Rabbi Petahya[88] Kıpçak toplumunun karizmatik rehberler veya kavimler tarafından yönetildiği fikrindeydi[89]. Mesela, Gürcü kaynaklarında Şarukan oğlu Atrak Han`ın (kaynakta Atrak Şarganidze olarak da geçer) "*umtavresi*" ünvanıyla kaydedildiğini söyleyebiliriz[90]. Eski Gürcistan`da "mtavar" "hükümdar" anlamına, "umtavresi" ise "hükümdarlar hükümdarı" manasına gelmektedir.

Analoji olarak Rus kroniklerinde de Konçak oğlu Yuriy (kaynaklarda: Yuriy Konçakoviç şeklinde geçmektedir)[91] de aynı şekilde Kıpçak hükümdarlarının en güçlüsü olarak tanımlanmıştır. Hatta 1103 yılında öldürülen Kıpçak Hanları da knez olarak adlandırılmıştır. Rus-Kıpçak savaşlarını başlatan Kıpçak Hanı Sokal (İskal, Sukal) da knez olarak gösterilmiştir[92]. Bu da Rus knezlerinin Kıpçak Hanlarını kendileriyle beraber tuttuklarını göstermektedir.

Kıpçak birliklerinden biri olan Donetsk genbirliğinde ise hakim sülale Şarukanlardı[93]. Sülalenin atası Şarukan, son temsilcisi Konçak oğlu Yuriy

---

[87]Булат **Кумеков,** "О Древнетюркских Государственных Традициях в Кимакском Каганате и Кипчакском Ханстве", *Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан*, Sayı 1 (239), 2003, s. 74-77. [Bulat Kumekov, "O Drevnetyurkskikh Gosudarstvennıkh Traditsiyakh v Kimakskom Kaganate i Kıpçakskom Khanstve", İzvestiya Natsionalnoy Akademii Nauk Respubliki Kazakhstan].

[88]Baveyra`nın Ratisbon kentinde (şimdiki adıyla Resensburg) ünlü rabbiler yetişdiren Yahudi ailesinde doğulmuştur. 1175-1185 yıllarında uzun süreli seyahata çıkarak Türkler hakkında gördüklerini seyahatnamesinde kaleme almıştır.

[89]Кругосветное Путешествие Петахьи Регенсбургского.
www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083 (Erişim tarihi: 09.12.19).
[Krugosvetnoye Puteşestvie Petakhyi Regenburgskogo].

[90]Зураб В. **Анчабадзе**, "Кипчаки Северного Кавказа По Данным Грузинских Летописей XI-XIV вв.", *Материалы Научной Сессии По Проблеме Происхождения Балкарского и Карачаевского Народов (22-26 июня 1959 г.)*, Нальчик 1960, s. 124. [Zurab. V. Ançabadze, "Kipçaki Severnogo Kavkaza Po Dannım Gruzinskix Letopisey XI-XIV vv." Materialı Hauçnoy Sessii Po Probleme Proisxojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov(22-26 iyunya 1959 g.), Nalçik 1960].

[91]ПСРЛ, Т 2, Типографія М.А.Александрова, С.-Петербургъ, 1908, s. 506. [PSRL, T 2, Tipografiya M.A.Aleksandrova].

[92]Ипатьевская Летопись. (1962). *Полное Собрание Русских Летописей* (ПСРЛ). *Т. 2* içinde. Москва: Восточная Литература. [İpatyevskaya Letopis. Polnoye Sobraniye Russkikh Letopisey].

[93] Плетнева С.А. (1975). Половецкая Земля. *Древнерусские Княжества X-XIII вв*. Içinde (ss. 260-300), Москва: Наука, s. 275. [Pletneva S.A. Polovetskaya Zemlya].

sayılmaktaydı. İlk aşamalarda hakimiyeti teslim sistemi eski Türk sistemini anımsatıyordu. Hakimiyet Şarukan`dan Atrak`a geçmiş olsa da, Atrak`ın kardeşi Sırçan daha sonraları Han olabilmişti. Atrak zamanında bu sistemi değişerek torunu Yuriy`i iktidara getirmiştir. Bu değişiklik Donetsk Kıpçak birliğinde hakimiyeti güçlendirmek için kurulmuştu. Bununla da Kıpçak hakimlerinden hiç kimse hakimiyet üzerinde hak iddia edemiyor ve eski Türk modeli esasında yönetim anlayışı söz konusu olmuştur. Muhtemelen bu bakımdan göçebe topluluk tek hükümdarlı devlet kuramamıştır. Aslında bu bize Kıpçak toplumunda feodalitenin mevcut olmadığını göstermiş oluyor. Kavim ve sülalelerin başında karizmatik liderler vardı.

Kıpçakların güçlü komşularının olması, toplumlarda gözlemlenen boylararası rekabet, ana kültür çevresinden uzaklaşmak vs. gibi sebepler Kıpçakların devlet kuramamasına sebep olmuştur.

1.3 Avrasya Coğrafyasında Kıpçak Dağılımı

1.3.1 Kıpçak Göçleri

Göç insanlık tarihinin başladığı andan itibaren siyasal, toplumsal ya da ekonomik nedenlerle bireylerin veya toplumların yerleşim alanlarından ayrılmasına denilmektedir. Bütün canlılar gibi insan da bulunduğu mekanla gözle görülmez bir bağ kurar. Aslında bu bağ yalnız bir insanın değil, bir halkın, topluma mahsus her şeyini değerli kılan unsura çevriliyor. Göç ise bahsedilen bu bağa zarar veren meselelerdendir[94]. Çünkü bir halkı çevreleyen muhit aslında onun toplumsal yapısına etki etmektedir. Bu anlamda göç topluma dair her şeyi, özellikle de psikolojisini etkilemektedir. Tarih boyunca da kavimler mekanlara bağlı olarak, inançlarını, ailelerini oluşturabilmişler. Yeni arazilere göç eden halklar bir taraftan yeni ve daha rahat hayat arayışında olmuşlarsa da, diğer taraftan göç ettikleri yerlerde kendi kimliklerini, sahip olduklarını kaybetmeme çabasına girmişlerdir. Çoğu zaman göçlerin temelinde ekonomik sebeplerin olduğu kabul edilmektedir. Ekonomik nedenlerle gerçekleşen göçlerin sonucu önceden belli olmadığı için, siyasi nedenle yapılan göçlerden daha tehlikeli sayılmaktadır. Çünkü siyasi maksatlarla göç eden bir toplum birliktelik

[94]Süleyman **Ekici** ve Gökhan **Tucel**, "Göç ve İnsan", *Birey ve Toplum Dergisi,* Cilt 5, Sayı 9, 2015, s. 9.

duygusuna daha çok meyillidir ve başka toplumlar tarafından karşılaşabileceği engelleri göz önünde bulundurarak psikolojisini bu yönde hazırlamıştır.[95]

Türklerin Anayurtlarının tespit edilmesi meselesi XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın ortalarına kadar tartışılır bir konu olarak kalmış, yalnız Andronovo[96] ve Afanasyevo[97] adlı kültür bölgelerinde yapılan kazılar sonucu elde edilen bulgular neticesinde sonlandırıla bilmiştir. Arkeoloji kazılarda ortaya çıkarılan mezarlıklar, toplumların hangi coğrafyalarda yayıldığı kanıtı niteliğindeki en önemli kaynaklardır. Karbon 4 analizi sonucunda kurganlarda defnedilmişlerin tarih aralığı belirlenmektedir. Adı geçen Andronovo medeniyeti esasında Türklerin M.Ö. 1200-300 yılları arasında Uraldan Hazar denizi sahillerine, Maveraünnehir`den Hindistan`ın kuzey sınırlarına, oradan ise Tanrı ve Altay Dağları`na ve buradan Ordos bozkırlarına göç ettikleri aşkar edilmiştir[98].

Göçerevli hayat tarzına zaman zaman aşağı seviyede bakılsa da, tarihi tecrübeler bunun aksine olarak bozkırlarda yaratılmış medeniyetin ne kadar dayanıklı olduğunu göstermektedir. Bunun asıl sebebini göstermek gerekirse, Türklerin uzun süren göçlerinin maksatsız olmadığını bildirmek esastır. Plansız şekilde yapılmayan bu göçler hayat şartlarının iyileştirilmesi amacıyla yapıldığından burada halk beslediği hayvanlara zarar vermeyecek alanları seçmek zorundaydı. Münbit arazilere yerleşmeye başlayan göçebe kış ve yaz konumlarını, yani yazlık-kışlık merkezlerini belirleyerek bu arazileri yabancı saldırılardan korumaya alıyordu. Yazlık araziler otlakların bol olması sebebiyle ortak, kışın ise aksine az olduğu için bireysel mekanlara çevriliyordu. Elbette ki, böyle bir taksimat zamanla göçebeler arasında tartışmalara neden olduğu için, tek çare olarak göçerevliler artık bir şahsın etrafında birleşmeyi üstün tutuyorlardı[99].

Türklerde göçlere neden olan esas sebep olarak ekonomik sıkıntı gösterilmektedir. Anayurtlarında yeteri kadar geçinemeyen Türkler göç etmek

---

[95]Ekici ve Tuncel, s. 14.

[96]M.Ö. XVII-IX. yüzyılları kapsayan, Bronz Çağının yakın arkeolojik kültürleri grubunun genel adı. Kültürün adı 1914'te A.Y. Tugarinov'un ilk mezar yerlerini keşfettiği Açinsk şehri yakınlarındaki Andronovo köyünden geliyor. Andronovo kültürü, 1927'de Sovyet arkeologu S.A. Teploukhov tarafından ayırt edilmiştir. **Bkz:** Varis **Çakan**, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Binyıl Yayınevi, Ankara 2009.

[97]Tunç Çağı Güney Sibirya arkeolojik kültürü (M.Ö. III-II. Binyıllıklar). Bu kültür adını Hakasya`nın Bograd ilinin Bateni köyünde bulunan Afanasyevo Dağı`ndan almıştır. İlk mezarlıklar 1920 yılında araştırılmıştır. Afanasyevo Kültürü bu bölgenin eski nüfusunun hayatındaki tarihsel ve kültürel süreçlerin gelişimini anlamada başlangıç nokta hesap edilmektedir. Bu kültür için toplu mezarlar karakterik değildir, ölüler genelde tekli veya küçük kolektif şekilde, oturak vaziyette gömülmüştür. **Bkz:** Varis **Çakan**, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Binyıl Yayınevi, Ankara 2009.

[98]İbrahim **Kafesoğlu,** *Türk İslam Sentezi,* Ötüken yayınları, İstanbul 1999, s. 13-14.

[99]Laszlo **Rasonyı,** *Tarihte Türklük,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1996, s. 50.

mecburiyetinde kalmışlar. Diğer bir sebep coğrafi konuma bağlı olarak uzun süren kuraklıklardır. Bildiğimiz gibi, Türkler arasında hayvan besleme geniş yayıldığı için mevsime bağlı olarak yazlık ve kışlık yerler ayırt edilirdi. Zamanla nüfus kalabalığı, otlakların yetersizliği söz konusu olmuştur. Bahsettiğimiz dahili sebeplerin yanında, göçe neden olan dış sebeplerden biri gibi yabancıların baskınlarını da özellikle vurgulamak gerekir. Kendi yurtlarında sıkıştırıldıklarından göç eden Türkler bazen yöneldikleri topraklarda bile zorlukla karşılaşıyorlardı. Bozkırın keskin hava durumu, şiddetli soğuk ve sıcaklar yukarıda gösterdiğimiz gibi kuraklık ve otlakların yetmezliğine neden olmuş, bu durum göçerevli toplumların uzun süren hastalıklardan da eziyet görmesine neden olmuştur. Göçerevli hayat tarzının özelliklerinden biri burada insan gücüne diğer yerlere göre daha fazla ihtiyacın olmasıydı. Bu bakımdan Orta Asya`da nüfus artımı izlenilmekteydi. Türkler bağımsızlık ve hürriyete can attıkları için sürekli, ister dahili olsun isterse de dış komşularıyla, mücadele içinde olmuşlar. Siyasi anlaşmazlıklar da onların göç etmesine sebep olan meselelerdendir. Bu tür göçler en çok yeni devlet kurulduğu zaman ortaya çıkmaktaydı. Buna misal olarak VIII. yüzyılda Karluklarla Uygurların birleşerek Göktürklerin hakimiyetine son vermesi, daha sonra ise Karlukların Uygur hakimiyetini kabullenmemesini gösterebiliriz[100]. Dahili baskınlar kendisini en çok Karadeniz`in kuzeyine, Balkanlara göç eden kavimler arasında göstermekteydi. Bu bölgedeki topluluklar birbirilerini sıkıştırmaları sonucunda göç etmişlerdir.

Coğrafi değişikliklerden ziyade Türklerin hayatının ayrılmaz bir parçası olan göçler onların dilinde de değişikliklere neden olmuştur. Bu değişiklikler lehçe ayrılıklarını meydana getirdiğinden "Z"li (Doğu Türkleri) ve "R" li (Batı Türkleri) konuşanlar olarak iki bölüme ayrılmıştır[101]. Bu göçler yayılma karakterine göre, elde edilen memleketler bakımından "fütuhat", askeri becerilerinden dolayı başka devletlerin ordularında hizmet etmek amacıyla geldikleri zaman "sızma" şeklinde oluşmuştu[102]. Sonuncuda kütlevi göçler Türklerin askeri ve idareci kabiliyetlerinden dolayı gerçekleşmiştir. Yani Türkler anayurtlarında kalmayıp buradan belli sebeplerden dolayı doğu, batı ve güney istikametlerinde göç etmişlerdir.

[100]Uygurlar (25.06.2013). www.turktarihim.com/Uygurlar.html (Erişim tarihi: 19. 11.2019).
[101]Cemil **Öztürk**, *Türk Tarihi ve Kültürü,* Pegem A Yayıncılık, Ankara 2006, s. 5.
[102]Kafesoğlu, s.15.

Gerekli kaynakların bulunmaması nedeniyle Türklerin millattan önceki göçleri hakkında bilgi verilemese de, milattan sonraki göçler hakkında mevcut kaynakların, seyahatnamelerin incelenmesi sonucu bilgi verilmektedir. Türklerin milattan sonraki göçleri genel olarak iki istikamette-güney ve batı yönümünde devam etmiştir. Türklerin daha çok batıya doğru yönelmesi meselesi dikkat çekmektedir. Bunun asıl sebebi konum bakımından Orta Asya`nın Türklere yol gösterici rolünde olmasıydı. Özellikle batı istikametindeki Cungarya (Yarış Ovası) bu göçlerde kapı misalinde olmuştur[103]. Diğer bir sebepse göçlerde kavimlerin daha rahat yol seçmeleridir. Yani yer değişimi zamanı göçebeler genellikle engelli yollardan sakınıp, daha rahat yol arayışında olmuşlar. Batıya doğru ilerlemeden bahsederken özellikle, Büyük İpek Yolunun önemini vurgulamak gerekmektedir. Tesadüfi değildir ki, bu yol vasıtasıyla Hunlar, Oğuzlar gibi topluluklar batıya doğru ilerlemişler[104]. Batıya doğru ilerlemenin sebeplerini yukarıda belirtsek de, güneye doğru Türk yayılmalarının başlıca olarak iki sebebi tarihçiler tarafından gösterilmektedir ki, bunlar Çin`in ve Hindistan`ın kuzey bölgeleriydi. Bu bölgelere Türkler yalnızca yerleşmemiş, hem de tarihi kaynaklardan anlaşıldığı üzere 385-550 yıllarında Tabgaç (Wei) Devleti`ni kurmuşlardır[105]. Batı yönümünde göçler de kuzey ve orta yol olmak üzere iki istikametdeydi. Karadeniz`in kuzeyinden Avrupa`nın ortalarına ve Balkanlara götüren bu yolun esas özelliği iklim açısından Orta Asya bozkırlarıyla neredeyse benzerlik teşkil etmesindeydi. Orta yol, zaman zaman Türkler tarafından defalarca kullanılmak için denense de, İran`ın güçlü olması engel yaratmıştır. Yalnız VI. yüzyılda Göktürklerle Bizans`ın sıkıştırmaları sonucu Sasani Devleti zayıflamış, Arapların 636 yılında Kadisiye ve 642 yılında Nihavend savaşında galip gelmesiyle adı geçen devlet yıkılmıştı[106]. Bu tarihi akın neticesinde Türklerin orta yol vasıtasıyla ilerlemesi için hiç bir zorluk kalmamıştır. Orta yol bundan dolayı Türkler için daha "hayırlı" sayılmıştır. Karşılaştırma yapıldığında bundan önceki Türklerin geçtiği yollarda asimile olduklarını görmekteyiz. M. A. Köymen ana vatanda ve dışında kurulan devletler arasında başlıca farkın Türklerin

[103]Koca, S. (2002). Türklerin Göçleri ve Yayılmaları. *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi* içinde (ss. 388-407). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
[104]Çapan, Fatma ve Güvenç Baran, "Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü", *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt 6, Sayı 18, 2017, s. 632-633.
[105]Tuğba Gökçe **Balcı**, "Tabgaç Tarihinin Ana Kaynağı Wei-Shu Üzerine". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı* 3(2), 2018, s. 80-101.
[106]Moisey **Kalankatuklu**, *Albaniya Tarixi*, Avrasiya PRESS, Bakı 2006.

hakim oldukları kavimler içinde eriyip gitmesi ve soy, medeniyetlerini koruyamaması olduğunu göstermektedir[107]. Lakin orta yolla Anadolu ve Kuzey Afrika`ya ilerleyen Türkler burada kimliklerini korumaktan ziyade hem de uzun süreli devlet kurabilmişlerdir[108].

Peçenek, Oğuz (Uz) ve Kıpçakların IX.-XI. yüzyıllar arasındaki Orta Asya`dan Avrupa`ya doğru faaliyetleri göç dalgasının üç farklı aşamasını oluşturmaktadır. Bunlardan Kıpçaklar (Kuman) en kalabalık boy olarak bu dalganın sonuncu ve en güçlüsü olarak nitelendirilmektedir. Onlar beş farklı bölgeye akın ederek bu arazilerin tarihi gidişatında önemli tesirlerde bulunmuşlar[109]. Kıpçakların göçü Türkistan coğrafyasından daha X. yüzyılda Kitan baskısı nedeniyle başlamıştır. Bu zaman Kıpçaklar, Yenisey havalisinde yaşayan Çiklerin[110] X. asırdaki devamı ve Kimeklerin bir kolu olarak gösterilmektedir. Güneyden Sarıların gelmesiyle yeni kuvvet oluşturan Kıpçaklar, Tanrı Dağları`nın kuzey istikametinde hareket etmişlerdir. Bahsedilen devirde Tobol ve İşim ırmakları boyunca yerleşmiş, XI. yüzyılda Cungarya kapısından geçmişlerdir. Bu zaman Sarılardan sonra Batı Sibirya Kıpçaklarının onlara katılmasıyla Yayık İrmağı`nın Avrupa istikametine kadar genişlenen Kıpçaklar güçlü federasyon kurmuşlardır. Tesadüfi değildir ki, Kimeklerin Kıpçaklara mensup olduğunu gösteren Kaşgarlı Mahmud "kendilerini başka sınıf sayan" Kıpçakların olduğunu da belirtmiştir, "*Kırgız, Kıfçak, Oğuz, Tokhsı, Yağma, Çigil, Ugrak, Çaruk boylarının öztürkçe yalnız bir dilleri*"nin olduğunu göstermiştir[111].

1030`larda İdil (Volga) boyuna gelen Kıpçaklar, batıya doğru ilerleyerek Tın (Don) Nehri etrafında yerleşen Oğuzları sıkıştırıp çıkarmış, Oğuzlar da Peçenekleri Özi (Dinyeper)`den çıkarıp burada yerleşmişlerdir[112]. Lakin devamlı olarak Oğuzları iten Kıpçaklar 1054 yılında artık Rus topraklarının güneyinde görülmeye başlamış ve Kiev Knezliği`nin komşusu olmuşlardır. Buradan batıya doğru-Karadeniz`in kuzeyine, Avrupa ve Balkanlara ilerleyen Kıpçaklar adı geçen arazilerde yerleşmek için mücadeleler etmişlerdir. XII. yüzyılın II. yarısından Kıpçakların Rus Knezliklerinin

[107]Mehmet Altay **Köymen**, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt 1 Kuruluş Devri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 22*.
[108]Köymen, 23*.
[109]Öztürk, s. 27.
[110]Kaşgarlı Mahmud`un eserinde "Çiyil, Çigil" şeklinde isimleri geçmiştir. **Bkz:** Divanü Lügat-İt-Türk Cilt 1. (1985). (Çev. Besim Atalay) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 4, 28.
[111]Divanü Lügat-İt-Türk Cilt 1. (1985). (Çev. Besim Atalay) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 30.
[112]Yücel, M.U. (2017). Kumanlar (Kıpçaklar). Osman Karatay ve Serkan Acar (Ed.), *Doğu Avrupa Türk Tarihi* içinde (ss. 541-575). İstanbul: Kitabevi, s. 543.

hem dahili, hem dış ilişkilerinde tesirini görmekteyiz. Bu zaman Kıpçaklar doğu ve batı olmak üzere iki dala ayrılmışlar. Bunu Muhammed Şerif el-İdrisi`nin Ak ve Kara Kumaniye şehirlerinden yapılan bahsinde görebiliriz. Yazarın bildirdiği üzere Kive (Kiev) şehrinden Kumanlara mahsus Kara Kumaniye`ye kadar mesafe 25 mildir. Şehrin "Kara" sıfatıyla adlandırılmasının sebebi ona bitişik nehrin bulunmasıydı. Ak Kumaniye ile Kara Kumaniye arasındaki mesafe 50 mil olarak gösterilmektedir[113].

Kıpçak göçleri Afrika`nın kuzeyinde Mısır Memlüklülerinin kurulmasına da neden olmuştur. Abbasi halifeleri devletlerinin kuvvetlendirilmesi maksaydıyla devlet sınırlarından kenardaki Türkleri getirerek ordu kuruyorlardı[114]. Onların Araplar içinde asimile olmamaları için özel tedbirler görülüyordu. Fakat zamanla büyük nüfuz sahibine dönen bu Türkler idareyi ellerine aldılar. Memlüklerin tahta çıkmasına sebep onların savaşcıl olmaları, sadakatleri, askeri becerileriydi. Bu bakımdan tesadüf değildir ki, Eyyubi hükümdarı Necmeddin Eyyub (1240-1249) çok sayıda Kıpçak kölesini satın almıştı[115].

Mısır Memlüklerinin tarihi Bahri (1250-1382) ve Burci (1382-1517) olmak üzere iki dönemde araştırılmaktadır. Eyyubi hükümdarı tarafından Kıpçak ülkesinden getirilen Türkler kısa bir zaman içinde önemli güç haline gelerek devlet kurmuşlardı. Devleti güçlendiren hükümdarın I. Baybars olduğu gösterilmektedir. Onun zamanında Memlükler Moğolları Ayn-Calut savaşında mağlup etmiş, Batiniler tabi edilmişti[116].

Avrasya`da önemli role sahip Kıpçaklar tarihte malum olan üç göç dalgasının en büyüğünü teşkil etmekle, Orta Asyadan Avrupa`nın ortalarına kendi "Deşt-i Kıpçak" bozkırlarının devamı olarak göç etmişlerse de, bu göç dalgası Kafkasya, Afrika`nın kuzeyine kadar ulaşmıştır. Daha ilk zamanlarda bu göçlerin tesir gücü kendisini XI. yüzyılda "Oğuz bozkırı" gibi tanınan arazilerin "Deşt-i Kıpçak"a çevrilmesinde gösteriyordu. Askeri yetenekleriyle komşularının saldırısına karşı gelebilen Kıpçaklar yeni yerleştikleri Kafkasya`da bir devletin oluşumuna katkıda bulunmuşlardır. Yukarıda saydıklarımızdan ziyade Kıpçaklar Balkanlarda, Kafkasya`da etnogenezin

---

[113]Ramazan **Şeşen**, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985, s. 118.

[114]Charles J. **Halperin**, "The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London,* Vol. 63, № 2, 2000, pp. 232.

[115]Kopraman, Kazım Yaşar, "Memlükler", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yayınları, Cilt 6, İstanbul 1987, s. 437.

[116]"Memlükler", İslam Ansiklopedisi, Cilt 7, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978, s. 689-691.

gelişiminde iştirak etmişlerdir. Bu bakımdan Kıpçak göçlerinin her aşamasının önem arz ettiğini söyleyebiliriz.

1.4 Kıpçaklarda Kültür ve Medeniyet

1.4.1 Kıpçaklarda Sosyal Organizasyon

Etnologlar insanlığın yaratmış olduğu kültürlerin temelinde göçerevli kültürünün olduğu kanaatindeler[117]. Bu kültür kendi özellikleriyle Türklere has olup, yapıcı ve yıkıcı taraflarıyla bilinmektedir. Aslında bu kültürde özellikle hayvancılığın önemi gösterilmektedir. Hayvan yetiştirme becerisi zamanla yurda bağlılık, cesaret, birlik algısını oluşturup, yukarıda gösterdiğimiz yapıcı tarafı hazırlar. Bir de mukayese için Moğollara bakarsak onlarda bunun aksine olarak yıkıcı tarafların ortaya çıktığını görmekteyiz.

XI. ve XII. yüzyılların başlarındaki Kıpçak toplumunun kültürel ve sosyal hayatı, bazı ayırt edici özelliklerle karakterize edilmektedir. Geçmişte göçerevli yaşam tarzı toplumun sosyal ve politik örgütlenmesi de dahil olmak üzere belirli bir ekonomik faaliyet biçimi olarak görülmesine rağmen, son zamanlarda bu yaşam tarzına daha farklı açıdan bakmışlardır. Buna göre göç, doğa ile toplumun ilişkisini meydana getirmiştir, öte yandan da, farklı habitatlara insan adaptasyonuyla doğal kaynakların verimli kullanımını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlantıya olan ilgi, maddi ve kültürel medeniyeti, ziraati, yaşam biçimini, sosyal yapıyı, sosyal organizasyonun yazılı, arkeolojik ve diğer kaynaklar yardımıyla araştırılmasını sağlamıştır. Göçebe yaşam tarzı, Kıpçaklar'ın psikolojisi üzerinde derin bir iz bırakarak yaşam tarzlarını etkilemiştir. XV. ve XVIII. yüzyıllarda "Kazak Hanlığının Tarihine Dair Kaynaklar"da bu derin iz ve yaşam tarzını, Kasım Han`ın Sultan Said Han`a söylediği: "*Biz-bozkırlarda yaşayanların ne nadir, ne de kıymetli eşyası vardır, esas değerli malımız atlarımızdır: eti ve derisi yemeğimiz ve giysimizdir. En iyi içeceğimiz sütüdür. Toprakta ne bağımız, ne de bir yapımız vardır, eğlencemiz atlarımız ve hayvan sürülerimizdir. Bozkır insanının atsız hayatı hayat değildir*"[118] sözlerinde görebiliriz.

---

[117]Saffet **Bilhan**, "İlk Çağlarda Türk Kültür Hareketleri", *Milli Eğitim ve Kültür,* Sayı 19, Ocak 1983, s. 11-12.

[118]*Материалы По Истории Казахских Ханств XV—XVIII веков*, Наука, Алмаата 1969, s. 226. [Materialı Po İstorii Kazakhskikh Khanstv XV-XVIII vekov].

Hayvancılık göçebe halkın başlıca geçim kaynağı olmuştur[119]. Yazılı ve arkeolojik kaynaklara dayanarak Kıpçakların sürü şeklinde beslediği hayvanlara inek, sığır, koyun ve atları gösterebiliriz. Kıpçakların besledikleri hayvanlar onların yaşadığı iklime göre değişiklik göstermekteydi. Hayvancılıkta koyun beslenmesi ilk sırada olmuştur[120]. Koyun beslenmesi, göçebe insanlar için yağa, ete ve yüne olan ihtiyacının karşılanması anlamına geliyordu. Göçebe bir Kıpçak için atın vazgeçilmez bir hayvan olduğu gösterdiğimiz örnekten açıkça anlaşılıyor. Göçebe yaşam tarzı insanları için atın hareketliliğin, hızının ve uzun mesafelerin üstesinden gelme yeteneğinin önemi büyüktü. Örneğin, Orta Çağ'da Kazakistan bozkırlarında en iyi at kurban olarak kesilir, kafatası ve tırnağı koruyucu eşya gibi saklanılırdı. Bununla bağlantılı olarak, Kazakistan'ın Karatan ve Mangışlak dağlarında, kayanın üzerinde resmedilen at tırnaklarının izleri vardır. Bu manada Kaşgarlı Mahmud`un "*At Türk`ün kanadıdır*" cümlesi bahsettiğimiz devirde atın önemini göstermektedir[121]. Askeri taşıma aracından ziyade at Kıpçaklarda yiyecek olarak da kullanılmaktaydı. Ayrıca, at sürüleri sosyal tabakalaşmadaki farklılıkların bir göstergesiydi. Bozkırın en zengin Kıpçağı, at sürüleri olan şahıstı. Kaynaklarda gösterildiğine göre, Orta Asya Kıpçaklarının (daha sonra Seyanto adı verilen) atları kendi örgüleri ile meşhurmuş ve buna göre de Çin imparatoruna hediye olarak at sürülerini göndermişlerdir[122].

Hayvancılığın gelişimi için, bol miktarda yem ve suyun olduğu alanlarda yerleşmek önemliydi. Kıpçaklar bu amaçla göç etmişlerdir. Lakin göçler, rastgele değil, belirli bir yönde, planlı ve ciddi bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Yön ancak ciddi ekonomik ve politik nedenlerle değişebilirdi. Genel olarak bakılırsa Kıpçakların göçleri yılda iki kez yaylak ve kışlak arasında hareketten ibaretti. Bölgenin fiziksel özelliklerine bağlı olarak seçilmiş göç yönünün, nesillerin değişmesine rağmen uzun süre kaldığı söylenmektedir[123]. Lakin araştırmacının belirttiği bu alanlar uzun süredir kullanıldığından güvenli yerler haline gelmiştir. Daha önce bahsettiğimiz "su ve yem" faktörü, bazı verimli bölgelerin bir kişinin elinde toplanmasına yol açmıştır. Verimli

---

[119]Sencer **Divitçioğlu**, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VII-VIII. Yüzyıllar*, İmge Kitabevi, Ankara 2005, s. 191.
[120]Tahsin Ünal, "İslam`dan Önce Türk Medeniyeti", *Hayat Tarih*, Cilt 1, Sayı 3, 1968, s. 17.
[121]Reşat **Genç**, *Kaşgarlı Mahmud`a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1997, s. 331.
[122]Sercan **Ahincanov**, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 167.
[123]Сержан М. **Ахинжанов**, *Кыпчаки в Истории Средневекового Казахстана*, Гылым, Алматы 1995, s. 247. [Serjan M.Ahincanov, Kıpçaki v İstorii Srednevekovogo Kazakhistana].

topraklar arayışında olan Kıpçaklar çadır benzeri konut evlerini hayvanlara bağlayarak taşımışlardır. Keçeden yapılmış olan bu çadırlar göçebe halkların tipik bir özelliği olarak gösterilebilir. Herodot[124] ve Strabon[125] gibi antik yazarlar da bununla ilgili bilgi vermişler. Seyyah Plano Carpini bu çadırlar hakkında bilgi vererek göçmenlerin gittikleri her yere onları taşıdıklarını söylemiştir[126].

XI. ve XIII. yüzyılların başında Kıpçaklar için kabilelerin oluşması sosyal organizasyonda büyük rol oynamıştır. Gürcü kaynakları, Kıpçaklar arasında bir soy-kabile bölümünün olduğunu gösteriyor. Kurucu Davit'in[127] tarihçisi şunları söylüyor: "*O (Davit) onları soylarına göre bölerek her biri için bir komutan atadı*"[128]**.** Bildiğimiz gibi, eski devletlerin çoğu ya soy-kabile ya da bölge esasında kurulmuştur. Tarihin ilk çağlarında, Kıpçakların sosyal örgütlenmesi bir soy, kabileye dayanarak kuruluyorduysa da, daha sonralar soyların ve kabilelerin birleşmesiyle büyük bir birlik - "il" (ulus) kurulmuştu[129]. Komşu Türk halklarıyla ilişkiler onların etnik ve kültürel yaşamları üzerinde etkilerini yansıtıyordu. Kıpçaklar en çok diğer kabilelerle Moğol istilası zamanı birleşmişlerdir. Artık bu zamana kan bağlarına dayalı birlikler eski önemini kaybetmişti. IX-XI. yüzyıllarda, İrtiş nehri çevresindeki Kıpçaklar ile başka Türkdilli kabileler de birleşmişti. XIV. yüzyılda Kıpçaklarla birleşen kabilelere ise Bargu, Toksoba, İtoba, Barat, Alaras, Burcoglu, Mankuroglu, Buzanku, Karaborikli, Uz, Şortan vb. ait olmuştur[130]**.** Lakin tarihi göçlere uygun olarak göçerevli yapının özelliğini taşıyan aynı Türk soylu boylar Kıpçaklar ile uyumlu olmamıştır. Göçerevli toplumların sosyal organizasyonunda ailenin önemi vurgulanmalıdır, fakat yeteri kadar bilgiye ulaşılamadığından Kıpçaklarda ailenin kuruluşu ve biçimi hakkında fikir söylemek zordur. Göçebe halkların yaşam koşulları göz önüne alındığında, onlarda küçük ailenin

---

[124]Daha fazla bilgi için **bkz:** Herodotos. (2012). Tarih. (Çev. Müntekim Ökmen) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınevi.

[125]Daha fazla bilgi için **bkz**: Страбон. (1964). География в 17 Книгах. (Пер. Г.А.Стратановского) Москва: Наука. [Strabon. (1964). Geografiya v 17 Knigah. (Per. G.A.Stratanovskogo].

[126]Джованни Плано **Карпини**, *История Монгалов, Которых Мы Называем Татарами,* Государственное Издательство Географической Литературы, Москва 1957, s. 7. [Djovanni Plano Karpini, İstoriya Mongolov, Kotorıkh Mı Nazıvayem Tatarami].

[127]IV.Davit (1073-1125) Gürcistan`ın Bagrationi Hanedanı`ndan olan hükümdarı. Gürcüce verilen აღმაშენებელი [Ağmaşenebeli] lakabıyla tanınır ki, bu da "Kurucu, İmar eden" manalarını vermektedir. Gürcistan tarihinin en ünlü hükümdarıdır, özellikle 1121 Didgori savaşında Kıpçaklarla berbaber Selçuklu ordusunu mağlup etdiyi için bu gün bile saygıyla anılmaktadır.

[128]*Картлис Цховреба*, Артануджи, Тбилиси 2008, s. 190. [Kartlis Tskhovreba].

[129]Ахинжанов, s. 264. [Ahincanov].

[130]Melek Özyetkin, "14. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebü Hayyân'ın Bilgisi Dahilindeki Türk Dünyası", *Türkoloji Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, 2003, s. 39, 44.

olduğunu söyleyebiliriz. Böylece, Kıpçakların sosyal organizasyonunun ekonomik, sosyal, siyasi faktörlere bağlı olduğu kanaatine varmaktayız.

Kıpçaklarda bazı kanunların, özellikle hırsızlığın cezasının sert verildiğini İbn Battuta'dan aldığımız örnekte görebiliriz: "*Kıpçaklarda kanun böyledir: Yanında çalınmış bir hayvan bulunan, onu iade etmeye ve çalınan hayvanın türünden dokuz adet bulup sahibine vermeye mecburdur! Eğer bunu ödeyecek gücü yoksa çocukları alınır! Çocuğu da yoksa koyun boğazlanır gibi öldürülür*!"[131].

Kıpçakların zenginlerini Hanlar, beyler ve emirler oluşturmaktaydı. Onların at, büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürüleri bulunmaktaydı. Daha fazla hayvan sürüsüne sahip olanlar aslında toprak sahibine de dönüşüyordu. Orduyu etrafında toplar, evinde hizmetçi tutar ve tam hukuklu bir şahısa çevrilirdi. Yoksullar ise her zaman bağımlı durumda olup atları olmayanlardı ve onlar çoğu zaman "yatuklar" tabakasına ait edilirlerdi. Toprak sahibine çoğu zaman tehlikeden korunmak için de sığınıyorlardı. Sosyal tabakalar arasındaki keskin farklılık, arkeolojik kazılar sırasında bulunan mezarlara da yansımıştır. Kıpçak toplumunda ataerkil kölelik vardı. Kıpçak dilinde "Yalanguk", köle kızı, özgür olmayan anlamına gelmekteydi. Lakin kölelik, göçerevli Kıpçak toplumu içinde kabul görmemiştir[132]. Ekonomik olarak uygun olmamakla beraber, sürekli yer değişimi buna izin vermemiştir.

1.4.2 Kıpçaklarda Zanaat ve Ziraat

Kıpçaklarda zanaat, hayvancılıkta elde edilmiş yün ve derinin işlenmesi ile sınırlıydı. Zanaatkarların çoğu talebin fazla olduğu ev eşyalarını hazırlıyordu. Örneğin, çadırın hazırlanması için ahşap işlenmesi, bazı bölümlerinin yapılması gerekliydi. Hayvanın derisi işleniyor ve yünden giysi yapılıyordu. Yaşam koşullarına göre kısmen yerleşik hayata geçen eski Güney Kazakistan'daki Kıpçaklar seramik ve seramikçiliğe aşinaydı.

Metal işlemede yine ev eşyaları hazırlanıyordu. Merkezi Kazakistan`ın Kentobe, Kenzazgan, Karakeş, Karası, Karaçukur isimli yerlerinden bulunan metalden hazırlanmış silahlar Deşt-i Kıpçak`ın heryerinden demir cevherinin çıkarıldığını göstermektedir. Kaşgarlı Mahmud`un verdiği bilgiler esasında demircilerin bir zümre

[131]İbn Battuta. (2004). Seyahatname. (Çev.A.Sait Aykut) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 367.
[132]Евстигнеев, s.20. [Yevstingeyev].

şeklinde bu alanla ilgilendiklerini öğreniyoruz[133]. Kıpçak sözleri arasında "yayçı, okçı, sunuçi, yarıkçı" gibi kelimelerin olması metal işlemesinde silah hazırlandığını göstermektedir[134]. Bu bakımdan bölgede "Temirçi" isimli dağın olması da tesadüf değildir. Metal işleme becerileri nesilden nesile aktarılmaktaydı. Moğolların işgalinden önce, Kıpçaklar arasında taş işlemesinin yaygın olduğu varsayılmaktadır. C. A. Plyetnova`ya göre, Güney Rus bozkırlarında bulunan taş heykeller portre tarzında hazırlanıyormuş[135]. Kıpçaklarda zanaatin olmasına rağmen, bu alan yaygınlaşmamış, halk arasında ek bir aktivite olarak görülmüş, yalnız hayvancılık lider konumda olmuştur.

Kıpçakların klasik bir göçebe yaşam tarzına sahip olmaları, tarımla uğraşmadıkları anlamına gelmez. Kıpçak göçerevli yaşam tarzında yarı yerleşik koşullar vardı. Yukarıda belirtilen çadırların büyük hayvanlarla taşınması, yerleşik yaşamın bir faktörü olarak algılanmaktadır.

Kıpçakların yaşadığı bazı yerlerde sadece yurta denilen keçeden yapılmış taşınabilir çadırlar bulunmaktaydı. Uzun bir süre boyunca yaylak ve kışlak arasındaki hareket yarı yerleşik yaşamın bir göstergesi olarak devam etmiştir. Mülkiyete bağlı olarak, toplumu oluşturan mesleki grupların tarıma geçişi daha da hızlanmıştır. Çiftçilik için bir araya gelen göçmenlere "**yatuk**" (atılan tembeller) adı verilmişti. Orta Asya'daki şehirler ve kasabalar bu "yatuk"ların etrafında daha fazla oluşmaktaydı. Bazı araştırmacılara göre, çiftçilikle uğraşmak için tam yerleşik hayat gerekiyordu, lakin bu mesele tartışılabilir, çünkü Kıpçaklar için tarım bağımsız bir ziraat alanı olmamış ve yalnızca ihtiyaçlarını gidermek için yapılmıştır. Tarımda en çok darı[136] yetiştirilmekteydi. Araştırmacılar, bu topraklarda yaşayan göçerevli bozkır insanlarının ekmek yemediklerini, süt ve peynir de dahil olmak üzere sütte pişirilmiş darı ile beslendiklerini belirtmiştir[137]. Yarı yerleşik ve istikrarlı yaşam koşulları nehirlerin etrafında olmasına rağmen, dağ hayvancılığıyla uğraşanların sayısı az değildi. Buna ayrıca yaylak hayvancılığı denilmekteydi. Tesadüfi değildir ki, Gürcü kaynaklarında

---

[133]Reşat **Genç**, *Kaşgarlı Mahmud`a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1997, s. 378.

[134]Aslı Çandarlı **Şahin**, "Kuman/Kıpçaklarda Zanaat Ve Konargöçerlik İlişkisi", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 26/2, 2016, s. 160.

[135]Светлана **Плетнева**, *Половецкие Каменные Изваяния,* Наука, Москва 1974, s. 7. [Svetlana Pletnova, Polovetskiye Kamennıye İzvayaniya].

[136] Buğdaygillerden olan, besin olarak da kullanılan bitkidir.

[137]Сержан М. **Ахинжанов**, *Кыпчаки в Истории Средневекового Казахстана*, Гылым, Алматы 1995, s. 256. [Serjan M.Ahincanov, Kıpçaki v İstorii Srednevekovogo Kazakhistana].

Kıpçaklardan bahsedilirken onların yaşadığı yerler yaylak (საზაფხულო [sazaphulo]) ve kışlak (საზამთრო [sazamtro]) olarak iki kategoriye ayrılmıştır[138]. Kıpçaklar yerleşik hayata mevcut şehirlerin ahalisi ile kaynayıp karışarak geçmişler.

Kıpçaklarda geleneksel avcılık yaygındı. Aslında, o sırada yaban hayvan avcılığı Orta Asya'daki bütün göçerevli topluluklar için karakterik özellikti. Avcılık kendinde yiyecek ile temin edilmeyi, eğlence ve askeri eğitimi de birleştiriyordu. Çoğu zaman askeri taktiklerin öğrenilmesi için ava gidilirdi. Tarihte, avlanmanın askeri yürüyüşler zamanı gıda teminini sağlamaya yönelik olduğu belirtilmelidir. Gıdadan başka deri ve yün de tedarik ediliyordu. Kıpçakların çoğunlukla fakir tabakası ve nehir boyunca yaşayanları balık avlayarak hayatlarını sürdürüyorlardı.

1.4.3 Kıpçakların Dini İnançları ve Göç Etkisi

Göçerevli toplumdaki ekonomik ve politik yapılardaki farklılıklar Kıpçakların dini kültürlerine, ideolojilerine ve görünümlerine yansımıştır. Bugün Batı ve Rus tarih yazımında Kıpçakların dininin Şamanlık olduğu gösterilmektedir. Şamanlık ve Türklerin eski dini sayılan Gök-Tanrı inancı her ne kadar Türk tarihinde tartışılan bir konu olsa da, birçok tarihçinin yazdıklarını karşılaştırdığımız zaman gerekli sonuçlar elde edilebilmektedir. Öncelikle şunu söylemek gerekir ki, eski Türklerin dini Gök-Tanrı inancı olmuştur ve dinler kök olarak kesinlikle birbirlerinden farklıdırlar. Özellikle Türklerin eski diniyle çağdaş Sibirya`daki Şamanizm inancının arasında bağlantı yoktur.[139] Meseleye kaynak açısından cevap verilmesi gerekirse, bu kelimenin Orhun kitabelerinde rastlanılmadığını göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. S.Gömeç ilk olarak bunu Şamanizm kelimesinin menşei meselesini araştırmakla ispat etmeye çalışmıştır. Bu terim Tunguzcadan Rusçaya geçerek Batı dillerine yayılmıştır. Menşei Hind-Avrupa kökenli olan üstelik terim, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru kabul edilmiştir[140]. Yani, araştırmacı burada sözün kökünün bile Türkçeden gelmediğine işaret etmektedir. İkinci bir fikre göre, eğer Şamanlık mevcut olsaydı muhtemelen bununla ilgili Latin ve Germen yazarları geniş bahseder, aksine Hunları misal getirerek onların

[138]Зураб В. **Анчабадзе**, "Кипчаки Северного Кавказа По Данным Грузинских Летописей XI-XIV вв.", *Материалы Научной Сессии По Проблеме Происхождения Балкарского и Карачаевского Народов (22-26 июня 1959 г.)*, Нальчик 1960, s. 121. [Zurab. V. Ançabadze, "Kipçaki Severnogo Kavkaza Po Dannım Gruzinskix Letopisey XI-XIV vv." Materialı Hauçnoy Sessii Po Probleme Proisxojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov(22-26 iyunya 1959 g.), Nalçik 1960].
[139]Saadettin **Gömeç**, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 19.
[140]Gömeç, s. 21.

belirli dini görüşleri olmadığı fikrini söylemezdi. Eski Türk dininin Şamanizm`le benzerlik teşkil ettiği fikri Batı ve Rus tarihçilerinin (A.Anohin, V.Verbitsky, W.Radloff vs.) tespitleri sonucu ortaya çıkan problemdir[141]. A. İnan bu problemi olumlu yönde destekleyen tarihçilerden biridir. Ziya Gökalp`ın kullanmış olduğu "Tonyunizm" terimini Budizm ile eşleştiren A.İnan`a göre, eski Türklerin dini, Şamanizmden başka din olmamıştır. Tarihçi Türklerin dini Şamanizm`dir tezini ortaya koymuş olsa da, ömrünün sonlarına doğru hata yaptığını, Türklerin dininin Göktanrı inancı olduğunu itiraf etmiştir. Z. Gökalp`a göre, Avrupalıların Türklerin dinine Şamanizm demesi tamamen yalnış fikirdir ve bunun en doğru şekli bu dinin "Tonyunizm" veya Alaaddin Ata Melik Cüveyni`nin "Tarih-i Cihanguşa"da gösterdiği gibi "nom"dur[142]. Aynı zamanda yazar eski Türklerin Şamanizm`ini çağdaş Şamanizm anlayışından üstün tutmaktadır. Bunun asıl sebebi eski Türklerin yayıldığı coğrafyanın çok geniş olmasında görmüştür[143]. Batı Göktürklerle doğudakilerin inançlarında hiç bir farkın olmadığını göstererek, batıdaki şehirliler istisna, hepsinin Şamanizm`e inandığını bildirmektedir[144].

Dini-mistik bir sistem olarak tanımlanan Şamanizm büyü, kehanet, halk tebabeti gibi özellikleriyle başka dinlerden ayrıldığı gibi, eski Türklerde Göktanrı inancına dahil olan atalar kültü, balballar ves. unsurlarla Şamanlıktan tamamen farklılık teşkil etmektedir. Bundan başka Göktanrı inancındaki çoğu faaliyetler Şamanizm`den uzaktır. Şamanizm`le eski Türk dininin bazen aynı tutulmasının asıl sebebiyse Şamanizm`de ruh dünyasını sarmayı başaran bir özelliğin olması ve bu özelliğin Türk dinini de kapmasıdır. Oysa ki, Şamanizm çeşitli kültürlerin özelliklerinden oluşmuş kaos bir inanç gibi değerlendirilmektedir[145]. Türk ailesinde patriarkal aile tipi hakim olduğundan tarih boyunca Türk inancında ölmüş atalara hürmet edilmesi, saygı gösterilmesi, önemli günlerde onlar için kurbanların kesilmesi inançlarının ayrılmaz bir parçasına dönüşmüştür. Lakin Türklerde bu mevkiye sadece toplum içinde saygı kazanmışlar erişebilmiştir. Bu husus sonucu eski Türk inancında ölüler kültü ile atalar kültü eşit

[141]Gömeç, s. 25.
[142]Ziya **Gökalp**, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Toker Yayınları, İstanbul 1989, s. 25-26.
[143]Abdülkadir **İnan**, *Tarihte ve Bu Gün Şamanizm*,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986,s. 1-2.
[144]İnan, s. 6.
[145]Günay, Ünver ve Harun Güngör, *Başlangıclarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007, s. 138-139.

tutulmaz. Ataların tasviri olan eşyalar hazırlanarak önemli yolculuklarda yada işlerde hep yanlarında saklanılmıştır[146].

Kıpçakların yaşadığı çöllerde insanlara benzeyen taş heykeller vardır. Ancak, bu taş heykeller hakkında net bir fikir yoktur. Bu heykellerin ölmüş atalara veya öldürülen düşmana ait olabileceği hakkında fikirler olsa da, bu heykeller bozkır kültürüne has olup, coğrafi olarak Orta Asyadan Tuna kıyılarına kadar uzanan arazilerde bulunmuştur[147]. B.Ögel`e göre, bu heykeller muhtemelen ölülere aitti çünkü bunlar arasında kadın heykellerine de rastlanıyordu. Göktürklerin mezar üzerine taş dikme geleneği Bulgarlarla beraber Kuman/Kıpçaklarda da devam etmiştir[148]. Kıpçaklara ait bu taş heykellerin görünüm ve tasarımlarında farklılıklar vardır. Taş heykellerin süslemesi, onlarda sanatın oluşumunu göstermektedir. Süslerdeki çeşitlilik, tarihsel koşulların değişmesine bağlanabilir. Örneğin, Kazakistan'daki Kıpçakların Harezm`e yakın olması onların İslam`i çevre ile yakından ilişkilendirmiş ve ideolojik olarak hayvan ve insan imgeleri yasaklandığından bu bölgelerde taş heykellere rastlanılmamıştır[149]. Deşt-i Kıpçak bozkırlarının en uzak yerlerinde XII. yüzyıla kadar İslamiyet kabul edilmemiştir. Bazı taş heykeller tasvirinde yüz çizgilerine yer verilmediği gözlenmektedir. XII. yüzyıl Azerbaycan şairi Nizami Gencevi kendisinin "İskendername" isimli eserinde Makedonyalı İskender`in Kıpçak çölüne geldiğini ve kadınlarının Müslümanlarda olduğu gibi yüzlerini kapatmadığının şahidi olmuştur[150]. Askerleri kadınların güzelliğinden utandığı için İskender kabile rehberine kadınlarının yüzlerini kapatması emrini vermiş, fakat onun emri reddedilmiştir. Bu zaman İskender bir ustaya taştan kadın heykeli hazırlamasını söylemiş ve heykel hazır olunca yüzünü "beyaz mermer çadra" ile örtmüşdür. Hikayeye göre, bunu gören kadınlar utanarak yüzlerini kapatmışlar. S.M.Ahincanov`a göre, Azerbaycanlı şairin bu hikayesi tarihsel olarak gerçeklikten uzak olsa da, en azından bize Kıpçakların artık XII. yüzyılda Müslüman olduğu bilgisini vermektedir ve muhtemelen şair Kıpçak asıllı eşi Appak`tan (Azerbaycanlılarda: Afet) duyduğu hikayelerden etkilenerek kaleme almıştır[151]. Şairin

[146]Ünver ve Güngör, s. 80.
[147]İbrahim **Kafesoğlu**, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 28.
[148]Bahaeddin **Ögel**, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 170.
[149]Сержан М. **Ахинжанов**, *Кыпчаки в Истории Средневекового Казахстана*, Гылым, Алматы 1995, s. 280. [Serjan M.Ahincanov, Kıpçaki v İstorii Srednevekovogo Kazakhistana].
[150]Nizami **Gəncəvi**, *İskəndərnamə*, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 322-328.
[151]Sercan **Ahincanov**, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 271.

kadın heykelinden bahsetmesi Kıpçaklar arasında kadına olan saygı ve kutsallaştırma inancının mevcutluğunu ortaya çıkarmaktadır. Kıpçaklarda Umay isimli Tanrının ocağın koruyucusu, verimlilik himayedarı olduğu malumdur. Bundan başka onlar yıldızlara, güneşin doğumuna tapmış, astrolojiyi öğrenmeye çalışmışlar. Tesadüf değildir ki, taş heykeller doğu yönünde dikilmiştir.

Kıpçakların esas inancı Göktanrı olmuştur. Yazılı kaynaklar onların çoktanrılı olduklarını gösterse de, tarihçi Murat Acı bu fikri reddederek, onların Ulu Tengri`ye taptıkları teorisini ileri sürmüştür[152]. Tüm Türk mirasının ayrılmaz parçası olan kurt inancının izlerini Bonyak Han`la ilgili bir efsanede görebiliyoruz. 1097 yılında Kıpçak Hanı Bonyak savaş gecesi çadırından çıkarak uzaklaşmış, kurt gibi ulamaya başlamıştır. Bu zaman bozkırdan bir kurt ona ulayarak cevap vermiş, Bonyak Han çadırına geri dönerek askerlerine yarınki savaşta galibiyet kazanacaklarını bildirmiştir[153]. Bu tarihi efsanede kurt gelecek habercisidir.

Kıpçakların dini görüşleri toplumlarının ekonomik, politik ortamına göre değişiklik göstermiştir. Mesela, XI-XII. yüzyıllarda Kıpçak Hanlarından Kiran ve Alp-Derek Müslüman oldukları için isimlerini Kadir Han ve Kayır Han olarak değiştirmişler[154]. Hıristiyanlıksa Kıpçakların en çok Batı kolunu etkilemiştir. Bahsedilen devirde misyoner harekatı iki yönde-Rusya ve Bizans tarafından gelmekteydi. Kıpçak Hanlarından Amirat, Aydar ve Konçak Han`ın oğlunun Hıristiyanlığı kabul ettiğini biliyoruz. Sonuncu din değişiminden dolayı ismini Yuriy olarak değiştirmiştir. Güney Rusya bozkırlarındaki Kıpçakların Hıristiyan olduklarını İbn Battu`tanın seyahatnamesi de onaylamaktadır. Gürcü kaynaklarında Atrak Han`la beraber gelen Kıpçakların da hızlı bir şekilde Hıristiyanlaşdığı hakkında bilgi verilmektedir. Lakin bütün Kıpçaklar tarafından Hıristiyanlık kabul edilmemiştir. Hıristiyanlık daha çok üst tabaka tarafından kabul edilmiştir. Hazarların içinde bağımlı olan Kıpçaklar Museviliği kabul etmiştir[155]. Bu bakımdan Kıpçakların dini görüşleri

[152]Мурат **Аджи**, "Тенгрианство и Основы Современной Европейской Культуры", *Культурные Контексты Казахстана: История и Современность: Материалы Международного Семинара, Посвященного 100-летию М. О. Ауэзова,* Алматы 1998, s. 12. [Murat Adji, "Tengrianstvo i Osnovı Sovremennoy Yevropoyskoy Kulturı", Kultunıye Kontekstı Kazakhstana: İstoriya i Sovremennost: Materialı Mejdunarodnogo Seminara Posvyaşennogo 100 letiyu M.O.Auezova].
[153]Peter B. **Golden**, "Religion Among the Qípčaqs of Medieval Eurasia", *Central Asiatic Journal*, Vol. 42, №. 2,1998, pp. 187.
[154]Ахинжанов, s. 280. [Ahincanov].
[155]Ахинжанов, s. 281. [Ahincanov].

hakkında fikir söylerken onlar arasında dini senkretizmin[156] mevcut olduğunu belirtmek gerekiyor.

Türklerin güneşe, aya, yıldızlara taptığı görüşü yalnıştır. Eski Türklerin inanç kültüründe bunlara ibadet edilmesi tamamen ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır[157]. Örneğin, yıldızlardan kutup yıldızı pusula görevini yerine yetirmekteydi ve orta çağlarda yaşayan denizciler bile bu yıldızı yol gösterici olarak kabul etmişlerdir. Türklerin kültüründe önemli yere sahip olan şimşek gibi tabiat olayları Tanrı`nın iradesine bağlanıldığından onlar da kutsal kabul edilmekteydi.

[156]Dinde farklı geleneklerin birleştirilmesine yönelik bir deneyim. **Bkz**: TDK 2009 Yazım Klavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
[157]Gömeç, s. 49-51.

2. BÖLÜM
KAFKASYA`DA KIPÇAKLAR

2.1 Kıpçakların Kafkasya`ya Gelmeleri ve Göç Sebepleri

Tarihçilerin Kıpçakların Kafkasya coğrafyasına ne zamandan itibaren geldikleri hakkında farklı görüşleri bulunmaktadır. Kıpçakların Kafkasya`ya geliş tarihiyle ilgili bu görüşler XI. yüzyılın II. yarısı ve XII. yüzyıl olmak üzere iki farklı yönde değişmektedir. Araştırmacılardan Z.V.Ançabadze[158], S.A.Pletnyova`ya[159] göre, Kıpçaklar Kuban[160] nehri etrafına XI. yüzyılın II. yarısından itibaren göç etmişler. Kafkasya etrafına göç etmiş Peçeneklerden başka, Kıpçaklar bu arazilerde yerli ahaliden olan Alanlar[161] ve Adıglarla[162] savaşmış ve netice itibariyle Kıpçaklar üstünlük kazanmışlar. Bunu Kıpçakların yayıldıkları arazilerde mezarları onaylamaktadır.

Batıya doğru göç eden Kıpçaklar Tın (Don), Aşağı Don ve Azov etrafı bozkırlarda yerleşmişler[163]. Kıpçaklara ait olan mezarlıkların en eskisine Tın (Don)[164] Nehrinin kuzey taraflarının orta ve aşağı havzalarında ve Azov`un kuzeyinde

---

[158]Зураб. В. **Анчабадзе**, "Кипчаки Северного Кавказа По Данным Грузинских Летописей XI-XIV вв.", *Материалы Научной Сессии По Проблеме Происхождения Балкарского и Карачаевского Народов (22-26 июня 1959 г.)*, Нальчик 1960, s. 113-127. [Zurab. V. Ançabadze, "Kıpçaki Severnogo Kavkaza Po Dannım Gruzinskix Letopisey XI-XIV vv." Materialı Hauçnoy Sessii Po Probleme Proisxojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov(22-26 iyunya 1959 g.), Nalçik 1960].

[159]Светлана **Плетнева**, *Половцы*, Ломоносовъ, Москва 2016. [Svetlana Pletnova, Polovtsı, Lomonosov, Moskva 2016].

[160]Kuzey Kafkasya`da nehir. Başlangıcını Karaçay-Çerkez dağlarından alıp, Elbrus dağlarının kuzey-batı ve güney-batısına kadar uzanmaktadır. Kuban ismi bu nehire verilen 300 addan sadece biridir. Karaçay-Balkar dilinde "yükselen, dökülen nehir" anlamını verir. **Bkz**: "Kuban River", Encyclopaedia Britannica **www.britannica.com/place/Kuban-River** (Erişim tarihi: 18.01.2020).

[161]İskit-Sarmat kökenli göçebe halk olup miladın başlarında Kuzey Kafkasya`ya şimdiki Kazakistan arazisinden gelmişler. **Bkz:** V. I. Abaev ve H. W. Bailey, "Alans," Encyclopædia Iranica, I/8, pp. 801-803. **www.iranicaonline.org/articles/alans-an-ancient-iranian-tribe-of-the-northern-scythian-saka-sarmatian-massagete-group-known-to-classical-writers-from** (Erişim tarihi: 20.01.2020).

[162]Adıg veya Adıgeler, Batı Çerkezleri olarak bilinen Kuzey Kafkasya halkı. **Bkz:** Beatrice Manz ve Masashi Haneda, "Čarkas," Encyclopaedia Iranica, IV/7, pp. 816-819. **www.iranicaonline.org/articles/carkas** (Erişim tarihi: 20.01.2020).

[163]Mualla Uydu **Yücel**, "Kıpçaklar" TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 25, Ankara 2002, s. 420, 421.

[164]Rusya`nın Avrupa kısmının nehri. Moskova`nın güney-doğusundan başlayıp, Azak Denizi`ne kadar uzanmaktadır. İsmini sahillerinde yerleşen Don Kazaklarından alındığı bilinmektedir. Eski Türkçede adı "Tın" olarak gösterilmiştir. Nehrin adının etimolojisine gelince ise Ari dilinden tercümede "damla, sıvı sızması" manasına geldiği gösterilmektedir. **Bkz**: "Türkler ve Doğu Avrupa Nehirleri: Don", *Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800)*, 3-5 Kasım 2014, Sakarya Üniversitesi.
www.academia.edu/9154238/_T%C3%BCrkler_ve_Do%C4%9Fu_Avrupa_Nehirleri_Don_Uluslararas%C4%B1_T%C3%BCrkiyeUkrayna_%C4%B0li%C5%9Fkileri_Sempozyumu_Kazak_D%C3%B6nemi_1500-1800_3-5_Kas%C4%B1m_2014_Sakarya_%C3%9Cniversitesi (Erişim tarihi: 18.01.2020).

rastlanılmıştır. Arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan mezarlıklar, göç döneminde Kıpçakların yerleştiği bölgeleri takip etmeye imkan vermektedir. Bu kazılar esasında Kafkasya`nın kuzey-batı bölgesinde Kıpçakların takriben XIII. yüzyıllarda varlığını göstermektedir[165]. Kıpçak mezarlıklarının çoğu Kuban ve Doğu Azov`da ortaya çıkarılmıştır. Muhtemelen Kıpçaklar bu arazilere kışı geçirmeye geliyorlardı. Bu araziler Kıpçakların daimi yerleşim yerleri olamadığından, onlara ait taş abidelere burada rastlanılmamıştır. Kuban nehrinin yukarı akarlarında Kıpçak mezarlıkları esas itibariyle XII.-XIII. yüzyılın ortalarına ve Altın Ordu zamanına aittir[166].

Tatyana Minayeva mevcut arkeolojik buluntulara göre, Rusya`nın güney-batısındaki Stavropol diyarından Rostov vilayetinin güney-doğusuna kadar olan arazilerde Kıpçaklara mahsus taş heykellerin olduğunu söylemiştir[167]. Taş heykeller göçler sonucu XI. yüzyılın sonu - XII. yüzyılın başlarında Kuban çevresinde Kıpçak yerleşmelerini gösteren maddi buluntulardır. XII. yüzyılın başlarında, Kafkasya çevresindeki bozkırlara, Tın (Don) nehri Kıpçaklarının rehberi olan Şarukan Han`ın oğlu Atrak Han yerleşmiştir. Rusya tarihinde kendi knezlerinin başarılı seferlerinin Kıpçak göçlerine sebep olduğu düşüncesi bugün de yaygındır. Şarukan Han`ın oğlu Sırçan doğu tarafına, Atrak ise Kafkasya`ya ilerlemiştir[168]. Stavropol diyarına Atrak`ın göçünün 1118-1120 yıllara tesadüf ettiği bilinmektedir. Kıpçakların Kuzey Kafkasya`ya gelişi, bölgedeki güç dengesini etkilemişti. Buna sebep göçmenlerin daha fazla otlak arazilerine ihtiyacının olmasıydı. Bu bakımdan Alanlarla, Kıpçakların ilişkileri keskinleşmiştir. Bu ilişkilerin çözülmesinde arabulucu rolünde Gürcü hükümdarı

---

[165]Юрий.В.**Зеленский**, "Кипчаки В Подонье И Предкавказье В XI–XIV вв.", *Тюркские Кочевники Евразии (кимаки, кипчаки, половцы…),* Sayı 2, 2013, s. 41. [Yuriy V.Zelenskiy, "Kipçaki v Podonye i Predkavkazye v XI-XIV vv.", Tyurkskiye Koçevniki Yevrazii (kimaki, Kıpçaki, polovtsı...).]

[166]Юрий.В.**Зеленский**, "Картирование Половецких Кочевий Прикубанья и Закубанья с Помощью Археологических Источников", *XX Юбилейные Международные Крупновские Чтения по Археологии Северного Кавказа*, Железноводск-Ставрополь 1998, s. 41. [Yuriy V.Zeleskiy, "Kartirovaniye Polovestskix Koçeviy Prikubanya i Zakubanya s Pomoşyu Arkheologiçeskix İstoçnikov", XX Yubileynıe Mejdunarodnıye Krupnovskiye Çteniya Po Arkheologii Severnogo Kavkaza, Jeleznovodsk-Stavropol 1998].

[167]Татьяна **Минаева**, "К Вопросу о Половцах на Ставрополье по Археологическим Данным", *МИСК*, Sayı 11, Ставрополь 1964, s. 189-191. [Tatyana Minayeva, "K Voprosu o Polovtsakh Na Stavropole Po Arkheologiçeskim Dannım", MİSK, Stavropol 1964].

[168]Я. А. Фёдоров ve Гаджи Саидович Фёдоров, *Ранние Тюрки на Северном Кавказе*, Изд-во Московского Университета, Москва 1978, s. 23. [Y.A.Fyodorov ve G.S.Fyodorov, Rannie Tyurki Na Severnom Kavkaze, İzd-vo Moskovskogo Universiteta, Moskva 1978]

IV.Davit olmuştur. Kaynakta "*Davit Daryal kalesini ve Oset`deki*[169]*, Kafkasya dağlarındaki bütün geçitleri ele geçirdi*"[170] ifadesinin kullanılması söylediklerimizi kanıtlamaktadır. Bundan başka tarihi karşılaştırma yaparsak V. yüzyılda Tbilisi şehri merkez olmakla, bütün Gürcistan topraklarını birleştiren Vaxtang Gorgasal`dan sonra Kurucu Davit de kuzey topraklarına yolları açabilmişti. Yazılı kaynaklara baktığımızda "Demir kapıdan" 40 bin savaşçının geçip Gürcistan topraklarına geldiğini görüyoruz.

Kuzey Kafkasya Kıpçakları hakkında bilgi Gürcü kaynakları merkezli öğrenilmiştir. Gürcü kaynaklarında Kıpçaklar hakkında bilgiler XI. yüzyılın II yarısına aittir. O zaman Kıpçaklar Kuzey Kafkasya`nın ve Doğu Avrupa`nın hayatında önemli siyasi role sahiptiler. Doğrudan bu kaynaklar Kuzey Kafkasya Kıpçakları hakkında dağınık bilgi vermektedir. Lavrentevski[171] kayıtlarında Kıpçaklarla Rusların ilk ilişkilerinin tarihi 1054 yılına dayanıyorsa, Kuzey Kafkasya`da yerleşme tarihleri hakkında hiçbir fikir yoktur[172]. Lakin Gürcü kaynaklarını araştırırken dolaylı verilerle Kıpçakların XI. yüzyılın ikinci yarısından geç olmayarak, Kuzey Kafkasya`ya yerleştiğini söyleyebiliriz. Anonim yazar tarafından kaleme alınmış olan "*Matiane Kartlisa*" (Gürcistan Salnamesi) eseri[173], VIII. yüzyılın sonlarından XI. yüzyılın 70. yıllarına kadarki tarihsel olaylardan bahsetmesine rağmen, Kıpçaklardan söz etmemiştir. Leonti Mroveli`nin[174] XI. yy. 60. yıllarında "*Gürcü Çarlarının Tarihi-İlk Ataların ve Yakınların*" isimli eserinde ise, Kıpçaklar artık Gürcistan`da tanınıyordu. Bu eserde

[169]Oset veya Osetya, halkları Osetler. Kuzey Kafkasya dağlarının orta bölümünün kuzey ve güney kısımlarında yaşarlar. Yaşadıkları bölgenin 2⁄3-si dağlık arazidir. **Bkz:** Abdullah Saydam, "Osetinler", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 33, İstanbul 2007, s. 437-438.

[170]ლეონტი **მროველი**, *ქართლის ცხოვრება* (რედ. სიმ. ყაუხჩიშვილი), საქართ. სსრ მეცნიერ. აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი 1942, s. 250. [Leonti Mroveli, Kartlis Tskhovreba (red. S.Khaukhçişvili), Sakart. SSR Metsnier. Akademiis Gamomtsemloba, Tbilisi 1942].

[171]En eski Rus kroniklerinden biri. E lyazması Rusya Milli Kütüphanesi`nde korunmaktadır. Kolofondaki (El yazma kitaplarındaki sonuncu sayfada olan son yazıdır. Genelde kaçıncı yılda, nerede ve kim tarafından yazıldığı burada gösterilir) yazıya göre, kronik adını rahip Lavrentiden almıştır. Eserin günümüze kadar gelmiş en eski el yazması 1377 yılına aittir. **Bkz:** Николай **Бережков**, *Хронология Русского Летописания*, Изд.-во АНСССР, Москва 1963. [Nikolay Berejkov, Khronologiya Russkogo Letopisaniya].

[172]*ПСРЛ Т 1 Лаврентьевская Летопись,* Издательство Академии Наук СССР, Ленинград 1926-1928, s. 113. [PSRL 1 Lavrentyevskaya Letopis, İzdatelstvo Akademii Nauk SSR, Leningrad 1926-28]

[173]მათიანე ქართლისა. (1942). *ქართლის ცხოვრება* (რედ. სიმ. ყაუხჩიშვილი) içinde (ss. 160-199), თბილისი: საქართ. სსრ მეცნიერ. აკადემიის გამომცემლობა. [Matiane Kartlisa (1942), Kartlis Tskhovreba (red. S.Khaukhçişvili)].

[174]XI. yüzyılda yaşamış Gürcü din adamı ve tarihçisi. "Mroveli" onun soyadı değil, psikopos ünvanıdır. Bu ünvanın ona 1066 yılında verildiği tahmin edilmektedir.

Kıpçaklar "*Bun-Türk*" olarak adlandırılmıştır[175]. L.Mroveli`nin Kıpçakları Kafkasya Hunları ile beraber hatırlatması onların Kuzey Kafkasya`da veya daha yakın arazilerde komşu olduğunu göstermektedir.

Kuzey Kafkasya`da Kıpçakların aktif bir şekilde faaliyetine XI.yy. tarihçisi Cuanşer Cuanşeriani`nin "*Vakhtang Gosgasali`nin Hayatı*" isimli eserinde rastlıyoruz. Yazar burada hükümdar Vakhtang Gorgasali`nin çağdaşları olarak Peçeneklerden bahsetmektedir. Kuzey Kafkasya`da yaşayan Çiklerin Abhazya`ya, Peçeneklerin Türkler tarafından batı tarafına İdil (Volga) geçtiklerini göstermektedir. Diğer kaynaklardan malum olduğu kadar bu Türkler Kıpçaklardır, çünkü Peçenekleri batıya doğu hareket etmeye teşvik eden, onların Kafkasya`ya gelmeleri olmuştur. Aynı eserde sonradan yazar hükümdarın Osetleri ve Kıpçakları tabi ettiğini, "Daryal Geçidi"[176] adlandırdığımız geçidi kurduğunu göstermektedir[177]. Bu geçidi inşa ettikten sonra hükümdar sınırdan Kıpçakların ve Osetlerin ülkesine geçmesini engellemek için Kumandanlar tayin etmişti. Bununla biz Vakhtang Gorgasali`nin çağdaşlarının Kıpçaklar olduğunu öğreniyoruz.

Z. Ançabadze 1736 tarihli "*Maçabel Toplusu*"nda[178] Kıpçakların Çerkez olarak isimlendirildiğini söylemiştir[179]. Onun düşüncesine göre, XVIII. yüzyılda Gürcsitan`da Kabardalıları[180] "Çerkez" olarak adlandırıyorlardı ve aynı yüzyılda etnik terim olan

---

[175]*Картлис Цховреба*, Издательство Артануджи, Тбилиси 2012, s. 20. [Kartlis Tskhovreba, İzdatelstvo Artanuci, Tbilisi].

[176]Gürcistan`la Rusya sınırında, Büyük Kafkas dağlarının kesişme noktasında Terek nehri kanyonudur. 3 kilometre mesafede nehrin havzası üzerinde kayalar 1000 metreye kadar yükselmektedir. Derbent ve Daryal geçitlerine "Bab-ül-Alan" yani "Alan Kapısı" denilmektedir. **Bkz:** Oktay Özgül ve Nezahat Ceylan, Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent), *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* ,Cilt 4, Sayı 13, Aralık MMXVII, s. 24-62.

[177]ჯუანშერი. ცხოვრება და მოქალაქეობა ვახტანგ გორგასლის (1942). *ქართლის ცხოვრება* (რედ. სიმ. ყაუხჩიშვილი) içinde (ss. 89-156), თბილისი: საქართ. სსრ მეცნიერ. აკადემიის გამომცემლობა. [Cuanşeri. Tskhovreba da Mokalakeoba Vakhtang Gorgaslis (1942). Kartlis Tskhovreba (red. S.Khaukhçişvili) içinde].

[178]Kartlis Tskhovreba`nın nüshalarından biridir. Maçabel nüshasından başka Kartlis Tskhovreba`nın Anna, Çalaşvili adlı nüshaları da vardır.

[179]Зураб. В. **Анчабадзе**, "Кипчаки Северного Кавказа По Данным Грузинских Летописей XI-XIV вв.", *Материалы Научной Сессии по Проблеме Происхождения Балкарского и Карачаевского Народов (22-26 июня 1959 г.)*, Нальчик 1960, s. 113-127. [Zurab. V. Ançabadze, "Kıpçaki Severnogo Kavkaza Po Dannım Gruzinskix Letopisey XI-XIV vv." Materialı Hauçnoy Sessii Po Probleme Proisxojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov(22-26 iyunya 1959 g.), Nalçik 1960].

[180]Rusya içinde Kabarda-Balkar Muhtar Vilayeti`nin halkı. Kendilerini- "Adıge, Kabarday" şeklinde adlandırmaktalar. Rusya`da 2010 yılında yapılan sayımlara göre, 516826 Kabardalının yaşadığı hakkında bilgi verilmiştir. **Bkz:** Кабардинцы.
www.corp.krskstate.ru/about/narod/etnoatlas/0/eid/134 (Erişim tarihi: 20.01.2020).

"Kıpçak" Gürcü okurları arasında unutulduğu için yazar da tarihi ananeye sadık kalarak kendi çağdaşı olan Kıpçakları Çerkez olarak kaydetmiştir.

Kıpçakların 1222-1223 yıllarında Ön Kafkasya bölgesinde varlıkları hakkında ise daha net bir şekilde bilgi verilmektedir. Bildiğimiz üzere, Moğollar dağ geçitlerini geçerek Alanların topraklarına gelmişlerdi. Alanlar bu dönemde Moğollara karşı savaşmak için Kıpçaklarla birleşmiştir. Bununla ilgili bilgi veren Aleksandr İvanov Çin kaynaklarından Yuan-Şi`ye atfen Moğollarla Alan-Kıpçak birliklerinin çarpıştığı yerin Bu-tzsu Nehri olduğunu göstermektedir[181]. Tarihçi H.A.Hizriev bu nehrin Sunja`ya karşılık geldiğini söylemektedir[182]. Bu zaman biz Kıpçakların Sunja nehri etrafında yerleştiklerini tespit ediyoruz. Bu mücadeleden sonra araştırmacılar arasında Kıpçakların sonraki göçleri hakkında farklı görüşler izlenilmektedir. Batçayev`e göre, Moğolların gelmesiyle Kıpçaklar Kafkasya`da Kuma ve Kuban arasında ilerlemişlerdir[183]. Lakin onların Kuban etrafına Moğolların baskınından önce küçük gruplar halinde yerleşmesiyle ilgili görüşler de vardır ve adı geçen arazide Kıpçaklara mahsus taş heykeller bunu ispat etmektedir[184]. Moğol işgali zamanı Kıpçakların Kuban ve Doğu Azov bölgesini terk etmesiyle ilgili fikirler olsa da,[185] Kuban etrafı bozkırlarda yapılan arkeoloji kazılar sonucunda 1365 yılında darp edilmiş Altın Ordu parasının bulunması, Kıpçakların hiç de Moğol işgali zamanı burayı terk etmediğini, aksine Timur zamanına kadar kaldığını göstermektedir[186].

---

[181]Александр **Иванов**, "Походы Монголов на Россию по Официальной Китайской Истории Юань-ши", *Записки Разряда Военной Археологии и Археографии Русского Военно-Исторического Общества*, СПб. 1914, s .7. [Aleksandr İvanov, "Poxodı Mongolov Na Rossiyu Po Ofitsialnoy Kitayskoy İstorii Yuan-Şi", Zapiski Razryada Voennoy Arkheologii i Arkheografii Russkogo Voenno-İstoriçeskogo Obşestva]

[182]Хаджи Ахмедович **Хизриев**, "Первые Походы Чингисидов на Северный Кавказ и Их Политические Последствия", *Вопросы Политического и Экономического Развития Чечено-Ингушетии (XVIII – начало XX века)*, Грозный 1984, s. 9. [H.A.Hizriyev, "Pervıe Poxodı Çigizidov Na Severnıy Kavkaz İ İx Politiçeskiye Posledstviya", Voprosı Politiçeskogo İ Ekonomiçeskogo Razvitiya Çeçeno İnguşetii (XVIII-naçalo XX v.)].

[183]Валерий Муратович **Батчаев**, "Предкавказские Половцы и Вопросы Тюркизации Средневековой Балкарии", *Археология и Вопросы Древней Истории Кабардино-Балкарии*, Sayı 1, Нальчик 1980, s. 82. [V.M.Batçayev, "Predkafkaskiye Polovtsı i Voprosı Tyurkizatsii Srednevekovoy Balkarii"].

[184]Евгений Иванович **Нарожный**, "О Маршруте Движения Чингизидов в 1222 г.", *Археология и Краеведение Кубани. Материалы IV Межвузовской Студенческо-Аспирантской Научной Конференции*, Краснодар-Армавир 1996, s. 19. [E.İ.Narojnıy, "O Marşrute Dvijeniya Çingizidov v 1222 g.", Arkheologiya i Krayevedeniye Kubani. Materialı IV Mejvuzovskoy Studençesko-Aspirantskoy Nauçnoy Konferentsii, Krasnodar-Armavir 1996].

[185]Л.Э. **Голубев**, "Три Аспекта Из Жизни Адыгов в Конце XIV – XV вв", *Голос Минувшего*, Sayı 1-2, Краснодар 2002, s. 21. [L.E.Golubev, "Tri Aspekta İz Jizni Adıgov v Kontse XIV-XV vv., Golos Minuvşego].

[186]Зеленский, s. 44. [Zelenskiy].

Tespit edildiği kadarıyla, Kıpçakların Kafkasya`ya gelme tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ruslar onların Kafkasya`ya göçlerini kendi knezlerinin başarılarıyla ilişkilendirse de, bize göre bu fikir taraflıdır ve tarihi açıdan doğru değildir. Birçok sebepden dolayı batıya doğru göç eden Kıpçaklar Rus Devleti`nin kuruluşundan önce de bu topraklardan geçmiş olabilirlerdi. Kafkasya`ya gelince ise, kaynaklar XI. yüzyıldan geç olmayarak onların kuzey taraflarında bulunduklarını kanıtlamıştır.

2.2 Karadeniz`in Kuzeyindeki Kıpçakların Komşuları İle Münasebetleri

2.2.1 Kıpçak-Peçenek İlişkileri

Peçenekler tıpkı Kıpçaklar gibi devlet kuramasalar da Karadenizin kuzeyinde etkili olan Türk kabilelerindendirler. Peçenek adı Latin kaynaklarında *Potzinacitac, Pacinaci,* Yunanlarda *Patzinakitai, Patzinakoi*, Doğu kaynaklarında *Becanak, Benakiye, Becenek,* Macar kaynaklarında *Beşenyö* olarak geçmektedir[187]. F.Reşideddin`in "Oğuzname"sinde "Beçene" şeklinde isimlendirilen Peçeneklerin Gök Han`ın oğlunun neslinden geldiği gösterilmiştir[188]. Peçeneklerin Oğuz boyları sırasına X. asırdan sonra girdiği tahmin edilmektedir. Onların menşeinin Issık Köl ve Balkaş etrafında yaşayan Türgişlerden geldiğini söyleyenler de vardır[189]. "Beçenek" adı hem Rum yakınlarında yaşayan Türklere, hem de Oğuz boylarından birine verilmiş ad şeklinde gösterilmiştir[190]. Gerdizi`ye göre, Peçeneklerin yerleştiği arazinin her yerine otuz günde gidilir ve doğudaki komşuları Kıpçaklar, güney-batıda Hazarlar, batıda ise Slavlardır[191].

Kıpçak-Peçenek münasebetlerinin IX. asırdan itibaren cereyan ettiği söylenilmektedir. M.S. 751 yılında Çinlileri yendikden sonra Karluklar[192], Peçenekleri sıkıştırmaya başlamışlar. Genel olarak Karluklar bahsedilen devirde güçlenerek Orta Asya`da hakimiyet uğrunda mücadeleye başlamış ve bundan etkilenen Peçenekler Sırderya ve Aral etraflarına çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır[193]. Peçeneklerin

---

[187]Hüseyin **Namık**, *Peçenekler*, Rezmi Kitaphanesi, İstanbul 1933, s. 9.
[188]Rəşidəddin, F. (2003). Oğuznamə. (Çev. İ.M.Osmanlı). Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, s. 59.
[189]Saadettin **Gömeç**, "Türk Tarihinde Peçenekler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53, 1, 2013, s. 252; Kurat, s. 44.
[190]Faruk **Sümer**, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ana Yayınları, İstanbul 1980, s. 320.
[191]Namık, s. 10.
[192]GökTürk Hanlığı`nın önemli etnik gruplarından biri olmuşlar. Onların Beşbalık arazisinin kuzey-batısında, Kara İrtiş`la Tarbagatay bölgesinde yaşadıkları bilinmektedir. **Bkz:** Hüseyin Salman, "Karluklar", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 24, İstanbul 2001, s. 509-510.
[193]Akdes Nimet **Kurat**, *Peçenek Tarihi,* Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s. 31.

kuzeyde ve doğuda komşusu olarak gösterilen Kıpçaklar, X. asır kaynaklarında hem de Peçeneklerin Uz ve Karluklardan sonra en büyük düşmanları sırasında gösterilmektedir[194]. Bu kaynaklar Peçenek-Kıpçak mücadelesinden daha X. asırdan itibaren bahsetmekteler. Tesadüfi değildir ki, Peçenekler Kıpçak ve Uz müdahelesi yüzünden doğu istikametinde hareket edememişlerdir[195]. Uzlar tarafından Özi (Dinyeper) Nehri`nin sol sahili ele geçirilince Peçenekler yerlerini değiştirerek daha büyük topluluğa dönüşmüştür. Bu dönüşüm sonrasında XI. yüzyılın ortalarında Kıpçaklar, Karadenizin kuzey bozkırlarında tamamen yerleşmişlerdi.

1087 yılında Bizanslılarla Peçenekler arasında yaşanan Silistre savaşı sırasında Peçenek rehberi Tatuş`un müracaatı esnasında Kıpçaklar yardıma gelmişlerdir. Bu savaş sonucu aslında Kıpçaklar Balkan coğrafyasının yolunu tanımış oldular. Peçeneklerle birleşen Kıpçak kuvvetleri Balkanlardaki bir kısım arazileri zapt ederek "Peçenek-Kıpçak Birliği"ni kurabilmişlerdi. Peçeneklerin galibiyeti ile sonuçlanan Silistre`de ganimet paylaşımı sırasında Kıpçaklarla yaşanan anlaşmazlık onların birbirileriyle çarpışmasına neden olmuştur. Lakin bu çarpışmanın asıl nedeni ganimet meselesi değil Bizans`ın kışkırtıcı siyasetinin neticesinde gerçekleşmiştir. İki kabileyi birbirine düşürürken Bizans diğer tarafta kendisini mağlup eden düşmanlarına karşı yeniden güç toplamak için vakit kazanmıştır. Lakin Peçenekler Trakya`ya geçişleri zamanı Anadolu`daki soydaşları ile müttefiklik kurmuş ve Bizans için mesele daha da zorlanmıştı[196]. 1091 yılında Çaka Bey`in sahile yanaşmasını bekleyen Peçenekler, Bizansla anlaşmış Kıpçak rehberleri Tugorkan ve Bonyak Hanlarının ordularının hücumu ile darmadağın edilmişlerdir[197]. Bundan sonra siyasi tarihten tamamen koparılan Peçenekler kendi varlıklarını bir kısmı Uz ve Kıpçaklarla karışarak, diğer kısmı ise Vardar Nehri[198] boyunca iskan edilerek devam ettirdiler.

Bizans imparatoru VII. Konstantinos Porfirogennetos`un "İmparatorluğun Yönetimi Üzerine" adlı eserinde Peçeneklerin İdil (Volga) ve Yayık (Ural) Nehirleri

---

[194]Sümer, s. 567.
[195]Kurat, s. 39.
[196]Gökbel A. Kıpçaklar ve Kumanlar. **www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=364331&/K%C4%B1p%C3%A7aklar-ve-Kumanlar-/-Do%C3%A7.-Dr.-Ahmet-G%C3%B6kbel-** (Erişim tarihi: 18.11.19).
[197]Saadettin **Gömeç**, "Türk Tarihinde Peçenekler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53, 1, 2013, s. 260.
[198]Kuzey Makedonya`da en uzun, Yunanıstan`da önemli nehirlerden biri. İhtimallere göre, Trakya dilindeki "Bardarios" adından gelmiştir ve anlamı "Kara, Koyu Su" demektir. **Bkz:** Vladimir **Orel,** *A Handbook of Germanic Etymology*, Brill, Leiden, 2003, s. 392.

arasında oturdukları gösterilmiştir. Bu eserde Peçeneklerle ilgili başka ilginç bilgilere de rastlamaktayız. Peçeneklerle münasebetlerin siyasi ilişkilere tesir edebilecek anahtar rolünde gösterilmesi ilgi çekicidir. Burada Bizans Avrupa`nın güney-doğu ve doğusuna Peçeneklerin yardımıyla tesir etmeye çalışmaktadır. Bunun için imparator kendi oğluna vasiyet misalinde Peçeneklerle ilişkileri iyi yönetmeyi tavsiye etmiştir. Rus-Peçenek ilişkilerinin genel vaziyeti bu eserde: "*Bil ki, Paçinakitler (Peçenekler) Rosların (Rusların) komşusu, hem de rakipleri olmuşlar. Onlar arasında barış olmadığı zamanlar Rus topraklarını yağmalıyor ve ciddi zararlar veriyorlar. Bu yüzden Roslar onlarla barışın sağlanmasına çalışıyorlar*"[199] şeklinde ifade edilmiştir.

Kaynaklarda Kıpçak-Peçenek münasebetleri hakkında fazla bilgi verilmese de, bu iki kavim arasında zaman zaman çatışmaların olduğu bilinmektedir. Çatışmalar başka unsurların fırsatına çevrilmiş ve iki kuvveti karşı karşıya koymuştur. Diğer taraftan bu iki kavim arasında olan mücadeleler onların Orta Asya`dan Balkanlara dek yayılmasına neden olmuştur.

2.2.2 Kıpçak-Oğuz Münasebetleri

Yerleşim coğrafyasına göre Türk halklarının kuzey kısmını Kıpçaklar, güney kısmını ise Oğuzlar oluşturmuştur. Hazar Denizi`nin doğusundan Karaçuk dağlarına[200] kadar uzanan yerlere "Oğuz bozkırı" adını verildiği bilinmektedir[201]. Sürekli göç sebebinden farklı zamanlarda Kıpçaklarla Oğuzların (Uzlar) mücadeleleri izlenilmektedir. Aslında tarihi süreçte dikkat edilirse, genel olarak Peçeneklerin, Oğuzların ve Kıpçak göçlerinin birbirileriyle ne kadar bağlı olduğu görülebilir. Kaynaklardaki bilgilere dayanarak Oğuzların komşularıyla olan ilişkilerinin dostca olmadığını söyleyebiliriz[202].

Peçeneklerin doğu komşusu sayılan Oğuzlar IX. yüzyılda Hazarlarla birleşip onlara saldırmış, neticede Peçeneklerin bir kısmı asimile olmuşsa, diğer kısmı Tın (Don), Özi (Dinyeper), daha sonraları Tuna`ya kadar ilerlemek mecburiyetinde

---

[199]Константин Багрянородный. Об Управлении Империей (De Administrando Imperio). **www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text2.phtml?id=6366** (Erişim tarihi: 22.12.19). [Konstantin Bagryanorodnıy. Ob Upravlenii İmperiyey].

[200]Orta Asya`da Seyhun nehrine parallel yerleşmiş dağlar. Kaşgarlı Mahmud bu ismi hem dağ, hem de Divanü-Lügat-İt-Türk`te Karaçuk Ferab şehrinin adı, Oğuz şehirlerinden biri olarak göstermiştir. **Bkz:** Divanü Lügat-İt-Türk Cilt 1. (1985). (Çev. Besim Atalay) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 487.

[201]Faruk **Sümer**, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ana Yayınları, İstanbul 1980, s. 34.

[202]Sümer, s. 57.

kalmıştı[203]. Oğuzlar Peçeneklerin hemen ardından Balkanlara baskın yapsalar da, mağlup edilerek Macaristan`a çekilmişlerdi. Kuzeyde olan Kimek-Kıpçak birliğiyle Oğuzların ilişkileri bir süre sabit olmuş ve hatta bu dönem birinciler güneye doğru göç edebilmişlerdi. Bu yüzden Oğuz ve Kıpçak lehçeleri birbirine çok yakınlar ve günümüzde Kazak rivayetlerinde Kıpçakların Oğuzlarla kültürel ilişkilerinin olduğu gösterilmektedir[204].

Maveraünnehr`de XI. yüzyılda mevcut Oğuz Yabgu Devleti defalarca komşuları Kıpçakların akınlarıyla yüzyüze kalmıştır. XII. yüzyılın ortalarında Aral civarındaki Kıpçak Hanları Oğuz yabguların üzerinde galibiyet kazanmışlardır[205]. Bu akınlar kısa süre içinde devletin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Lakin bu hem de Oğuzlar dahilinde olan mücadelerle alakalıydı[206]. Bundan sonra Oğuzlar batı istikametinde, bir kısmı İran`a, yani, Hazar denizinin güneyine doğru, diğer kısmı ise Rusya`nın güneyine doğru ilerlemeye başlamıştır[207]. Oğuzların üçüncü kısmı ise kendi yerlerinde kalarak burada yaşamını devam ettirmiştir. Rus topraklarına ilerleyen Oğuzlar burada Rus knezliklerinde hizmet etmeye başlamıştır. Pereyaslav Knezliği`ne çekilen ve Rus kaynaklarında "Tork"lar olarak adlandırılanlar, Kıpçakların zamanında sıkıştırıp çıkartdıkları Oğuzların kolu olmuştur[208]. Rus kaynaklarının sürekli bahsettiği bu kavim prensliklerin doğu sınırlarında XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren görülmeye başlanmıştı. Peçeneklerin akrabası, lakin onlardan daha tehlikeli düşman olarak görülen Torkları Ruslar 985 yılından, yani İdil (Volga) Bulgarlarına karşı ittifak kurdukları zamanlardan beri tanıyorlardı[209].

Oğuz-Kıpçak mücadelesinin diğer aşaması Gürcistan ve Doğu Anadolu`da izlenilmektedir. Rus baskınlarına maruz kalan Kıpçaklar zamanla Tın (Don) sahillerine doğru ilerlemeye başlamışlar ve sonradan Gürcü hükümdarının daveti üzere Güney Kafkasya`ya geçmişlerdir. Kıpçak-Oğuz münasebetlerinde dikkat edilmesi ve vurgulanması gereken esas husus, onların bu bağlantısının yüzyıllar boyunca Türk halklarının gelişiminde önemli yer tutmasından ibarettir. Kıpçaklar ve Oğuzlar

[203]Laszlo **Rasonyı**, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1996, s.132.
[204]Sergey **Agacanov**, *Oğuzlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 219.
[205]Agacanov, s. 40.
[206]Sümer, s. 59.
[207]Agacanov, s. 59.
[208]Петр **Голубовский**, *Печенеги, Торки и Половцы До Нашествия Татар*, Унив. Тип. (И. И. Завадского), Киев 1884, s. 75-76. [Petr Goluboskiy, Peçenegi, Torki i Polovtsı Do Naşestviya Tatar].
[209]Kossanyi **Bela**, "XI-XII. nci Asırlarda Uz`lar ve Koman`ların Tarihine Dair" (Çev. Hamit Koşay), *Türk Tarih Kurumu Belleten,* Cilt VIII, Sayı 29, 1944, s. 120.

arasındaki bu bağlantı antropoloji, etnoloji, dil, kültür, din açısından büyük önem arz etmektedir. Bizans`ın yürüttüğü politikaya bağlı olarak, Oğuzlar zaman zaman Peçenek ve Kuman / Kıpçaklarla mücadeleye girmişlerdir. Tarafları biribirileri ile karşı karşıya getiren Bizans, Kıpçaklarla müttefiklik bozulunca, Peçeneklere karşı Oğuzları kışkırtmıştır[210].

Kıpçakların baskını sonucunda Oğuzlar erken feodal etnik bütünleşmelerini tamamlayamamışlar ve baskından kurtulmak amacıyla yeni hakimiyetlerden de uzaklaşmışlardır. Bu zaman Kıpçak hakimiyetinden uzaklaşan Oğuzlar Anadolu ve Avrupa`nın doğusuna giderek Selçukluların tebası olmuş, onların bölgedeki kalıntılarıysa Deşt-i Kıpçak`ta diğer boylar arasında temsil siyasetine maruz kalmıştır.

2.2.3 Rus Araştırmacılarının Eserlerinde Kıpçaklar Ve Kıpçak-Rus Münasebetleri

Kıpçakların tarih ve medeniyet problemleri Çarlık Rusya`sındaki bilim adamlarının eserlerinde araştırma konusu olmuştur. Burada iki esas faktör önemli yer tutmuştur. Birincisi, Kıpçaklar uzun tarihi süreç içerisinde Kiev Rusya`sıyla komşuluk ilişkilerinde olmuşlar. Bundan başka Kıpçaklar Rusya`daki Türk halklarının etnik oluşumuna dahildiler ve bununla kolonial idare etmenin çıkarları çevresine katılmışlardı. Bunun için de Rusya Devleti siyasi hayatında reformlar yapmak amacıyla bu halkın yerleştikleri coğrafyayı, etnik kökenleri, kültür ve medeniyetlerini araştırmaya çalışmışdır. Tarih alanında en zor sorunlardan biri Kıpçakların etnik tarihiydi. Bu konunun işlenmesinde etnogenez ve köken, gelişimi boyunca tarihi geçmişte ve günümüzde Kıpçak kabilelerinin etnik ve kabile birleşimini dikkate almak gerekiyordu. Ünlü sinolog N.Y.Biçurin ilk kez Çin kaynaklarında Kıpçaklarla ilgili bilgilerin verildiğini söylemiştir. Kendisinin 1829 yılında yayımlanan, tarihi kaynak olan "*Cengiz`lerden Dört Hanın Tarihi*" isimli çalışmasında "Thun-Tszyan-Gan-Mu" adlı Çin kaynağını esas almak suretiyle: "*Moğol Subut (bölük Kumandanı-Subudey-bagatur) Kinça`ya saldırdı ve varidatını yoketti. O, batıdaki halkların çoğunu yağmaladı ve sonra geri döndü*" şeklinde bilgi vermiştir. N.Y.Biçurin buradakı Kinça`nın Kıpçak olduğunu açıklamıştır[211]. N.Y.Biçurin`in Kıpçaklar hakkındaki fikirlerine P.İ.Kafarov, G.E.Grumm-Grjimaylo, H.B.Kyuner, A.N.Bernştam, D.G.Savinov gibi bilim adamları

[210]Mehmet **Eröz**, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983, s. 10.
[211]Никит (Иакинф) **Бичурин**, *История Первых Четырех Ханов Из Дома Чингисова*, Типография Карла Крайл, СПб. 1829, s. 95. [Nikit (İakinf) Biçurin, İstoriya Pervıx Çetırekh Khanov İz Doma Çingizova].

ile sinologlar katılmışlar. Araştırmacı G.E.Grumm-Grjimaylo Kıpçakları Kyue-şe kabilesi ile bağlayarak Merkezi Asya halklarının entogenezi hakkında kendi teorisini ileri sürmüştür. Bu teoriye göre, Merkezi Asya`da Çinlilerin Dinlin kabilesi uzun bir tarihsel süreçte geniş arazilerde yayılmışlardır[212]. Araştırmacının kanaatince Kıpçaklar Dinlin kökenlidirler[213]. Onlar siyah saçlı "Kanglı" kabilesi ile karıştıktan sonra Rus kroniklerinde, bahsi geçen "Polovtsı" veya Macar kaynaklarındaki "Kuman"lar ortaya çıkmıştır. "Polovtsı" adı saman sarısı saçları olduğu için Kıpçaklara Kuman isminin verildiğini belirtmiştir. Tarihçinin bu teorisi tam olarak "*Orta Asya`da Beyaz Irk*" isimli makalesinde verilmiştir. Bu makalede araştırmacı Çin`in sınırları dışında Avropoid ırkının 4 halkla temsil olunduğunu göstermiştir, bunlara: Usunyam, Hagyasam, Dinlin ve Bom halkları dahil edilmiştir ki, bildirildiğine göre dört halkın her birinin mavi (yeşil) gözleri ve sarı, kızılı saçları vardı[214]. Lakin G.E.Grumm-Grjimaylo`nun bu hipotezi kendi zamanının çağdaşları tarafından destek görememiş, üstelik onun bu fikirlerine karşı çıkan da olmamıştı. Göründüğü gibi, tarih biliminin o zamanlar gelişmemesi ve karşıya koyulan sorunun çözülmezliği buna imkan yaratmamıştır. Kıpçakların kökeninin eski Çin kaynaklarında araştırılması ve onların Kyue-Şe, Dinlin`lerle bağlanması, Kıpçaklar hakkında ileri sürülen hipotezler içinde ilk değildi. Daha önceleri Kıpçakların etnik bağları Orta Asya`daki göçerevli toplumlar ile ilişkilendirilmiştir.

P.V.Golubovski Polovets ve Kıpçakların Oğuzlarla etnik bağlarının tutarsızlığını belirleyen ilk kişi olmuş ve Kıpçakları Kanglılarla yaklaştırıp aynı kabileden olduğunu söylemişti[215]. N.A.Aristov`un görüşüne göre ise, "Kıpçak" kelimesi "Kanglı", "Karlıg", "Kalaç" kelimeleriyle aynı kökende olup, Oğuz Han`la ilgili efsaneye dayanmaktadır[216].

---

[212]Григорий **Грумм-Гржимайло**, *Западная Монголия и Урянхайский край. Исторический Очерк Этих Стран в Связи с Историей Средней Азии, Т. 2,* Типография Главного Ботанического Сада, Ленинград 1926, s. 38. [Grigoriy Grumm-Grjimaylo, Zapadnaya Mongoliya i Uryankhayskiy Kray. İstoriçeskiy Oçerk Etikh Stran v Svyazi s İstoriyey Sredney Azii].

[213]Грумм-Гржимайло, s. 57-58. [Grumm-Grjimaylo].

[214]Григорий **Грумм-Гржимайло**, *Белокурая Раса в Средней Азии,* СПб 1908, s. 163-188. [Grigoriy Grumm-Grjimaylo, Belokuraya Rasa v Sredney Azii].

[215]Петр **Голубовский**, *Печенеги, Торки и Половцы До Нашествия Татар*, Унив. Тип. (И. И. Завадского), Киев 1884, s. 146. [Petr Goluboskiy, Peçenegi, Torki i Polovtsı Do Naşestviya Tatar].

[216]Аристов, Н. (2005). Заметки Об Этническом Составе Тюркских Племен и Народностей и Сведения Об Их Численности. Аристов, Н.А. *Этногенез и Этническая История Казахов*, içinde (s.224) Павлодар: ТОО "ЭКО". [Aristov, N. Zametki Ob Etniçeskom Sostave Tyurkskix Plemen İ Narodnstey i Svedeniya Ob İx Çislennosti. Aristov N. Etnogenez İ Etniçeskaya İstoriya Kazakhov].

N.A.Aristov`un bu görüşü V.V.Barthold tarafından eleştirilmiştir[217]. Kıpçaklar ve Oğuzların etnik bağları hakkındaki görüşlerin analizi ile bağlantılı olarak Kıpçak ve Kanglılar birbirine bağlı kabileler olmasıyla ilgili başka teoriler de ortaya çıkmıştır. Gösterilen fikri XIX. yüzyılın ortalarında P.Vasilyev savunmuştur[218]. N.A.Aristov onun bu fikirlerini onaylayarak, Avesta`da Kanka, Çin kaynaklarındaki Kangho ve İslam kaynaklarındaki Kanglı kelimelerini karşılaştırmıştır. O, Kıpçakların tamgasını Kanglıların tamgasının benzer olduğu fikrindeydi. P.V.Golubovski tarafından onun bu fikirleri: "*Kıpçak ve Kanglı bölünmeden önce tek bir kabile halindeydi, ihtimalen Guz`ların; sonradan bu tam Türk kabilesi parçalanmıştır ve Avrupa`da üç- Peçenek-Kanglı, Tork ve Kuman-Kıpçaklar ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan Kıpçakların Guzlar veya Uzlar olduğu düşünülebilir, yani bu kökten gelebilirler*"[219] şeklinde savunulmuştur. G.E.Grumm-Grjimaylo Kıpçakların Kanglılarla karışması sonucu ortaya çıktığını ve Doğu Avrupa`da Kumanlar olarak yayıldığını belirtmiştir[220]. S.P.Tolstov J.Marguart ile benzer bakış açısını dile getirerek, Peçenek kabilelerinin bir kısmının Kıpçak genbirliği tarafından özümlendirilmesinin bir sonucu olarak "Kanglı" etnoniminin "Kangar" (Kegeres) kelimesinin aynı kökten gelmiş hali olarak kabul ettiğini söylemiştir. V.V.Barthold Kıpçakları Kanglılardan ayırmış, lakin XII-XIII. yüzyıllardaki İslam kaynaklarında bu kelimelerin eş anlamlı olarak kullanıldığını göstermiştir[221]. V.V.Barthold 1897 yılında doktora tezi savunmasındaki nutkunda ilk kez Kıpçak tarihi üzerine yapılan çalışmayı bilimsel bir temele dayandırmıştır. O, Fars dilinden Gerdizi`nin "Zeyn Al-Ahbar" isimli eserini çevirmiştir[222]. Bu eserde Kimek kabile ittifakının etnogenezi, mitolojisi ve Irtış nehrinde yerleşimi hakkında bilgiler verilmiştir. Bu eserin çevirisi sonucunda Kimeklerin bir kısmını oluşturan Kıpçakların

---

[217]Бартольд, В.В. (1968). Рецензия На: Н.А.Аристов. Заметки Об Этническом Составе Тюркских Племен и Народностей и Сведения Об Их Численности. *Сочинения* Т. V içinde (ss. 266-279). Москва: Наука, s. 272. [Bartold V.V. Retsenziya Na: N.A.Aristov Zametki Ob Etniçeskom Sostave Tyurkskix Plemen İ Narodnstey i Svedeniya Ob İx Çislennosti. Soçineniya].

[218]Василий **Васильев**, *История и Древности Восточной Части Средней Азии От X до XIII Века, с Приложением Перевода Китайских Известий о Киданях, Джурджитах и Монголо-Татарах*, Ч. 4, СПб 1859, s. 1-235. [Vsiliy Vasilyev, İstoriya İ Drevnosti Vostoçnoy Çasti Sredney Azii Ot X do XIII Veka, s Prilojeniyem Perevoda Kitayskikh İzvestiy o Kidanyakh, Curcitakh i Mongolo-Tatarakh].

[219]Голубовский, s. 146. [Golubovskiy].

[220]Грумм-Гржимайло, s. 165. [Grumm-Grjimaylo].

[221]Бартольд, В.В. (1968). Рецензия На: Н.А.Аристов. Заметки Об Этническом Составе Тюркских Племен и Народностей и Сведения Об Их Численности. *Сочинения* Т. V içinde (ss. 266-279). Москва: Наука. s. 272. [Bartold V.V. Retsenziya Na: N.A.Aristov Zametki Ob Etniçeskom Sostave Tyurkskix Plemen İ Narodnstey i Svedeniya Ob İx Çislennosti. Soçineniya].

[222]Bahsedilen eser için **bkz**: Василий В. **Бартольд**, *Сочинения*, Том VIII, Наука, Москва 1973. [Vasiliy V. Bartold, Soçineniya, Tom 8].

ortaya çıkış meselesi çözümünü bulmuştur[223]. Kıpçakların etnik yapısı ve yerleştirilmesi hakkında değerli bilgilerin verildiği Mahmud Kaşgari`nin "Divanü Lugat-İt-Türk" eserini de bilimsel ortama getirerek tahlil etmiştir. Bundan başka Barthold Kıpçakların Kazak halkının etnik yapısında çekirdek rolünde olduğunu ve çağdaş Türk halklarının oluşumunda önemli unsur vazifesinde olduğunu göstermiştir. Belli olduğu gibi, Barthold misalinde birçok Rus tarihçisinin eserleri Avrupa dillerine çevrilerek daha geniş alana yayılmıştır. Buna örnek Alman oryentalisti J.Marguart`ın "*Kuman Halkı Hakkında*" yazmış olduğu eserine V.V.Barthold`un "*Kıpçaklar Hakkında Yeni Eser*" başlıklı bir yorumunu gösterebiliriz[224]. J.Marguart Gerdizi`nin yazdıkları bilgileri esas alarak Kıpçakların Moğol kökenli olduğunu, Kimeklerin kabile ittifakına dahil olduktan sonra Türkleştiğini ve Moğollara has özelliklerini kaybettiğini göstermiştir. Bu kavram V.V.Barthold ve P.Pelo tarafından reddedilmiş, diğer oryantalistler tarafından da kabul görmemiştir. Kıpçaklar ve onların çağdaş Türk halkları ile etnik bağları, Kıpçak kabilesinin etnik yapı sorunlarının geliştirilmesinde somut sonuçlar elde edilmeye başlamıştır. P.İ.Rıçkov Başkurt halkının bir parçası olarak Kıpçakların kabile birliği hakkında bilgi vermeye çalışmıştır[225]. Zamanla tarihi etnografik literatürde Kazak halkının bir parçası olarak Kıpçakların aşiret yapısı hakkında araştırmalar devam ettirilmişti. Bu araştırmalara P.İ.Rıçkov, İ.G.Andreyev, A.İ.Levşin, N.İ.Krasovski[226] kendi eserlerinde yer vermişler. Ünlü tarihçi etnograf A.N.Haruzin "*Kırgız Halkının Köken Meselesine Dair*" yazdığı eserinde Kıpçak aşiretlerinden: Torı-aygır, Tuyuçka, Kıtabak, Bulutun, KaraBalık, Kundyalyan, Tana-Buga, Uzun, Kuk-Boron vb. isimlerini

[223]Булат **Кумеков**, "Об Этническом Составе Кыпчаков XI - нач. XIII вв. По Арабским Источникам", *Проблемы Этногенеза и Этнической Истории Народов Средней Азии и Казахстана, Sayı 2,* 1990. [Bulat Kumekov, "Ob Etniçeskom Ssotave Kıpçakov XI. naç XIII vv. Po Arabskim İstoçnikam", Problemı Etnogeneza İ Etniçeskoy İstorii Narodov Sredney Azii i Kazakhstana].
[224]Василий В. **Бартольд**, "Новый Труд о Половцах", *Сочинения,* Т. V, 1968, s. 392-408. [Vasiliy V.Bartold "Novıy Trud o Polovtsakh].
[225]Петр И. **Рычков**, *История Оренбургская (1730—1750),* Оренбург 1896, s. 69. [Petr Rıçkov, İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)].
[226]Adı geçen çalışmalar için **bkz**: И.Г. **Андреев**, *Описание Средней Орды Киргиз-Кайсаков,* Гылым, Алматы, 1998[İ.G.Andreyev, Opisaniye Sredney Ordı Kirgız-Kaysakov]; А.И **Левшин**, *Описание Киргиз-Кайсацких Орд и Степей,* Санат, Алматы, 1996. [A.İ.Levşin, Opisaniye Kirgız Kaysatskih Ord i Stepey]; Н.И **Красовский**, *Область Сибирских Киргизов*, Ч. I, Типография Траншеля, Ретгера и Шнейдера, СПб., 1868. [N.İ. Krasovski, Oblast Sibirskih Kirgizov, Ç1].

listelemiştir. O, hem de Kıpçakların Özbeklerle, Kırgızlarla ve Kıpçakların çağdaşı sayılan diğer halklarla bağlı olduğunu söylemiştir[227].

Rus nümismatı V.G.Tisengausen İbn El-Esir`e dayanarak, Kıpçak aşiretlerinin isimlerini: Toksoba, Yeta, Burcoglu, Burlu, Kanglıoglu, Durut, Karabaroglu, Cüznan, Krabirikli, Kotyan şeklinde, İbn Haldun`u esas alarak aşiret isimlerini: Toksoba, Seta, Burcogla, Elbuli, Kanaaralı, Oglı, Durut, Kalabaalı, Cersan, Kadkabirkli ve Kunun şeklinde sıralamıştır[228].

Fergana vadisinde Kıpçakların Kırgız, Kazak halkları içinde yaşamadığını ifade eden N.A.Aristov, çağdaş Türk halklarının antropolojik yapılarının Kıpçaklardaki antropolojik veriler temelinde tanımlanamayacağı sonucuna varmıştır[229]. Bu görüş Kıpçakların diğer Türk halkları içinde kendi tamgasını, özelliklerini, arazisini koruduğu için ortaya çıkmıştır.

Kıpçakların siyasi faaliyetleri ile ilgili V.V.Barthold`un çalışmalarından özellikle bahsedilmelidir. Onun çalışmalarında Kıpçak-Harezm ilişkilerine yer verilmiştir. Yazara göre, bu münasebetler Orta Asya`nın jeopolitik durumunu etkilemiştir. Kıpçaklar Harezmşahlar`ın ordusunda hizmet etmiş, Harezm`de yüksek mevki sahipleri olmuşlardır. Tesadüfi değildir ki, Harezmşah Terken Hatun`la evlenerek Kıpçaklarla yakınlaşmış, Kıpçakların statüsü onun oğlu Muhammed zamanında artarak devam etmiştir[230]. Barthold bu ilişkileri araştırırken Harezmşahlar zamanında Kıpçakların rolü meselesine de ışık tutmuştur[231]. V.G.Tisengausen tarafından çevrilmiş Arapça kaynaklarda da Kıpçak menşeili Memlük sultanlarıyla Moğolların ilişkileri

---

[227]Алексей **Харузин,** "К Вопросу о Происхождении Киргизского Народа", *Этнографическое Обозрение*, Sayı XXVI, 1895, s. 62-76. [Aleksey Haruzin, "K Voprosu o Proiskhojdenii Kırgızskogo Naroda", Etnografiçeskoye Obozrenie].

[228]Владимир **Тизенгаузен**, *Сборник Материалов, Относящихся к Истории Золотой Орды*, T. 1, Изд-во Акад. Наук, СПб. 1941, s. 27-30. [Vladimir Tizengauzen, Zbornik Materialov Otnosyaşikhsya k İstorii Zolotoy Ordı].

[229]Николай **Аристов**, "Опыт Выяснения Этнического Состава Киргиз-Казаков Большой Орды и Каракиргизов на Основании Родословных Сказаний и Сведений о Существующих Родовых Делениях и Родовых Тамгах, а Также Исторических Данных и Начинающихся Антропологических Исследований", *Живая Старина*, Sayı III-IV, 1894, s. 473. (e-kitap: **www.booksite.ru/jiv/1894_3_4.pdf**) [Nikolay Aristov, "Opıt Vıyasneniya Etniçeskogo Sostava Kirgiz-Kazakov Bolşoy Ordı i Karakirgizov na Osnovanii Rodoslovnıkh Skazaniy i Svedeniy o Şusestvuyuşikh Rodovıkh Deleniyakh i Rodovıkh Tamgakh, a Takje İstoriçeskikh Dannıkh i Naçinayuşikhsya Antropologiçeskikh İssledovaniy].

[230]Ахинжанов, s. 227. [Ahincanov].

[231]Василий В. **Бартольд**, *Сочинения*, T 1, Наука, Москва 1963, s. 412. [Vasiliy V.Bartold, Soçineniya, T 1].

üzerinde araştırmalar yürütülmüştür.[232] Abu Dulef`in verdiği bilgiler esasında, N.N.Pantusov Kimeklerin giysileri, yemek kültürü, yağmur taşı hakkında bilgiler vermiş, onların rehberlerinin ve dini tapınaklarının olmadığını, yaşlılara saygı gösterdiklerini yazmıştır[233]. Kıpçakların manevi kültüründen bahsederken günümüze kadar gelen taş heykeller üzerinde durmakta da fayda vardır. Taş heykeller Altay dağlarından Dunay nehrine kadar yayılmıştır. Araştırmacılar bu taş heykellerin Nogaylara, Kazaklara, İskitlere[234] ait olduğunu söylese de, Kıpçak taş heykellerinin araştırmacısı olan A.S.Uvarov bu hipotezlerin hiç birini kabul etmemiştir[235]. 1915 yılında N.İ.Veselovski tarafından yayımlanan "*Taş Balballar Hakkında Sorunun Çağdaş Durumu*" isimli çalışmasında bu heykellerin Kıpçak menşeili olduğu kanıtlamıştır[236]. Bununla ilgili V.V.Barthold gerçeği vurgulayarak Kıpçaklardan başkasının mezarlar üzerine böyle bir taş heykeller koymadığını bildirmiştir. Bu sorunun önemini dile getiren araştırmacı taş heykel geleneğinin nereden geldiğinin günümüzde bilinmediğini ve kronolojik olarak izleminin de imkansız olduğunu söylemiştir[237]. Buna paralel olarak Rusya`nın güney bölgelerinde, Kazakistan ve Moğolistan`da taş heykellerin bulunduğunu söylemeliyiz. Araştırmacı G.N.Potanin Moğolistan`ın kuzey batısında rastladığı bu heykellerin bazılarının resimlerini çizip incelese de buluntular hakkında kendi görüşünü ifade etmemiştir[238]. Altay dağlarındaki bu tür heykeller N.M.Yandrintsev tarafından araştırılmıştır. Lakin tarihçi yalnışlık

---

[232]Тизенгаузен, Т 1, 2. [Tizengauzen].

[233]Daha geniş bilgi için **bkz**: Николай **Пантусов**, *Древности Средней Азии*, Типо-литография Императорского Университета, Лейпциг 1902. [Nikolay Pantusov, Drevnosti Sredney Azii].

[234]Avrupa`nın doğusu, Orta Asya, Tanrı dağları ve Fergana Vadisi gibi coğrafi noktaları içine alan bölgede yaşayan göçebe halk. İskitlerin adına ilk kez M.Ö. VII. yüzyılda Assuriya hükümdarı Asarhaddon`un yazıtlarında rastlanılmıştır. **Bkz:** Zaur **Həsənov**, *Çar Skiflər*, Əbilov, Zeynalov və Oğulları, Bakı 2005.

[235]Уваров, А. (1869). Сведения о Каменных Бабах. *Труды Первого Археологического Съезда в Москве* Кн. 2. içinde (ss. 501-520). Москва, Синод Тип., s. 518, 519. [Uvarov, A. Svedeniya O Kammenıh Babakh. Trudı Pervego Arkheologiçeskogo Syezda v Moskve].

[236]Николай **Веселовский**, *Современное Состояние Вопроса о «Каменных Бабах» или «Балбалах»,* Одесса 1915. E-kitap: **www.kronk.spb.ru/library/veselovsky-ni-1915.htm** (Erişim tarihi: 12.10.2019). [Nikolay Veselovskiy, Sovremennoe Sostoyanie Voprosa o "Kamennih Babakh ili "Balbalakh"].

[237]Бартольд, В. (1966). К Вопросу о Погребальных Обрядах Турков и Монголов. *Сочинения* Т. IV. içinde (ss. 377-397). Москва: Наука, s. 378, 379. [Bartold, V. K Voprosu o Pogrebalnıkh Obryadakh Turkov İ Mongolov. Soçineniya].

[238]Потанин Г. (1885). Памятники Древности в Северо-Западной Монголии, Замеченные во Время Поездки в 1879 г. *Древности: Труды Императорского Московского Археологического Общества.* Т. 10, içinde (ss. 50-58) (e-arşiv: **www.starieknigi.info/Zhurnaly/MAO/MAO_Drevnosti_10.pdf**) **(**Erişim tarihi: 02.10.2019) [Potanin G. Pamyatniki Drevnosti v Severo-Zapadnoy Mongolii, Zameçennıe vo Vremya Poyezdki v 1879 g. Drevnosti: Trudı İmperatorckogo Moskovskogo Arkheologiçheskogo Obşestva].

yaparak bu geleneği çağdaş zamanda yaşayan Altay halklarında aramaya başlamış ve bulamayınca da bu heykellerin sahiplerinin aksi olsa bile, köken bakımından Altay`a bağlı olmadıklarını ve önceden burada yaşamış halkın mükemmel sanat becerisine sahip birileri olduğu kanaatine varmıştır[239].

Kıpçakların dil, edebiyat ve dini görüşlerinin araştırılması meselesi oldukça önemlidir. "Codex Cumanicus"u[240] araştıran V.V.Radlov Kıpçak dilinin Kazak, Povoljya`da yaşayan Tatarların dilleri ile benzerlik teşkil ettiğini, bununla da ister orta asırlarda olsun, isterse de günümüzde Türk halklarının dillerinin ortak kökden gelen dilde konuştuklarını belirtmiştir[241]. Eski Rus kaynaklarından olan "İgor Bölüğü Destanı"nı inceleyen P.M.Melioranski Rus diline geçen Kıpçak sözlerinin olduğunu göstermiştir. Onun araştırmalarına göre, Kıpçaklarla Ruslar arasında ilişkiler Kıpçak dilinin Rusçaya nüfuz etmesine sebebiyet vermiştir[242]. Kaynaklarda "barbar" olarak geçen Kıpçaklar aslında çağdaş Rusçanın oluşumunda önemli rol oynamıştır.

XX. yüzyılda da Eski Rus devleti`nin tarihinde önemli role sahip olan Kıpçaklara dair Rus tarihçileri tarafından çok geniş araştırmalar yapılmıştır. 1983 yıllarında R.M.Mavrodina tarafından bu eserlerin çoğu hakkında bahsedilmiştir. XX. yüzyılın 90`larında S.A.Pletnova`nın[243] ve V.L.Yegorov`un[244] Ruslarla Kıpçaklar

---

[239]Ядринцев Н. (1883). Описание Сибирских Курганов и Древностей. Путешествие по Западной Сибири и Алтаю в 1878 и 1880 г. *Древности: Труды Императорского Московского Археологического Общества.* Т. IX. Вып. II-III. içinde (ss. 181-205) s. 200 (e-arşiv: **www.starieknigi.info/Zhurnaly/MAO/MAO_Drevnosti_09_2_3.pdf**) (Erişim tarihi: 02.10.2019). [Yandristsev N. Opisaniye Sibirskikh Kurganov i Drevnostey. Puteşestviye po Zapadnoy Sibiri i Altayu v 1878 i 1880 g. Drevnosti: Trudı İmperatorckogo Moskovskogo Arkheologiçheskogo Obşestva].

[240]Kara denizin kuzeyindeki Kıpçak Türklerinin dilinde olan, XIV. yüzyılda Alman ve İtalyan misyonerlerinin topladığı iki bölümden ibaret eserdir. El yazması Venesiya`nın Santa Markos kütüphanesinde korunmaktadır. Eserde Kıpçakların yaşamı hakkında bilgi verilmektedir. İlk bölüm Latin-Fars-Kıpçak sözülüğüdür, ikinci bölüm ise Kıpçak-Alman sözleri, dualar ve 47 Kıpçak bulmacasından ibarettir. İtalyan bölümü 55 hisse (110 sayfa), Alman bölümüyse 27 hissedir (54 sayfa). 2015 yılında Dr. Mustafa Argunşah, Doç. Dr. Galip Güner tarafından türkceye çevrilmiştir. **Bkz:**Mustafa Argunşah ve Galip Güner, *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015.

[241]Василий **Радлов**, "О Языке Куманов По Поводу Издания Куманского Словаря", *Приложение к XLVIII Тому Записок Императорской Академии Наук,* Типография Заводъского, СПб. 1884, № 4. s. 52, 53, e-arşiv: **www.books.e-heritage.ru/book/10085556 (**Erişim tarihi: 12.09.19**). [**Vasiliy Radlov, "O Yazıke Kumanov Po Povodu İzdaniya Kumanskogo Slovarya", Prilojeniya k XLVIII Tomu Zapisok İmperatorskoy Akademii Nauk].

[242]Платон **Мелиоранский**, *Турецкие Элементы в Языке «Слова о Полку Игореве»*, Т. VII, Изв. II Отделение Императорской Академии наук, Москва 1902. s. 30.
e-arşiv: **www.books.e-heritage.ru/book/10086741 (**Erişim tarihi: 12.09.19**).** [Platon Melioranskiy, Turetskie Elementı v Yazıke "Slova o Polku İgoreeve].

[243]İlgili eser için **bkz**: Светлана **Плетнева**, *Половцы*, Москва 1990. [Svetlana Pletneva, Polovtsı];

[244]İlgili makale için **bkz**: Вадим **Егоров**, "Русь и Ее Южные Соседи в X—XIII Веках", *Отечественная История*, Sayı 6, 1994, s. 184-200. [Vadim Egorov, "Rus i Yeyo Yujnıye Sosedi v X-XIII vekakh", Oteçestvennaya İstoriya].

arasındaki ilişkilere dair yazdığı eserleri araştırmalara büyük katkı sağlamıştır. Kıpçak etnoniminin kökeni ve Kıpçakların coğrafi yerleşimi hakkında sonuçlar Y.Ç.Skrjinski[245] tarafından çıkarılmıştır. A.A.İnkov tarafından savunulan "*XI. yy. yarısı-XIII. yy. 30`lu Yıllarında Eski Rus ve Kıpçaklar*" isimli doktora tezinde Kıpçakların ekonomik, dini ve siyasi gelişiminin portresi çizilmiştir. P.P.Toloçko kendisinin "*Bozkırların Göçmen Halkları ve Kiev Rus`u*" (2003) isimli kitabında[246] arkeolojik verilere, Rus ve yabancı yazılı kaynaklara dayanarak bu halkın X. yüzyıldan itibaren göçünü izlemiştir.

Ancak Slav araştırmacıların zamanla Kıpçaklara karşı ilgi tarzları değişmiştir. Bu değişime sebep XII. yüzyılda Rusların Kıpçaklara karşı galibiyetli seferleri, onlarla akrabalık ilişkileri ve sağlanan barışlar olmuştur. Bahsedilen devire ait kaynaklarda göçmen Kıpçakların tasvir şekli de farklı olmuştur. Mesela, XI. yüzyılın 80`lerinde "Povesti Vremennih Let"[247] isimli kronikte tasvir edilen şahısların kimlikleri tespit edilememiştir.

XIII. yüzyıl kaynaklarında artık Kıpçakların 1222-1223 yıllarındaki hadiselere uygun olarak, kötü şekilde tasviri dikkat çekmektedir. Çünkü başlangıçta Tatarlardan eziyet gören bir halk gibi tasvir edilen Kıpçaklar, sonradan Tatarlara karşı Rusya ile müttefik olmuşlardı. Buna rağmen daha ilk satırlarda Kıpçaklar inançsız, kanunları olmayan, vahşi bir kitle olarak tanımlanmış ve onların Moğollar tarafından darmadağın edilmesinden hiç bir üzüntü hissi geçirilmeden bahsedilmiştir.[248]

Kıpçaklarda kabile rehberlerinin büyük nüfuza sahip olmalarına rağmen, dağınık halde yaşadıklarından devlet kuramamışlar, yani bu şöhret kısıtlı alanda geçerli olabilmiştir. Komşu Rus devletiyle Kıpçakların ilişkilerinin mutlak olmasının esas nedeni her iki tarafın çıkarlarının çatışmasıydı. Rus knezleri ile olan ilişkileri arazi yağmalamasından ve kaçan Türkleri geri almaktan ileri gitmemiştir. Aksi halde askeri bakımdan güçlü olan Kıpçaklar Rus devleti için büyük tehlike olabilirlerdi. Diğer taraftan da vilayet şeklinde mevcut olan devlet idaresi knezler arasında tartışmalara neden olmuş, ve bu zaman Ruslar Kıpçakları kendi müttefikleri olarak görmüşlerdir.

[245]İlgili makale için **bkz**: Елена Чеславовна **Скржинская**, "Половцы. Опыт Исторического Исследования Этникона", *Византийский Временник*, Sayı 46, 1986, s. 255–269. [Elena Çeslavovna Skrjinskaya, Polovtsı. Opıt İstoriçeskogo İssledovaniya Etnikona].

[246]İlgili eser için **bkz**: Пётр Петрович **Толочко**, *Кочевые Народы Степей и Киевская Русь*, Алетейя, С.-Петербург 2003. [Petr Petroviç Toloçko, Koçeviye Narodı Stepey i Kiyevskaya Rus].

[247]"Geçmiş Yılların Hikayesi" veya "Nestor Kroniği" olarak bilinmektedir. Bu kronikte 850-1110 yılları arasında Kiev Knezliğinin tarihinden bahsedilmektedir.

[248]**Bkz**: ПСРЛ, Т 2, Типографія М.А.Александрова, С.-Петербургъ, 1908.[PSRL, T 2, Tipografiya M.A.Aleksandrova].

Kıpçakların Rus topraklarına akını, bozkırda mücadelenin zor zamanı gibi değerlendirilse de, aslında bu yaklaşım pek doğru sayılamaz. Kıpçaklar kabile şeklinde yaşadıklarından ve birleşmediklerinden Rus Devleti için tehlikeli dereceye varamamış, üstelik onlar arasındaki ilişkiler zaman zaman farklı mecralarda devam etmiştir, yani yalnızca savaşmamış, bazen müttefik, bazen de akrabalık ilişkileri kurmuşlardır[249]. XI.-XII yüzyıllar arasında Kıpçaklar Doğu Slav topraklarına tam 34 kez, Rusların Kıpçaklar üzerine ise 22 seferi düzenlemiştir[250]. Genel olaraksa, Kıpçaklarla Ruslar arasındaki askeri faaliyetleri üç aşamaya ayırabiliriz:

1. Başlangıçtan-XI. yüzyılın II. yarısına kadar olan dönem;
2. Vladimir Monomah`ın siyasi faaliyetleri ile ilişkili ikinci aşama-XII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönem;
3. XIII. yüzyılın ortalarına kadar devam eden ve İgor Svyatoslav`ın seferlerini kapsayan devir.

XI. yüzyılın ortalarında bölgede tarihsel değişimler oluşmuştur. Yüzyıllardır bozkırlarda hükümran olan Peçenekler, Rus ve Bizans ile yapılan savaşlarda gücünü kaybederek Kıpçakların göçü karşısında durmayı başaramamışlardır[251]. Yeni göçerevliler bu fırsatı kollayarak onların yerini almıştır. Artık bu zamandan itibaren Kıpçakların yeni komşularıyla yani, Rus Devleti ile ilişkilerinin temelleri atılmış idi. Bahsedilen devirde Rus Devleti parçalanma sürecine girmişti-Knezler hakimiyet uğruna aktif ve acımasız mücadele başlatmışlar ve bu amaçla kendi rakiplerini yenmek için Kıpçakların yardımına sığınmışlardır. Lakin diğer taraftan Karadeniz etrafında yeni güç oluşumu Rus devleti için zor bir döneme girmişti. Kıpçak askerleri hakkında bilgi yeteri kadar olmasa da, onların askeri teşkilatlanmasının dönemlerine göre yeteri kadar iyi olduğu bilinmektedir. Görünüşe göre, Kıpçak Hanlarının ağır silahlandırılmış askeri kuvvetleri olmuştur. Ayrıca, XII. yüzyılın II. yarısından itibaren Kıpçakların ağır oklar ve "sıvı ateş" (petrol) kullandıkları bilinmektedir. Kıpçaklar genelde ani saldırı taktiğini tercih etmişlerdir. Bozkırlarda savaşırken Kıpçaklar kuvvetlerini daha mantıklı şekilde

[249]Akdes Nimet **Kurat**, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 76.
[250]Giuli **Alasania**, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Karen Yayınları, Trabzon 2013, s. 127.
[251]Akdes Nimet **Kurat**, *Rusya Tarihi (başlangıçtan 1917`ye kadar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 39.

taksim etmişlerdir. Bu yüzden Rus knezleri aslında becerikli, tecrübeli rakiple karşılaşmışlardı.

1054 yılında Yaroslav Mudriy`in[252] ölümünden hemen sonra Kıpçaklar Pereyaslav knezliğini işgal etmiş, fakat burada Vsevolod Yaroslaviç`le barış sağlamış, lakin 1059-1060 senelerinde Ruslar bozkırda Kıpçakları ağır bir şekilde mağlup etmişlerdir[253]. Kıpçaklar bu mağlubiyetleri zamanı Pereyaslav Knezliğini de kaybetmiştir[254]. Kıpçakların Rus Devleti üzerine en büyük istilası 1068 senesinde olmuştur. O zaman Kıpçaklara karşı Rus devletinde önemli güç mevkinde olan İzyaslav, Svyatoslav ve Vsevolod Yaroslaviç`ler çıkmıştı. Alte nehri yakınlarında bu birleşik kuvvetler mağlup olmuşlardı. İzyaslav Yaroslaviç Kievlilere Kıpçaklarla savaşmak için ikinci kez at ve silah vermeyi reddetse de, sol cenahta Svyatoslav Yaroslaviç 3 bin askeriyle Snov nehri[255] yakınlarındaki savaşta 12 bin Kıpçakın ilerlemesine engel olmuştur.

1076 yılında Svyatoslav Yaroslaviç`in[256] ölümünden sonra İzyaslav Yaroslaviç Kiev`e dönmüş, Vsevolod Yaroslaviç ise Çernigov`u istila etmiştir. Roman ve Oleg Svyatoslaviçler ise Kıpçaklarla müttefik olmuş, babalarının mirasları uğrunda savaşmaya başlamış, neticede 1078 yılında İzyaslav Yaroslaviç ve müttefiki Oleg Boris Vyaçeslaviç ölmüştür. 1079 senesinde Kıpçaklar tarafından Roman Svyatoslaviç de öldürülmüştü. 1078`de Vsevolod Yaroslaviç Kiev'e gelmiş ve oğlu Vladimir'i Çernigov'da vali olarak bırakmıştır. Kıpçak Hanları Bonyak ve Tugorkan`ın Rus topraklarına saldırısı 1092 yılında Vsevolod Yaroslaviç`in hastalığı zamanına tesadüf etmiştir. Kıpçaklar ertesi yıl Vsevolod`un ölümüyle Tugorkan Torçesk[257] şehrini

---

[252]978-1054 yıllarında hakimiyette olmuştur. 978-1010 yıllarında Rostov, 1010-1034 yıllarında Novgorod, 1016-1018 ve 1019-1054 yıllarında Kiev knezi olmuştur. Rusya`nın Yaroslavl şehri onun şerefine isimlendirilmiştir. **Bkz**: "Ярослав Мудрый", Советская Историческая Энциклопедия Т. 16, Москва: Советская Энциклопедия, 1976, s. 984. ["Yaroslav Mudrıy", Sovetskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya T 16].

[253]Вадим **Егоров**, "Русь и Ее Южные Соседи в X—XIII Веках", *Отечественная История*, Sayı 6, 1994, s. 184. [Vadim Egorov, "Rus i Yeyo Yujnıye Sosedi v X-XIII vekakh", Oteçestvennaya İstoriya].

[254]Kurat, s. 40.

[255]Rusya`nın Bryansk bölgesiyle Ukrayna`nın Çernigov bölgesi arasında akan nehir. Desna Nehri`nin sağ koludur.

[256]1073-1076 yıllarında Kiev knezi olmuştur. **Bkz:** Святослав Ярославич. **www.hrono.ru/biograf/bio_s/svtslav_yar.php** (Erişim tarihi: 23.02.2020). [Svyatoslav Yaroslaviç].

[257]Zamanında eski Rus knezliğinin şehirlerinden biri olmuştur. XI. yüzyılda Kiev knezleri tarafından Oğuzların yerleştiği arazide inşa edilmiştir. Bu şehir Rusların Kıpçaklardan korunması için birer müdafaa kalesi rolünde olmuştur. 1161 yılında artık bu şehirde Ryurik Rostislaviç ikamet etmiştir. En son kronikte adına 1234 senesinde rastlanıldığı söylenmektedir. Şehir Moğolların Rus topraklarına seferi zamanı yok

kuşatmışlardır. 25 yıl önce olduğu gibi şehri kuşatmadan kurtarmak için Svyatopolk İzyaslaviç, Vladimir ve Rostislav Vsevolodiç`lerin rehberliğinde birleşik Kiev-Çernigov-Pereyaslavl ordusu hareket etmiştir. Lakin Ukrayna`da Özi (Dinyeper)`in sağ kolu olan Stugne nehri yakınlarındaki savaşta bu ordu darmadağın edilmiş, Rostislav ise geri çekilirken nehir sularında boğularak ölmüştür[258]. Netice itibariyle Torçesk şehri istila edilmiş, Svyatopolk ise Tugorkan`la barış sağlayıp onun kızı ile evlenmiştir[259]. 1094`te Oleg Svyatoslaviç Kıpçaklarla berbaber Vladimir Vsevolodoviç`i Çernigov`da kuşatmaya almıştır. Vladimir şehri terketmek zorunda kalmış, lakin çekişmeler kuzey-doğu topraklarında devam ettiğinden Vladimir oğlu İzyaslav 1096 yılında ölmüştür. Svyatopolk ve Monomah`ın kuvvetlerinin tükendiğini fırsat bilen Kıpçaklar, Özi (Dnepr) nehrinin her iki sahilinden saldırıya geçmişlerdir. Kiev yakınlığını Bonyak Han, Tugorkan ve Kurya Han ise Pereyaslav`ı kuşatmışlardır. Tugorkan`ın mağlubiyet haberini alan Bonyak Han Kiev etrafını yağmalayıp Peçer monastrını yakarak bozkıra geri döndü[260]. Monomah ise Pereyaslav yakınlarında İtlar ve Kitan Hanı müzakereler sırasında öldürtmüştür[261]. Trubej yakınlarındaki savaş, Kıpçaklar için çok ağır şekilde sonladırıldı, bu savaşta Tugorkan Han öldürüldü. Lakin bu ağır kayıba rağmen, 1097 yılında Lyubeç toplantısında[262] Rus knezleri Rus topraklarının doğu tarafındaki savaşlara, 1100 yılındaki Uvetiç toplantısındaysa Rus topraklarının batısındaki savaşlara son verdiler. Dolob toplantısında[263] ise bozkırlara genel seferlerin başlatılması ile ilgili karar verildi[264].

---

edilmiştir. **Bkz:** Борис **Рыбаков**, Торческ- Город Черных Клобуков, *Археологические Открытия 1966 г*., Москва 1967, s. 243-245. [Boris Rıbakov, Torçesk-Gorod Çernıkh Klobukov].

[258]Nicholas V.Riasonovsky ve Mark D.Steinberg, *A History Of Russia,* Oxford University Press, New York 2005, s. 35.

[259]Elmetwali **Tamim**, Cumans and Russians (1055-1240), *Chronica*, Sayı 11, Ocak 2011, s. 202.

[260]Тлеукен **Инсебаев,** *Кыпчакский След*, том 3, ПГПИ, Павлодар 2017, s. 213-214. [Tleuken İnsebayev, Kıpçakskiy Sled].

[261]"Святополк Изяславич",Киевская Русь-Московия Славянская Энциклопедия, Cilt 2, Москва: Олма-Пресс, 2001, s. 323. [Svyatopolk İzyaslaviç, Kiyevskaya Rus-Moskoviya Slavyanskaya Ensikopediya].

[262]Dinyeper Nehri yakınlarında olan Lyubeç şehrinde gerçekleşen Rus knezlerinin toplantısı. Toplantının maksadı Rus knezleri arasında olan mücadeleyi sonlandırıp Kıpçaklara karşı birleşmekti. "Povesti Vremennih Let" kroniğine göre, toplantıya 6 knez katılmıştır ve şu kararı vermişler: "**Каждо держить очьнину свою**" yani "**Her kes kendi toprağını korusun**". **Bkz:** П.Л. **Левшин,** "Становление Нормативной Основы Охраны и Защиты Территории Российского Государства", Правопорядок: История, Теория и Практика, Sayı 2 (5), 2015. [P.L.Levşin, Stanovleniye Normativnoy Osnovı Ohranı i Zaşitı Territorii Rossiyskogo Gosudarstva].

[263]Kiev yakınlarında Dolob gölü etrafında gerçekleşen Rus knezlerinin toplantısıdır. Toplantıda Kiev knezi Svyatopolk İzyaslaviç ve knez Vladimir Monomah iştirak etmişlerdi. Bu toplantının diğerinden esas farkı bu toplantıda diğer knezlerin yerine onların drujinalarının katılmasıydı. Knezler aralarındaki anlaşmazlıkları unutarak Kıpçak tehlikesine karşı birleşme kararı verdiler. Neticede Ruslar Kıpçaklar

1103 yılının ilk baharında Rus knezlerinin ittifakı bozkırlara doğru ilerlemeye başladı[265]. İlk aşamada Kıpçakların atlı süvarilerini zayıflatma kararı alınmıştı. Uzun kış mevsiminden sonra atlar güç toplayamamıştı, Rus knezlerinin ise drujina olarak adlandırılan yayalardan ibaret akseri birlikleri bulunmaktaydı. 4 Nisan tarihinde Suteni yakınlarındaki savaşta Svyatopolk, Monomah ve onların müttefiklerinin birlikleri Kıpçakları ağır şekilde mağlup ederek, Urusoba Han başta olmak üzere, 20 Kıpçak Hanını öldürmüşlerdi[266].

1107 yılında göçebeler tekrar saldırıya geçtiler. Mayıs ayında Bonyak Han kendi süvarileriyle Pereyaslav knezliğini işgal edip, Luben şehrini kuşattı[267]. Monomah yine de mülkünü korumak mecburiyetinde kalmıştı. Monomah, Svyatopolk ile beraber kuşatılmışlara yardıma gelmiş ve Sule nehri[268] yakınlarında Kıpçaklara saldırmışlardı. Bu sefer Bonyak Han askerleriyle fazla direnememiş ve geri çekilmişlerdi. Her iki hanedan arasında siyasi evlilikle barış sağlanmıştı: Aepa Han`ın kızlarıyla Vladimir`in oğlu Yuriy ve Oleg Svyatoslaviç`in oğlu Svyatoslav evlendirilmiş, ancak barış uzun süreli olmamıştır. Kıpçaklar Ruslara yeni darbe indirmek için hazırlansalar da, bu sefer Monomah tarafından saldırı gerçekleştirilmiştir. Kıpçakların Rus knezleri üzerine saldırmaları için asker topladıkları haberini alan Pereyaslav knezi, müttefiklere Kıpçaklar üzerine saldırmayı teklif etmiştir[269]. 26 Şubat 1111 tarihinde müttefikler büyük askeri kuvvetleriyle Kıpçak bozkırının en derinlerine- Tın (Don) nehrine kadar ilerlemişti.[270] Şarukan[271] ve Sugrov[272] gibi Kıpçak şehirleri ele geçirilmiş, Rus

---

üzerine geniş çaplı saldırılar teşkil edebildiler. **Bkz:** П.Л. **Левшин,** "Становление Нормативной Основы Охраны и Защиты Территории Российского Государства", Правопорядок: История, Теория и Практика, Sayı 2 (5), 2015.[P.L.Levşin, Stanovleniye Normativnoy Osnovı Ohranı i Zaşitı Territorii Rossiyskogo Gosudarstva].

[264]Светлана **Плетнева**, *Половцы*, Ломоносовъ, Москва 2016, s. 62. [Svetlana Pletneva, Polovtsı]; Akdes Nimet **Kurat**, *Rusya Tarihi (başlangıçtan 1917`ye kadar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 40.

[265]Елена Леонидовна **Конявская, "**Половцы в Ранних Летописях: Оценки и Интерпретации Летописцев", *Slověne,* Sayı 4, 2015, s. 186. [Yelena Leonidovna Konyavskaya, "Polovtsı v Rannikh Letopisyakh: Otsenki i İnterpretatsii Letopistsev"].

[266] A. Bruce **Boswell**, "The Kipchak Turks", *The Slavonic Review*, Vol. 6, №. 16, June 1927, pp. 74.

[267]Kurat, s. 40.

[268]Dinyeper Nehri`nin sol kolu olan ve Ukrayna arazisinden akan Sule nehri Vladimir Svyatoslaviç zamanında Rus Devleti`nin sınırı olmuştur.

[269]Riasonovsky ve D.Steinberg, s. 35.

[270]Elmetwali **Tamim**, Cumans and Russians (1055-1240), *Chronica*, Sayı 11, Ocak 2011, s. 202.

[271]X-XIII. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak`ta olan Kıpçak şehri. Şehrin nerede yerleştiği hala tespit edilememiştir. İsminin Kıpçak hanı Şarukan Han`dan aldığı tahmin edilmektedir.

[272]Kıpçak şehri. Şehir hakkında fazla bilgi verilmese de, adının Kıpçak hanı Sugra ile bağlıyorlar. 1111 yılında Salnitsa savaşında ateşe verildiği bilinmektedir. **Bkz:** Александр Боханов ve Михаил Горинов,

askerlerinin yorulduğunu göz önünde bulunduran Kıpçaklar Salnitsa nehri yakınlarında onlara saldırmıştı. Kanlı savaşın sonucunda Ruslar galibiyet kazanmış, Kıpçaklar ise mağlup olmuştu. Vladimir Monomah Kiev knezi olduktan sonra, Rus askerleri Yaropolk Vladimiroviç ve Vsevolod Davitoviç`in rehberliği altında bozkıra ilerlemişler ve 1116 yılında Kıpçakların 3 şehrini ele geçirmişlerdir. Ömrünün son yıllarında Monomah, Yaropolk`un Kumandanlığı altında olan ordusunu Tın (Don) sahillerine Kıpçakların üzerine gönderse de, Kıpçakları orada bulamamışlardır. Güvenliklerini tehlikede gören Kıpçaklar artık Rus topraklarından uzaklara, Kafkasya`ya göç etmişlerdir[273].

V.Monomah`ın ölümünden sonra Rus knezleri iç mücadelelerde Kıpçakları kullanmayı yeniden tercih etmeye başlamışlardır. Mesela, Yuriy Dolgorukiy 5 kez Kıpçakları knez İzyaslav Mtislaviç`le savaşmak için Kiev`e getirtmiştir. İzyaslav Davitoviç Kıpçakların yardımıyla Rostislav Mtislaviç`e karşı savaşmış, Ryurik Rostislaviç Kiev şehrini Olgoviç ve Kıpçaklardan savunmuş (1181), Roman Galitski`nin hakimiyetinde olan Kiev Ryurik, Olgoviç ve Kıpçaklar tarafından 1203 yılında ele geçirilmiştir. Daniil Volinski ve Vladimir Ryurikoviç Macarlara karşı Kıpçakları kullanmış, 1230 yıllarında da iç savaşlarda Olgoviç`ler Kıpçaklarla birleşmişlerdir[274].

Ticarette güvenliği sağlamak için Rus knezlerinin bozkırlara seferleri Kiev knezi Mtislav İzyaslaviç (1167-1169) zamanında tekrarlanmıştır. 1170`lerde Tın (Don) nehrinden Rus topraklarının güneyine kadar olan bozkırlarda Kıpçakların Konçak Han rehberliğinde büyük birliği oluşmuştu. Kiev etrafı, Çernigov, Pereyaslavl bozkırlardan gelen Kıpçakların saldırdıkları merkezlere dönüşmüştü. 1176 yılında Kıpçaklar Rostov etrafında Rus ordusunu mağlup etmişlerdir. 1180. yılının başlarında Svyatoslav Vsevolodoviç`in liderliğinde güney Rus knezlerinin koalisyonu Kıpçakları ağır şekilde mağlup etmiş, devamında Kobyak Hanı 7 bin askeri ile beraber esir almıştır[275]. 1185

История России с Древнейших Времен До Конца XX века, Издательство АСТ, Москва 2001. [Aleksandr Bokhanov ve Mikhail Gorinov, İstoriya Rossii s Drevneyşikh Vremen do Kontsa XX veka].

[273]Дмитрий **Расовский**, *Половцы, Торки, Печенеги, Берендеи,* Ломоносовъ, Москва 2016, s. 80. [Dmitriy Rasovskiy, Polovtsı, Torki, Peçenegi, Berendei].

[274]Александр Борисович **Головко**, "Половецкий Фактор в Политической Жизни Юго-Западной Руси", *Древняя Русь: Во Времени, в Личностях, в Идеях*, Sayı 5, 2016, s. 264. [Aleksandr Borisoviç Golovko, Polovetskiy Faktor v Politiçeskoy Jizni Yugo-Zapadnoy Rusi].

[275]Вадим **Егоров**, "Русь и Ее Южные Соседи в X-XIII Веках", *Отечественная История*, Sayı 6, 1994, s. 186. [Vadim Egorov, "Rus i Yeyo Yujnıye Sosedi v X-XIII vekakh", Oteçestvennaya İstoriya]; Tamim, s. 205.

yılının baharında Svyatoslav Çernigov knezliğinin kuzey-doğu bölgesine giderek bütün yazı Tın (Don) sahillerinde geçirmek kararı almıştır. Knez İgor Svyatoslaviç ise bozkıra doğru hareket etmişse de, başarılı olamamıştır. Sefer zamanı onun ordusuna oğlu Vladimir Putivlski`nin, yeğeni-Svyatoslav Rılski, kardeşi İgor, knez Kursk ve Vsevolod Trubçevski`nin askerleri dahil olmuştu[276]. Savaşın ilk karşılaşması Syurli nehrinin yakınlarında Ruslar için başarılı şekilde sonuçlanmıştır. Ertesi gün knez polkları (ordusu) Konçak Han`ın esas kuvvetleri ile karşılaşmıştır. Kayal nehri yakınlarında çetin mücadelelerden sonra, süvariler kaçmayı başarsalar da, savaş meydanında kalan askerleri bırakmamak için geri dönmüşlerdir. Yaralanan knez İgor savaşa geri dönmüş, lakin oğlu Vladimir ile beraber Kıpçaklar tarafından esir edilmiştir[277]. Kıpçaklar Rus topraklarına girerek Peryaslavl ve Romnı şehirlerini ele geçirdiler. Svyatoslav ve Ryurik Rostislaviç baskın yapmış ve Konçak Han Pereyaslavl`ı bırakıp bozkıra çekilmiştir. Novgorod-Sver knezi Kıpçak esirliğinden kaçıp, Kıpçaklar üzerine bir kaç sefer yaparak intikamını almayı başarmıştır. 1185 yılından sonra Kıpçaklar Rus topraklarına yalnız iç savaşlara karşı mücadelede yardım edecek müttefik gibi girebilmişlerdir[278]. 1198 yıllarında III.Vsevolod (Vsevolod Bolşoe Gnezdo)[279] Kıpçaklar üzerine büyük seferler etmiş, sonuçta Kıpçaklar güneye doğru göç etmeye başlamışlardır. XIII. yüzyılın ilk yarısında Ruslar ve Kıpçaklar Moğol işgallerinin kurbanı olmuşlardır. 1222-1223 Moğol işgalleri zamanı Rus knezleriyle Kıpçak Hanları güçlerini birleştirmişlerdir. Kalka nehri atrafında savaş müttefikler için başarılı sonuçlanmasa da Moğolların Avrupa`ya seferi 13 yıl ertelenmiştir[280].

Rus-Kıpçak savaşları sonucunda Rus knezleri Tmutarakan knezliği ve Sarkel`de kontrollerini kaybetmişlerdir. Zamanla güçlü Rus knezleri bozkırın derinliklerine ilerlemişlerse de, Kıpçaklar geri çekilmeyi tercih etmişlerdir. Ryurikler birçok Kıpçak Hanıyla akrabalık ilişkileri kurmuştur. Farklı zamanlarda knez Yuriy Dolgorukiy, Svyatoslav Olgoviç, Ryurik Rotislaviç, Mtislav Udatnıy, Yaroslav Vsevolodoviç

[276]Головко, s. 262. [Golovko].
[277]Русско-Половецкие Войны (XI-XIII вв.). (21.05.2015). **www.kievrus-ua.com/article/856/** (Erişim tarihi: 19.11.2019). [Russko-Polovetskiye Voynı].
[278]Yücel, M.U. (2017). Kumanlar (Kıpçaklar). Osman Karatay ve Serkan Acar (Ed.), *Doğu Avrupa Türk Tarihi* içinde (ss. 541-575). İstanbul: Kitabevi, s. 554.
[279]Vsevolod Yuriyeviç (1154-1212)-Vlamidir knezi olmuştur. Onun zamanında knezlik güçlenmiştir. "Bolşoye Gnezdo" (Büyük Yuva) lakabını 12 çocuğu olduğu için almıştır.
[280]Головко, s. 265. [Golovko].

Kıpçak kızlarıyla evlenmişlerdir[281]. Kıpçakların seçkin tabakası arasında Hıristiyanlık yayılmıştı[282]: 1223 yılına kadar 4 Kıpçak Hanından ikisi provoslav adı almış, üçücüsü ise Moğollara karşı savaşta Ruslara müttefiklik zamanı vaftiz edilmiştir.

2.2.4 Kıpçak-Moğol İlişkisi

2.2.4.1 Kıpçak-Moğol Etnik Bağlantısı

G.Vernadsky`ye göre, Moğol İmparatorluğu iki farklı bölümden oluşmaktadır: Moğolistan, Cungarya, Yedisu, Doğu Türkistan, Kazakistan, Maveraünnehr ve Deşt-i Kıpçak`ı çevreleyen, "Moğol-Türk nüvesi" adlandırdığı bölüm ile Moğollara tabi olan diğer devletlerden oluşmaktaydı[283].

Mustafa Kafalı ise Deşt-i Kıpçak tarihini Deşti-i Kıpçak`a Moğolların gelmesinden önceki devir ve Moğollardan sonraki devir olmakla iki kısma ayırmıştır[284]. Cuci`ye emanet edilen Deşt-i Kıpçak`ın hudutları Harezm`den Derbent`e, oradan Bulgar Hanlığına kadar uzanarak geniş coğrafyayı kapsamıştır.

Moğol devleti 1230`larda Deşt-i Kıpçak`ta kurulmuştur. Cengiz Han topraklarını dört oğlu: Cuci, Çağatay, Ögedey ve Tuluy arasında bölmüştür. Cuci Moğolistan`ın batısında bulunan ve bu toprakların çekirdeği sayılan Deşt-i Kıpçak`ı almıştır[285]. Cengiz Han tarafından 1218 Otrar faciasından sonra Harezmşah Muhammed`i takip için gönderilen Cebe ve Subetay`ın 20 binlik ordusu birçok şehirde yağma yaparak Kuzey Kafkasya`ya çıkmıştı. Lakin kaynaklardan alınan bilgiler bu yürüyüşün yalnızca Harezmşahı izlemek maksadı taşımadığını göstermemektedir[286]. Kendi sınırlarını bütün Deşt-i Kıpçak dahil olmakla Derbent geçidine kadar uzatmayı düşünen Moğollar, Harezm sınırlarından İran`a, oradan da Azerbaycan`a girmişlerdi[287]. 1222 yılında Kuzey Kafkasya`da Lezgileri[288] mağlup etmiştiler. Bunu gören Alanlar, Gürcistan`da yaşayan Kıpçaklarla müttefik olup Moğollara karşı savaştılar. Moğollar bu birliğe karşı galibiyet kazanamayacaklarını anlayınca hileye baş vurarak, onlara hediyeler karşılığında

[281]Boswell, s. 82.
[282]Голубовский, s. 297. [Golubovskiy].
[283]George **Vernadsky**, *Moğollar ve Ruslar,* Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 165.
[284]Mustafa **Kafalı**, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *Tarih Dergisi*, Sayı 25, 1971, s. 181.
[285]Aleksandr **Yakubovskiy**, *Altın Ordu ve İnhitatı*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, s. 41.
[286]İlyas **Kamalov**, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 15.
[287]Kamalov, s. 16.
[288]Kafkasya`nın en eski halkı olup günümüzde Dağıstan`ın güney-doğusunda ve Azerbaycan`ın kuzey-doğusunda yaşamaktalar. **Bkz:** Davut Dursun, "Lezgiler", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 27, Ankara 2003, s. 169-170.

Alanlardan ayrılmayı teklif etmişlerdi. Moğolların "saldırmayacakları" hakkında verdiği sözü tutacaklarını sanan Kıpçaklar, bu müttefikliğe son vermişlerdir. Neticede Moğollar hem, Alanları darmadağın etmiş, hem de Kıpçaklara verdikleri hediyeleri onları mağlup ederek ellerinden almışlardır. Mağlup olan Kıpçaklar, Avrupa`nın güney-doğusuna – İdil (Volga) ile Özi (Dinyeper) Nehirleri arasında yaşayan Kıpçakların yanına geçmişlerdi. Deşt-i Kıpçak`ın güneyine doğru Moğolların hareket ettiklerini gören Kıpçaklar en güçlü beyleri olan Konçak oğlu Yuri (Yuri Konçakoviç) ve onun yanında olan Köten ve Kobyak oğlu Daniil`den (Daniil Kobyakoviç) de yardım istemişlerdir. Savaşta Konçak oğlu Yuri ve Kobyak oğlu Daniil öldürülmüştü. Kıpçakların büyük bir kısmı yağmalanıp katledilmişti. Moğollar bundan sonra 1222-1223 yılının kışını Deşt-i Kıpçak`ta geçirdiler. Sefere devam eden Moğollar, geri kalan Kıpçakları bölgeden çıkarmaya başlamışlardır. Suğdak şehrinin yağmalanmasından sonra Kıpçaklar Özi (Dinyeper) ve Tın (Don) nehirleri boyunca iki istikamette yayılmışlardı[289]. Burada Özi (Dinyeper)`e doğru ilerleyen kısım Kıpçak Hanı Köten`e bağlı olanlar, Tın (Don) istikametinde hareket edenlerse Yuri ve Daniil`in idaresindeki Kıpçaklardı. Köten`in Özi (Dinyeper)`e yönelmesinin sebebini onun Rus knezleriyle ittifak yaparak Moğollara karşı mücadele etmeyi düşünmesiydi. Bu meselede onun temel dayanağı Rus knezi Mstislav Mstislaviç`in onun damadı olmasıydı[290]. Rus knezleri Kıpçakların onlardan yardım istemesi meselesini danışmak için Kiev`de bir toplantı teşkil etmişlerdi. Burada esas sorun Rusların Moğolları tanımamasındaydı. İkinci mesele ise eğer Ruslar Kıpçaklara şimdi yardım göstermeseler, onlar sonradan Moğollarla birleşip Rus topraklarını eskisinden daha çok tahrip edebilirlerdi[291]. Bu bakımdan Kıpçaklara yardım edilmesi kararı alınmıştır. Hatta kaynaklarda Kıpçak başbuğu Bastı`nın sevincinden Hıristiyanlığı kabul etmesi hakkında bilgi verilmektedir[292]. Kıpçaklarla Rusların işbirliğinden haberdar olan Moğollar, Ruslara elçi gönderip Kıpçaklardan ayrılmalarını talep etseler de, Ruslar Moğolları tanımadıklarından Moğol elçilerini öldürüp, Kıpçaklarla beraber 80 bin kişilik ordu toplayarak savaşa hazırlanmışlardır. Aslında Kıpçaklar Moğollar gibi atlı ve göçerevli olduklarından, üstelik Moğollar gibi aynı

[289]Kamalov, s. 56.
[290]Altay Tayfun **Özcan**, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2017, s. 33.
[291]Akdes Nimet **Kurat**, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 93.
[292]Kurat, s. 93.

savaş tekniklerini kullandıklarından rahatlıkla galip gelebilirlerdi ve bu anlamda güçlerinin eşit olduğu söylenilebilirdi[293]. Lakin ne Rus knezleri, ne de Kıpçak başbuğları arasında birliğin olmaması Kalka savaşında mağlubiyetin esas unsuru olarak görülmektedir. Savaş esnasında Çernigov ve Kiev knezlerinden yardım isteyen knez Mstislav birincilerin eski anlaşmazlıklar yüzünden yardımını alamamıştır. Tarafların mağlup olmasının diğer bir sebebi de ister Rusların, isterse de Kıpçakların istihbarat kuvvetlerinin olmamasıydı. Defalarca Moğolların geri çekildiğini düşünen taraflar ani saldırılar sonucunda kuvvetlerinin çoğu kısmını kaybetmişlerdi[294].

Yakubovski`ye göre, Kalka savaşı neticesinde Moğollar Avrupa`nın güney-doğusuna ilerleyememekle beraber bu arazilerde yapılan geniş ticari ilişkilere darbe vurmuşlardı[295]. Moğollar zamanında "Deşt-i Kıpçak" adı muhafaza edilmekle bir medeniyet örneği olarak Çin`den Endülüs`e kadar yayılabilmiştir. Batu Han zamanında bu bozkırlarla çok sayıda Moğolların gelmesine rağmen, bu araziler Moğollaşmamış aksine Kıpçak bozkırları olarak kalmaya devam etmişti. Moğolların işgaliyle Kıpçaklar onlara tabi olsalar da, zamanla Moğolların Kıpçaklarla karışması sonucu akrabalık bağları neticesinde Türkleşmişlerdir. Aslında bununla da Moğolların sayısının Kıpçaklara kıyasla, o kadar da çok olmadığı meselesi de ortaya çıkmaktadır. Artık XIV. asırda kaynakların verdiği bilgiler esasında Moğolca yerine Kıpçakçanın (Türkçenin) hakim olduğunu öğrenmekteyiz[296]. Plano Carpini`nin bozkırlardaki zenginliği anlatırken "*burada olan kadar hayvanın dünyanın hiç bir yerinde görmediğini*"[297] söylemesi fikrine atfen katılan A.Yakubovski, burada Moğolların da, Kıpçakların da kastedilebileceğini vurgulamıştır[298]. Verilen bilgilerden Moğolların Kıpçaklar arasında eridiğini görmekteyiz. Bu durum Kıpçakların sahip olduğu kültürün Moğollardan daha üstün olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Alman oryantalisti J.Marguart 1914`de yazdığı "*Kıpçak Halkı Hakkında*" adlı kitabında, Kıpçakların Moğolların bir kolu olduğunu ve zamanla Türkleştiğini söylemektedir. Ona göre, bu süreç üç aşamadan geçmiştir. İlk aşamada Kimekleri Kıpçakların ecdadı gibi göstererek, onların Yukarı İrtiş`dan geldiğini ve VII. yüzyılda

[293]Jean-Paul **Roux**, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 207.
[294]Bilal **Çelik**, "The Battle Of Kalka and İts Consequences", *Shodoznavstvo,* Sayı 57 (204), 2012, s. 216.
[295]Yakubovskiy, s. 36.
[296]Yakubovskiy, s. 48, 49.
[297]*Путешествие в Восточные Страны Плано Карпини и Рубрука,* Типография "Искра Революции", Москва 1957, s. 28. [Puteşestviye v Vostoçnıye Stranı Plano Karpini i Rubruka].
[298]Yakubovskiy, s. 77.

Tatarlar (Moğollar) tarafından fethedildiğini göstermiştir. II. aşamada Kimek adı artık X. yüzyılda tamamen yok olmuştur. III. aşamada, yani artık 1120 yılında Yuan-Şi`de adı geçen Tutuk`un (Kıpçak kökenli ordu generali) doğum tarihinden yola çıkarak Ural dağlarına gelmelerini Kıpçakların aşılanma devri olarak göstermiştir[299]. Bunun yanısıra Marguart Kıpçakların tarih sahnesine Gürcistan seferiyle çıktığı fikrini savunmaktaydı. J.Marguart`ın Kıpçaklarla ilgili hipotezi V.V.Barthold tarafından "Kıpçaklar Hakkında Yeni Çalışma" adlı makalesinde eleştirilmiştir[300]. Yukarıda gösterilmiş olan Marguart`ın iki aşaması sert tepki alsa da, ilk aşamaya yeterli deliller sunulmamıştır. Bunun asıl sebebi yazarın Gerdizi`nin Kimeklerin ecdadının Tatar kabilesinden gelmesi hakkında olan fikirlerine dayanmasıdır.

Başka bir açıdan bakılacak olursa, eğer Kıpçaklar gerçekten Moğollar içerisinde eriyip yok olmuş olsalardı o zaman XIV. yüzyılın sonlarında (1391) Timur`un Toktamış`a karşı hazırlandığı seferde Toktamış ordusunda Kıpçaklardan bahsedilmezdi[301]. Ayrıca Timur ordusunda da Osman Bahadır rehberliğinde Kıpçak ordusunun mevcutluğu hakkında da bilgi verilmektedir. Bahsedilen devirde A.Yakubovski Deşt-i Kıpçak`a yerleşen başka Moğol kabilelerinden de bahsetmiştir ki, bunlar: Konguratlar ve Mangıtlardır[302]. Mevcut şartlar altında bu iki kabile birliklerini her ne kadar muhafaza edebilseler de kendi dillerini unutmuş ve Türkleşmişlerdi. Mangıtların XV. yüzyılda Nogay adını aldığını da görmekteyiz. İdil (Volga) Nehri`nin doğusuna kadar ilerleyen Nogaylar zamanla kimliklerini unutarak kendilerini Türk saymışlardır. Nogaylar, Nogay bozkırında-Dağıstan`ın Karanogay ilinde ve Stavropol diyarının Açikulak ilinde yayılmışlar[303]. Onların bir kısmı Karaçay-Çerkes Muhtar Vilayeti`nin Erken Yurt, Erken Halk, Adil Halk, İkon Halk, Kızıl Yurt, Kuban Halk ve Kızıl Togay köylerinde yaşamaktalar. Astrahan Nogayları olarak bilinen diğer hisse ise tamamen yerli halkla karışmıştır. Nogay dili Türk dilinin Kuzey Batı grubunun, Kıpçak-Nogay altgrubuna dahil edilmektedir. Bu dil Karanogay, Açikulnogay ve Karaçay-Çerkes gibi 3 dialektten ibarettir. Yukarıda da gösterdiğimiz gibi Nogaylar Moğol

[299]Сержан М. **Ахинжанов**, *Кыпчаки в Истории Средневекового Казахстана*, Гылым, Алматы 1995, s. 95-97. [Serjan M.Ahincanov, Kıpçaki v İstorii Srednevekovogo Kazakhistana].
[300]Василий В. **Бартольд**, "Новый Труд О Половцах", *Сочинения,* T. V, 1968, s. 392-408. [Vasiliy V.Bartold "Novıy Trud O Polovtsakh].
[301]Владимир **Тизенгаузен**, *Сборник Материалов, Относящихся К Истории Золотой Орды*, T 2, Издательство АНСССР, Ленинград 1941, s. 156. [Vladimir Tizengauzen, Zbornik Materialov Otnosyaşikhsya k İstorii Zolotoy Ordı].
[302]Yakubovskiy, s. 190.
[303]*Народы Кавказа*, Издательство АНСССР, Москва 1960, s. 391. [Narodı Kavkaza].

menşeili olsalar da, Kıpçaklarla karışarak onların dilini kabul etmişlerdir[304]. Nogaylar Altın Ordu`dan tamamen XIV. yüzyılda ayrılmış ve İdil (Volga)`den güney ve batıya, Kuzey Kafkasya`ya göç etmişler.

Kalka savaşından sonra Suğdak şehrini yağmalayan Moğollar geri dönmeye hazırlanmışlardır. Böylelikle I. Deşt-i Kıpçak seferi Moğollar için bir hayli zor geçmiştir. Harezmşah seferinden sonra Cengiz Han Moğolistan`a dönmüştü. Çok başarılı neticeler elde edilemeyen I. seferden sonra, Cuci Han yeniden II sefere hazırlanmalıydı, lakin ani ölümü üzere onun yerine oğlu Batu Han geçmiş 1228 yılında düzenlenen kurultayında II Deşt-i Kıpçak seferine hazırlıklar başlamıştır[305]. Bu sefer diğerinden farklı olarak üç maddeye uygun olarak düzenlenmişti. Birincisi, bu sefere Batu Han kendisi bizzat rehberlik edecekti; ikincisi Batu`nun emrinde olmak şartıyla Merkeze Guyuk Kumandalık etmeliydi ve üçüncüsü bütün prensler bu sefere kendi büyük oğullarını yollamak zorundaydı[306]. Bu şartlar sefere ne kadar ciddi hazırlandıklarının göstergesidir. Sefer 1236 yılında Bulgar Hanlığı`nın işgaliyle başladı ve sefer esnasında Deşt-i Kıpçak`a iyi hakim olan Subetay Noyan Batu Han`ın müşaviri vazifesini taşımaktaydı[307].

Sefer zamanı Kıpçaklarla olan çatışmalar hakkında yeteri kadar bilgi verilmese de 1235-1236 yıllarında Moğollara karşı Kıpçaklarla Bulgarların, Başkurtlar ve Alanların birleşmiş kuvvetleri mücadele etmişlerdir. 1236 yılında Kıpçak emirlerinden biri olan Baçman tarafından Moğollara karşı bir isyan başlatmıştır. Tarih-i Cihanguşa`da verilen bilgilere göre, Baçman`ın etrafına Moğollardan kaçmış Kıpçaklar toplanmıştır[308]. Ancak Baçman kuvvetlerinin az olmasından dolayı belli bir yerde durmamış, sürekli yer değiştirdiği için Moğollar tarafından yeri tespit edilememiş ve böylece bir meydan savaşı gerçekleşmemiştir. İdil (Volga) Nehri kıyılarında olan ormanda saklandığı haberini alan Mengü Kağan 200 gemi ve kardeşi Böcek`le beraber onu aramaya çıkmıştır. Baçma`nın yerinin bir yaşlı kadın tarafından söylendiği rivayet

[304]Народы Кавказа, s. 392. [Narodı Kavkaza].
[305]Rene **Grousset,** *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken, İstanbul 1999, s. 248.
[306]Kafalı, s. 186.
[307]Grousset, s. 258.
[308]Alaaddin Ata Melik Cüveyni. (1999). Tarih-i Cihanguşa. (Çev. Mürsel Öztürk) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 447.

edilmiştir. Kısa bir süre sonra ele geçirilen Baçman, Mengü Kağan`ın kardeşi Böcek tarafından katledilmiştir[309].

Grousset`e göre, Moğollar Kıpçaklara 1237 yılının ilkbaharında saldırmış, onların bir kısmını öldürmüş, sağ kalanları ise kendilerine tabi etmiştir. Bu sağ kalan kısım sonradan Altın Ordu adlandırılacak devletin temelini teşkil edecektir[310]. Berke Han`la Kıpçaklar arasında son çatışmanın 1238 yılında olduğu bilinmektedir. Bu çatışmada mağlup olan Kıpçaklar toplu bir şekilde Macaristan`a göç etmişlerdir. Macar kralı tarafından hoş karşılanan Köten ve Kıpçakları hizmete alınmışlardır. Kıpçakların çoğu bundan sonra Hıristiyanlığı kabul etmiş, bir taraftan da İdil-Bulgar civarları Kıpçaklaşmıştı. Moğollar tarafından bu mesele hiç de sakin karşılanmamıştır. Çünkü o sırada göçebeler Cengiz Han hakimiyetine tabi şekilde hareket etmeliydi. Bu yüzden Batu Han önderliğinde Moğol orduları tarafından Kıpçakların çoğu kısmı öldürüldü, diğer kısmı ise tabi edilmiştir[311].

1236-1242 yıllarında II Deşt-i Kıpçak seferi Cuci ulusunun topraklarını eski Kıpçak bozkırı dahil olmak üzere, Bulgar Hanlığı`nın katılması ve Rus knezliklerinin tabi kılınmasıyla genişlemiş oldu.

Deşt-i Kıpçak`a Moğol seferi işgalden ziyade, Kıpçaklarla Moğolların karşılıklı etkileşimini sağlamıştır. Daha önce tarihte Kıpçakların Moğollaşmasıyla ilgili görüşün olduğundan bahsederek etnogenez açısından bu görüşün doğru olmadığını ispatlamaya çalıştık. Diğer taraftan da Kıpçak göçüne sebep olan nedenlerden birini de göstermiş bulunmaktayız. Burada karşımıza çıkan diğer sorunsa Kıpçak boyları arasında birliğin olmaması meselesiydi.

2.2.5 Başkurt Kıpçakları Hakkında

Başkurtlar Güney Ural`ın Türk halklarından olup, yazılı kaynaklarda isimlerine IX-X. yüzyıllarda *Başgird, Başkurtd, Başjert, Başcart* şeklinde rastlanılmaktadır. Halk ise kendisini "*Başkort*" olarak adlandırmaktadır[312]. Başkurt kelimesinin anlamıyla ilgili

[309]Cüveyni, s. 448.
[310]Grousset, s. 258.
[311]Kurat, s. 97.
[312]Наиль Валеевич Бикбулатов, Ринат Мухаметович Юсупов, Светлана Николаевна Шитова ve Флиза Фоатовна Фатыхова, *Башкиры: Этническая История и Традиционная Культура*, Издательство Башкирская Энциклопедия, Уфа 2002, s. 6. [Nail Valeeviç Bikbulatov, Rinat Muhametoviç Yusupov, Svetlana Nikolayevna Şitova ve Fliza Foatovna Fatıhova, Başkırı: Etniçeskaya İstoriya İ Traditsionnaya Kultura].

birçok görüş ve fikir tartışılsa da, temel olarak ilgili efsane üzerinde daha çok durulmaktadır. Efsaneye göre, yollarını kaybeden Başkurtlara ana vatanları olan Ural dağlarını bir kurt göstermiş, yollarını bulan Başkurt reislerinin oğulları da artarak daha sonraları Başkurt ismini almışlardı[313]. N.A.Baskakov Başkurtlarla ilgili efsaneleri reddederek, D.Nemet`in görüşünü doğrulayıp kelimenin "beş+ogur"dan geldiğini söylemektedir[314].

Z.V.Togan Başkurtları etnik olarak oluşumlarını 4 grup şeklinde izah etmeye çalışmıştır, onlara Dağ Başkurtları, Yalan Başkurtları, farklı zamanlarda Başkurtlara katılan ve onların ayrılmaz parçasına çevrilen boylardan oluşan ve Rus işgaliyle gelen göçmenleri dahil etmiştir[315].

Kıpçakların Başkurdistan`a Azad Denizi ve İdil`i (Volga) geçerek güney ve güney-doğu istikametlerinde geldikleri rivayet edilmektedir[316]. Göç ettikleri yerlere uygun olarak Başkurt Kıpçaklarının eski yurtlarının Kuban civarı olduğu gösterilmektedir. Genel olarak Başkurdistan`a Türk göçleri iki istikamette: Aral-Ural ve Aşağı İdil (Volga)-Kuzey Kafkasya`dan olduğu tespit edilmiştir[317]. Özellikle XIII-XIV. yüzyıllarda Kıpçaklar Kama nehrinin kolları sayılan Belı ve İk nehirleri arasındaki bölgelerde daha sık yerleşmişlerdi. Bu bakımdan artık XIV. yüzyılın sonlarında Başkurtların yaşadıkların bölgelerin neredeyse tamamında, Kıpçak göçebeleri yer almaktaydı. Başkurdistan`a doğru Kıpçak göçlerini iki aşamada değerlendirirsek bunların esas itibariyle XI-XII. yüzyılda, daha sonra ise XIII-XIV. yüzyılda gerçekleştiğini görebiliriz. İki aşamada Kıpçakların Başkurtlarla münasebeti sadece topraklarında yerleşmekle tamamlanmışsa da, II. aşama Başkurtların etnik görünümünün değişmesiyle sonuçlanmıştır[318]. Hatta zaman zaman bu tesirin tarihi hafızaya yansıdığı da tespit edilmiştir. Mesela, Kıpçakların Türeyiş Destanı`na Başkurt yorumunun olması bunun göstergesidir. Bu yoruma göre, "*Başkurt Kıpçakları Kıpçak Han`ın oğlu Laç-bıy`dan türeyenlerdir*"[319].

---

[313]Melek Özyetkin, Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, *Tarihten Bu Güne Başkurtlar*, Ötüken, İstanbul 2008, s. 27.
[314]Наиль Валеевич Бикбулатов, Ринат Мухаметович Юсупов, Светлана Николаевна Шитова ve Флиза Фоатовна Фатыхова, s. 10. [Nail Valeeviç Bikbulatov, Rinat Muhametoviç Yusupov, Svetlana Nikolayevna Şitova ve Fliza Foatovna Fatıhova].
[315]Melek Özyetkin, Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, s. 25.
[316]Raim Gumeroviç **Kuzeyev**, *İdil (Volga)-Ural Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 192.
[317]Kuzeyev, s. 436.
[318]Kuzeyev, s. 196.
[319]Kuzeyev, s. 185.

Başkurt topraklarının güneyine göç eden Kıpçaklar, yerli halkla temasa geçerek karışmışlardır. R.G.Kuzeyev bunu ispat edebilecek delil olarak XI-XIII. yüzyıllar Kıpçak göçleriyle bağlı olan ve 1938 yılında İrgiz-Kemlik arazisinde arkeoloji kazılar sırasında bulunmuş "Şahmerdan"ı örnek göstermektedir[320]. Başkurtların Kıpçaklarla teması kendisini kültür ve dil değişiminde açık şekilde gösterebilmiştir. R.G.Kuzeyev dil değişimi meselesini Kaşgarlı Mahmud`un Kıpçak Türkçesi hakkında söylediği "gerçek Türkçe" fikri ile esaslandırmıştır[321]. Çağdaş Başkurt dili güney, doğu ve batı (kuzey-batı) olarak üç dialektten oluşmaktadır.

Moğol istilasıyla Altın Ordu`nun ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen çevrilen Deşt-i Kıpçak`ta Başkurtlar da ayrılmaz bir parça haline gelmişlerdi. Moğol istilası bir taraftan Kıpçak birliğini darmadağın etmişdise de, diğer taraftan onların (Kıpçakların) Başkurt topraklarına akınını güçlendirmiştir.

Başkurtlardan Fazlullah Reşideddin "Cami`ut-Tevarih" adlı eserinde bahsetmiştir. Lakin burada ilgi çeken esas mesele Reşideddin`in yalnız Başkurtların kendisini değil, Macarları da Başkurt adlandırmasıdır. Eserden görüldüğü gibi Reşideddin, Başkurtların yaşadığı bölge hakkında bilgiye sahip olsa da, bunu eserinde net bir şekilde ifade etmemiştir. Onun eserinde Başkurtlar ile ilgili fikre sadece: "*Dünya üzerinde Cengiz Han`ın hakimiyeti hüküm sürmeye başladığı zaman onun nesli Çin`in kuzeyinden güneyine, Hindistan`dan Sinda`ya, Maveraünnehir, Türkistan, Suriye ve Bizans`a kadar olan topraklarda, Aslar ve Uruslar, Çerkez ve Kıpçaklar, Kelar ve Başkurtların yaşadığı yerlerde hüküm sürmeye başladı"*[322] bu şekilde erişebiliyoruz. Moğollar zamanında Cüveyni`nin eserinde de Başkurtlardan: "*Rus, Kıpçak ve Alanları mağlup ettikten sonra, Batu Han Franklarla komşu olan Hıristiyan Kelar ve Başkurtlar`ı da mağlup etme kararını verdi*" şeklinde bahsetmektedir[323].

[320]Kuzeyev, s. 438.
[321]Kuzeyev, s. 439.
[322]Фазлуллах **Рашид-ад-Дин**, *Джами ат-Таварих* Т 1, Изд-во АНСССР, Ленинград 1952, s. 66. [Fazlullakh Raşid-ad-Din, Cami at-Tavarikh].
[323]Владимир **Тизенгаузен**, *Сборник Материалов, Относящихся к Истории Золотой Орды*, Т 2, Издательство АНСССР, Ленинград 1941, s. 23. [Vladimir Tizengauzen, Zbornik Materialov Otnosyaşikhsya k İstorii Zolotoy Ordı].

2.3 Azerbaycan`da Kıpçakların Faaliyetleri

2.3.1 Azerbaycan`da Kıpçak İzleri

Kıpçakların Azerbaycan halkının oluşumundaki yeri ve rolü hakkındaki sorunlar halen çözülmüş değildir. Bunun asıl sebebi Kıpçakların Azerbaycan`a gelmesiyle ilgili bilgilerin tam olmamasıdır. Sonuç olarak, tarihin bu kesimini göz önünde canlandırmak neredeyse mümkün değildir. Azerbaycan dili Oğuz dil grubuna dahildir ve içerisinde Kıpçak, Uygur ve Moğol sözleri vardır[324]. Genel olarak Azerbaycan edebi dili Oğuz ve Kıpçak dilleri temelinde oluşmuş, sonradan onun luğat içeriğine Arap ve Fars dillerinden sözler dahil edilmiştir[325].

Faruk Sümer`e göre, Kıpçaklar Azerbaycanda XIII. yüzyılın ilk yarısının ortalarında görünmüşler[326].

Kıpçakların eski ecdadı Albanya[327] topraklarına M.Ö. ilk yüzyıllardan itibaren gelmiştir.[328] Bununla ilgili Moisey Kalankatuklu`nun[329] "Albanya Tarihi" eserinde "Gomenk" adlı yer hakkında geçen bilgi, tezimizin kuvvetli hale gelmesinde oldukça etkilidir[330]. Bu kelimenin kökü "Gomen" şeklinde olup, sonradan sonuna eski Ermeniceden "k" yer gösteren işareti ilave edilmiştir[331]. Eserin açıklama bölümünde bu yerin Giş`den kuzeyde yerleşmiş olan Gelmets köyü ile aynı olduğu gösterilmiştir[332]. Muhtemelen "Gomen" adlı yer Arsah`la[333] Sünik[334] arasında olmuştur.

---

[324]Cevat **Heyet**, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* Cilt 1, Sayı 1, Kasım 2004, s. 13.

[325]*Кавказский Этнографический Сборник*, 4. Cilt, Наука, Москва 1969, s. 33. [Kavkaskiy Etnografiçeskiy Sbornik].

[326]Faruk **Sümer**, "Azerbaycan`ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Türk Tarih Kurumu Belleten,* Cilt XXI, Sayı 83, Temmuz 1957, s. 433.

[327]Günümüzdeki Azerbaycan Cumhuriyyeti ile Dağıstan`ın güney bölgelerini kapsayan eski devlet. Devletin başkenti önce Kebele sonra Berde şehirleri olmuştur.

[328]Гияседдин **Гейбуллаев**, *К Этногенезу Азербайджанцев (Историко–Этнографическое Исследование),* Элм, Баку 1991, s. 68. [Giyaseddin Geybullayev, K Etnogenezu Azerbaycantsev (İstoriko-Etnografiçeskoye İssledovaniye)].

[329]Alban hükümdarı Cavanşir`in çağdaşı olan Alban tarihçisidir. "Alban ülkesinin tarihi" eserini hükümdar Cavanşir`in siparişi ile yazmıştır. Kitap üç bölümden ibarettir. Bu eserin ilk bölümünün tarihçinin kendisi tarafından yazıldığı bilinmektedir. Diğer bölümlerin kim tarafından tamamlandığı malum değildir ve bununla ilgili farklı görüşler mevcuttur. Eser Azerbaycan diline prof. Ziya Bünyadov tarafından çevrilmiştir.

[330]Moisey **Kalankatuklu**, *Albaniya Tarixi,* Avrasiya PRESS, Bakı 2006, s. 28. (I kitap, VI bölüm).

[331]Гияседдин **Гейбуллаев**, *К Этногенезу Азербайджанцев (Историко–Этнографическое Исследование),* Элм, Баку 1991, s. 67. [Giyaseddin Geybullayev, K Etnogenezu Azerbaycantsev (İstoriko-Etnografiçeskoye İssledovaniye)].

[332]Kalankatuklu, s. 344.

[333]Azerbaycan arazisinde Türklere mahsus eski toponimdir. M.Ö. II. yüzyıldan Karabağ arazisi ve ondan güneyde olan topraklar Arsah adlanıyordu. **Bkz:** *Azərbaycan Tarixi* , Cild 2, Elm, Bakı 2007.

G.Geybullayev[335] 1727 tarihindeki arşiv belgelerine dayanarak bu yerlerde Koman/Kuman adlı Azerbaycan köyünün bulunduğunu söylemiştir. Bu köy fonetik açıdan günümüze "Gomenk" şeklinde gelmiştir. Bu yüzden Albanya`nın erken orta asır Türk toponimlerinin çoğunun Sünik bölgesinde toplanması tesadüf değildir. Bu yerlerin coğrafi olarak iyi konumda olması ve uygun iklimde bulunması göçebe Türk kavimlerinin adı geçen topraklarda yerleşmesine sebep olmuştur.

Kıpçakların Azerbaycan`da daha eski zamanlardan beri yaşadığını gösteren bazı bilgiler vardır. Mesela, Sasani hükümdarı Kubad (486-531) ve ondan önceki hükümdarlar, hatta oğlu Enuşirvan (531-579) da devleti Kıpçak ve Hazar saldırılarından korunmak için kuleler inşa etmişlerdir[336].

Azerbaycan`ın farklı bölgelerindeki yer isimleri Kıpçakların etnik oluşum sürecinde aktif rol oynadıklarını göstermektedir. Bildiğimiz üzere, Kıpçaklar Rus topraklarının güneyine XI. yüzyıldan itibaren göç etmişler. Sonradan Kıpçakların belli bir kısmı Kuzey Kafkasya`dan geçerek Azerbaycan`a dahil olmuştur. Bununla ilgili bilgileri tarihçi İbn El-Esir`in eserinden almaktayız. Eserde Moğollar tarafından Kıpçak yurdu zapt edildikten sonra Kıpçakların bir bölümünü Rus vilayetine, diğer bölümünü kendi yurtlarının dağlık bölgelerine, kalanlarının da Şirvan Derbent`ine gittiği gösterilmektedir. Şirvan hükümdarının kardeşi Derbent hakimi Reşit`in yanına Kıpçaklar elçi göndererek onun vilayetinde kalmak için izin istemiş, fakat hakim bunu kabul etmemiştir. Sonra Kıpçakların ricası üzere şehire erzak almak için girebilmişlerdir. Kıpçak rehberlerinden biri şehir hakimi Reşit`in huzuruna gelerek Kıpçakların ona düşman olacağını söylemiş, onlara karşı savaşmak için hakimden asker istemiştir. Hakim ona istediği kadar asker verip Kıpçakların üzerine yollamış ve o Kıpçakları mağlup ederek geri dönmüştür[337]. Lakin mağlup olan Kıpçaklar hileye baş vurarak şehre girmiş, şehir kulesini ele geçirmişlerdi. Kıpçakların Kebele şehrine gitiklerini duyan Reşit yeniden şehir kulesini ele geçirmiş ve Kıpçakları öldürmüştür[338]. Bundan sonra Kıpçaklar, Kebele`yi yağmalayarak Arran`dan Gence`ye gelmişler.

---

[334]Nahçivan`la İran arasındaki bölge.

[335]Giyaseddin Geybullayev (1934-2002) Azerbaycan tarihçisi, etnografı, profesörü. Azerbaycan toponimlerinin araştırmasını yapmış, Azerbaycan`da yaşamış olan birçok Türk kaviminin isimlerini ve onların isimleriyle bağlı olan yer adlarını ortaya çıkarmıştır. Prof. Budag Budagov`la beraber Gürcistan`da Türk menşeili yer isimleriyle bağlı izahlı sözlüğü hazırlamıştır.

[336]Abdulla **Fazili**, *Atropatena (e.ə. IV-e. VII əsri)*, Elm, Bakı 1992, s. 118.

[337]İbn Əl-Əsir. (1959). Əl-Kamil Fi-t Tarix, (Tərc. M.Əfəndizadə) Bakı: AzSSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, s. 177.

[338]İbn Əl-Əsir, s. 178.

Gence hakimi onlara karşı ordu göndererek şehre girmelerine izin vermemiş, Kıpçak emirleri haber göndererek bu topraklara gelmekte niyetlerinin sadece hizmet etmek olduğunu söyleyince Gence hakimi Küşhare onların şehir etrafında yerleşmelerine izin vermiştir[339]. Bu zaman Gürcüler bu konudan rahatsız olup savaşa hazırlanmış, lakin Kıpçaklar tarafından mağlup etmişlerdi. Bundan sonra onlar yeniden Gence etrafında yerleşmişlerdir. Fakat bir süre sonra Kıpçak emirlerinden biri, Gürcüler üzerine baskın yapıp onların mallarını yağmalamış, Gürcüler de sert hamle ile onun birliklerini darmadağın ederek geri çekilmesini sağlamışlardır. Kıpçak emiri mağlup olarak Berde şehrine çekilmiş, Gence hakimi Küşhare ona haber göndererek Gürcülerden intikam almak için birleşmeyi teklif etmiştir[340]. Lakin Küşhare kızgın bir şekilde onun emrinden çıkıp bu tarz hareket ettikleri için onlara yardım etmemiştir. Bundan sonra Kıpçak emiri zamanında Küşhare`ye vermiş oldukları rehinleri geri istemiş, bu teklif reddedilince Kıpçaklar Müslümanları esir almışlardır. Onlar da Kıpçaklara karşı mücadeleye girince Kıpçakların çoğu kısmı ya öldürülmüş, ya da esir alınarak Şirvan Derbent`inde köle olarak ucuz fiyata satılmıştır[341].

El-Esir`in verdiği bilgiler esasında Kıpçakların XIII. yüzyılda Azerbaycan`da olduğunu söyleyebiliyoruz. Fakat unutmamak gerekir ki, onlar daha evvel Hunların birliklerinde ve Batı Göktürk Kağanlığı`nda da yer almaktaydılar[342]. Bu yüzden Kıpçaklar Azerbaycan`a diğer Türk kavimleri ile beraber daha önceleri de gelmişlerdir. Mesela, Rus topraklarının güneyinden gelen "Terter" adlı Kıpçak boyu, Azerbaycan`ın Türkleşme sürecine daha VII. yüzyıldan itibaren katkıda bulunduğu malumdur[343].

Emevi halifesi II. Yezit`in (720-724) 722-723 yıllarında Hazar, Kıpçak ve diğer Türklerden ibaret 30 binlik orduyla Arran`a dahil olduğu bilinmektedir[344]. Daha sonra Hazarların, Araplardan öc almak için Albanya vilayetlerine baskın ettikleri, buradan da Gürcistan`a geçerek yağma yaptıkları gösterilmektedir. Et-Taberi`ye atfen Z.Bünyadov burada "Hazarlar" olarak gösterilenlerin Kıpçaklar olduğunu

[339]İbn Əl-Əsir, s. 179.
[340]İbn Əl-Əsir, s. 180.
[341]İbn Əl-Əsir, s. 181.
[342]Özel, H. (2008). Kıpçak-Oğuz Mücadelesi. **www.egitisim.gen.tr/tr/index.php/arsiv/sayi-11-20/sayi-20-demokrasi-egitimi-ekim-2008/274-kipcak-oguz-mucadelesi** (Erişim tarihi: 25.02.2020)**.**
[343]Гияседдин **Гейбуллаев**, *Топонимия Азербайджана,* Элм, Баку 1986, s. 25. [Giyaseddin Geybullayev, Toponimiya Azerbaycana].
[344]Ziya **Bünyadov**, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, Şərq-Qərb, Bakı 2007, s. 138.

söylemektedir[345]. Bundan başka Gürcü kaynakları da daha eskiden Kıpçakların burada olduğunu bir daha kanıtlamaktadır. Bununla ilgili olarak gelecek bölümde bahsedilecektir. Tesadüf değildir ki, bugünkü Azerbaycan`ın batı bölgelerinde "Gazah, Gazahlu, Gazahlar" gibi oykonimler[346] kalmıştır. Araştırmacılara göre, bu adlar Deşt-i Kıpçak`tan gelen Kıpçaklar arasında yaygın olan bir isimdi[347].

Daha önceki bölümlerde Kıpçaklarla birleşen birçok kabile adlarından bahsedilmişti, bunlara örnek olarak: Bargu, Toksoba, İtoba, Barat, Alaras, Burcoglu, Mankuroglu, Buzanku, Karaborikli, Uz, Şortan adları geçmişti. Tog veya Tug etnonimi ile bağlı Dağlık Karabağ`da Tuğ köyü ve Abşeron ilçesinde Tuğçay nehri vardır. Kıpçaklarla bağlı olan Uran adı Azerbaycan`da "Aran" şeklinde kalmaktadır. Hem Gürcistan`da, hem de Azerbaycan`da kalan diğer Kıpçak etnonimlerinden biri "Anca" (onca, anja, inça, inci) kelimesidir. Buna örnek olarak Göyçay ilinde İnca, Şeki ilindeki İnca, Celilabad ilinde İncilli, Gakh ilinde Oncalı, Masallı ilinde Oncakala`yı gösterebiliriz[348]. Çenegropa (Çenegr+oba,opa) Kıpçak etnonimine Haçmaz ilinde Çanahir, "Kuç" etnonimine ise Guba ilinde "Huç", "Huç bala", "Aşağı Huç", "Orta Huç" şeklinde rastlamaktayız. Bunlardan başka Kıpçak etnonimi olan "durt" Gedebey ve Neftçala illerinde Dördler köyünün isminde kalmıştır[349]. Bildiğimiz gibi Deşt-i Kıpçak`ta Sığnak adlı yer olmuştur. Azerbaycan`da da Sığnak adlı köyün hala bulunması burada Kıpçak izlerinin olduğunun göstergesidir.

Bunlar gibi onlarca toponim örnek getirmekle, Azerbaycan`da Kıpçakların eskiden beri yerleştiklerini ispatlayabiliriz. Burada esas varacağımız sonuç Kıpçakların Azerbaycan`da takriben VII-XIII. yüzyıllar arasında yerleştiğidir. Bu yüzden Kıpçaklar Azerbaycan`nın etnik oluşumunda önemli yere sahip olmuşlar.

"Kitab-i Dedem Korkut" destanı Kıpçakların Azerbaycan`da olduğunu ispatlayan ve günümüzedek kalan en önemli kaynaklardandır. Destanda Oğuzlardan bahsedilse de, Kıpçakların izlerine de rastlanılmaktadır. Mesela destanda Oğuz yurdunun hükümdarı Ulaş oğlu Gazan Han`ın adı geçmektedir. Ulaş ismi bize "İgor Bölüğü Destanı"nda geçen "Ulaşeviçleri" hatırlatmaktadır. Böylelikle karışık bir

[345]Bünyadov, s. 145.
[346]İkamet edilen yer anlamındadır.
[347]*Казаки. Антропологические Очерки*, Издательство АНСССР, Ленинград 1927, s. 13. [Kazaki. Antropologiçeskiye Oçerki].
[348]Гияседдин **Гейбуллаев**, *Топонимия Азербайджана,* Элм, Баку 1986, s. 26. [Giyaseddin Geybullayev, Toponimiya Azerbaycana].
[349]Гейбуллаев, s. 26.

mesele ortaya çıkmaktadır. Gazan Han`ın Oğuz boyuna mensup olduğunu biliyoruz, fakat buradaki benzerlik onun Kıpçak olduğunun ispatıdır. Peki, o zaman bu nasıl izah edilebilir? Azerbaycan tarihçisi Lale Aliyeva`ya göre, "Ulaş" etnonimi kullanıldığı çağa göre henüz Oğuz ve Kıpçak etnik grubunun ayrılmadığı döneme tesadüf etmiş olabilir, yani Ulaş toplumu Kıpçak birliğine dahil olan Oğuzlardır. Diğer taraftan ise, Ulaşeviçler Azerbaycan`dan Koçak`ın yardımına giden boydur[350]. Bu gün "Ulaş" toponimine yalnızca Azerbaycan`da değil, Kıpçakların yerleştiği Gürcistan ve Türkiye`de de rastlanılmaktadır. Türkiye`de Sivas`ın Ulaş ilçesini, aynı isimde olan gölünü, Azerbaycan`da Göyçay ilinin Ulaşlı köyünü, Gürcistan`da Hulaşlı köyünü[351] misal olarak gösterebiliriz.

"Kitab-i Dedem Korkut" destanında görülen Kıpçak isimlerinden biri de "Uran" adıyla bağlıdır. Destanın boylarında bir kaç kez kullanılan İlek Koca oğlu Dönebilmez Dülek Uran adı dikkat çekmektedir. Uran Kıpçak tayfalarından biridir. Burada "Ur"-bağırmak, çağırmak fiilindendir ve askeri çağırış anlamındadır[352].

Destanda hatırlanan diğer isimlerden biri "Kıpçak Melik"tir. Oğuzlara düşman olan kafir olarak hatırlanan Kıpçak Melik hakkında "Salur Gazan`ın Evinin Yağmalandığı Boy"da[353] ve "Gazan Bey Oğlu Uruz Beyin Tutsak Olduğu Boy"da[354] bahsedilmektedir.

Azerbaycan şairi Nizami Gencevi (1141-1209) kendisinin "İskendername" adlı eserinde Makedonyalı İskender`in Derbent şehrini ele geçirmesinden bahsetmiştir. Şiirde Dünyaya hakim olan İskender Derbent kulesini ele geçirmekte zorlanmış ve uzun çabalardan sonra onu ele geçirebilmiştir. Kalenin hizmetkarının İskenderin huzuruna çıkarak, Kıpçaklardan şikayetini şair bu şekilde dile getirmiştir[355]:

Bu Kıpçak halkı bir dehşettir, dehşet...
Ekip biçmeğe yok bizde cesaret
Akına başlarken açık dağlardan
Ekinden biçinden koymazlar nişan.
Akından ülkemiz çok ziyan eder,

---

[350]Lalə **Əliyeva**, *Qıpçaqlar və Azərbaycan (Etnogenez Kontekstində)*, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı 2006, s. 100-101.
[351]Гияседдин **Гейбуллаев**, *Топонимия Азербайджана,* Элм, Баку 1986, s. 24. [Giyaseddin Geybullayev, Toponimiya Azerbaycana].
[352]Eliyeva, s. 104.
[353]*Kitabi Dədə Qorqud (Əsl və Sadələşdirilmiş Mətnlər)*, Öndər Nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 188-202.
[354]*Kitabi Dədə Qorqud (Əsl və Sadələşdirilmiş Mətnlər),* s. 225-241.
[355]Nizami **Gəncəvi**, *İskəndərnamə*, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 239-247.

Malımız, canımız mahvolup gider.
Rahatlık verseydin bu ülkemize,
Büyük bir merhamet ederdin bize.
Bu açık ve uçuk yerleri birbir,
Taş ile dağ gibi eylesen tamir,
O zaman bozkır halkının akınlarından
Rahatlık içinde dinlenir hezran[356.] (Çev. M.Nasiba.)

Şiirde ilerleyen hadiseler İskender`in bu göçleri durdurmak için sınır inşa etmesiyle sonlanmaktadır. Eserde İskender`in diğer ülkelere olan seferleri tasvir edildiği gibi, Kıpçak çölüne olan seferi hakkında da bilgi verilmiştir. Daha önceki bölümlerimizde bu sefer hakkında bilgi vermiştik. İfade ettiğimiz üzere, Nizami Gencevi`nin eşi de (Afag veya Appak) Kıpçak kızı olmuştur. Derbent hakiminin şaire kul olarak gönderdiği bu kızla evlenen şair, onun vakitsiz ölümünden kederlenerek meşhur "Sensiz" ve "Sevgili Canan" şiirlerini kaleme almıştır. Adı geçen "İskendername" eserinde şair tarafından Kıpçaklardan bahsedilmesi, Kafkasya`nın eski zamanlardan beri Türk yurdu olmasının göstergesidir. Bundan başka şiirde Deşt-i Kıpçak Türklerinin hayatı, adetleri, inançlarının tasvir edilmesi bu eserin tarihi kaynak misalinde yararlı olduğunu göstermektedir[357].

Kıpçakların Azerbaycan tarihinde bıraktıkları iz onların devlet kurmasıyla bağlıdır. Azerbaycan tarihinde önemli yerlerden birini tutan İldenizler Devleti (veya Azerbaycan Atabeyleri) 1136-1225 yılları içinde Azerbaycan`ı, Doğu Anadolu`yu, Kuzey İran, Irak`ı kapsamaktaydı. İldenizler Devleti`nin kurucusu olan Şemseddin İldeniz Kıpçak Türklerinden idi. Z.Bünyadov tarihçi Mirhond`a atfen bununla ilgili bu şekilde bilgi vermektedir: "*Kıpçakların ülkesinde eski çağlarda böyle bir adet vardı: eğer herhangi bir tüccar 40 kul alsaydı, onları satan ondan yalnız 39 tanesinin parasını alır, 40. bedava verirdi*". Sultan Mahmud için alınan kullar da böyle olmuştu, 39 tanesi için ödeme yapılmış, 40. bedava verilmişti. O kırkıncı kul İldeniz olmuştur[358]. Sultan`ın veziri bu kulları tüccardan alırken İldeniz`i almak istemese de, küçük çocuk ağlamaya başlamış ve vezirden onu da götürmesini rica etmiştir. Kısa bir süre sonra sarayda kendi becerileri sayesinde saygı kazanmış ve hükümdarın çoçuklarının "atabeyi" olmuştur. Sultan Mesud tarafından Arran`ı ikta[359] olarak alan İldeniz, az sonra hakimiyetini bütün

[356]Gəncəvi, s. 245-246.
[357]Gəncəvi, s. 239-247.
[358]Ziya **Bünyadov**, *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti (1136-1225)*, Şərq-Qərb, Bakı 2007, s. 37-38.
[359] Devlet görevlilerine yaptıkları hizmet karşılığında verilen arazidir.

Azerbaycan dahil olmak üzere genişletmiştir. 1160 yılında üvey oğlu Arslan`ı hükümdar ilan eden İldeniz, Irak Selçuk Sultanlığı`nı da ele geçirmişti. O`nun hakimiyeti zamanı Azerbaycan Atabeylerinin toprakları Tiflis kapılarından Mekran`a kadar, Arran`dan Meraga`ya dek arazileri kapsamaktaydı[360]. Bazı kaynaklara göre, İldeniz`in soyu Kafkas Kıpçaklarından, bazılarına göreyse Horasan Kıpçaklarından gelmektedir. Kaynaklar Atabey Cihan Pehlevan`a ait bir mektuptan bahsederken, atabeyin Harezm ordularının başında Taraz`a kadar gelmiş Uran kabilesinin reislerinden olan Kiran`la akraba olduklarını haber vermektedir[361].

Göründüğü gibi Kıpçakların Azerbaycan`daki izleri eskiye dayanmaktadır. Azerbaycan tarihi kaynakları, destanları, toponimleri, edebiyatı kendisinde bu izleri koruyarak günümüze kadar getirmiştir.

2.3.2 Azerbaycan Atabeyleri (İldenizler)

Selçuklu Devleti`nin çöküşü zamanında meydana gelen yeni siyasi birlikler Selçuk sultanlarının Atabeyleri tarafından meydana getirilmiştir. Bu Atabeylikler henüz tahta çıkmamış şehzadelerin siyasi, askeri eğitimlerinden sorumlu alim şahıslardı ve onlara "atabey" (hükümdar-ata) ünvanı veriliyordu. Zaman geçtikce atabeyler güçlenerek, devletin kaderini belirleyen hükümdarına dönüşüyorlardı. Şehzadelerse hükümdar olsalar bile devletin sadece dış görünüşünü temsil ediyorlardı[362]: Onların adlarına paralar darp ediliyor, adları Cuma günleri hutbe okunduğu zaman söyleniyordu. Hülasa Atabeyler hanedan mensuplarının etrafında irsi hanedanlar meydana getirmişlerdir.

1136 yılında Sultan Mesud Arran[363] bölgesini ikta olarak Şemseddin İldeniz`e vermişti[364]. O zamanlar ikametgahı Berde`de olan Atabey İldeniz kısa süre içinde yerli

---

[360]Bünyadov, s. 44.

[361]Əkbər N.**Nəcəf**, *Səlcuqlu Dövlətləri və Atabəyləri Tarixi (Oğuzların Ortaya Çıxmasından – XIV Əsrə Qədər*), Qanun, Bakı 2010, s. 22.

[362]Абдуллаева **Севда**, Некоторые События, Касающиеся Истории Государства Атабеков Азербайджана (на основе многотомной книги «Кембридж История Ирана»), *International Scientific and Practical Conference "World Science"*, Sayı 2 (2), Cilt 1, Ekim 2015, s. 118. [Abdullayeva Sevda, Nekotorıye Sobıtiya, Kasayuşiesya GosudarstvaAtabekov Azerbaycana (na osnove mnogotomnoy knigi "Kembric İstoriya İrana")].

[363]Antik çağ ve orta asırlarda Kür ve Araz nehirlerinin birleştiği yerde, Karabağ (dağlık bölgesi de dahil olmak üzere), Mil ve Mugan düzlerinin bir kısmını kapsayan, İslam`dan önceki zamanlarda şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti`nin yerleştiği tarihi-coğrafi mekandır. "Arran" kelimesine Arap, Fars

emirleri etrafına toplayarak sultana hizmet etmekten çıkmış oldu. Zamanla tüm hakimleri kendine tabi eden atabey Azerbaycan topraklarını idare etmeye başladı.

Sultan II. Tuğrul`un hakimiyeti (1132-1135) zamanında köle olarak satın alınan Şemseddin İldeniz, kısa süre içinde kendi kabiliyeti ve becerileri sayesinde sultan mutfağının rehberi vazifesine kadar yükselmiş, sonradan sultanın şahsi memlükleri arasına seçilmişti[365]. Sarayda herkesin, özellikle de sultanın hanımı Mü`mine hatunun saygısını kazanmıştı. Saraya geldiği ilk andan itibaren kimseye uymayan, hükümdara daim sadık davranan, bununla da emir rütbesine kadar yükselen İldeniz, çok geçmeden sultanın oğlu Arslan Şah`ın da atabeyi tayin edilmişti. Sultan`ın ölümünden sonra hakimiyeti ele geçiren Sultan Mesud (1135-1152) İldeniz`le Sultan Toğrul`un eşi Mü`mine hatunu evlendirmişti[366]. Bu evlilikten onun iki oğlu-Cihan Pehlevan ve Kızıl Arslan[367], ile adı kaynaklarda geçmeyen kızının olduğu bilinmektedir[368].

1160 yılında Süleymanşah tahtan indirilip öldürüldükten sonra hakimiyete İldeniz`in atabeyi olduğu Arslan şah gelmiştir[369]. Arslan şah iktidarda olduğu dönemde, aslında tam idare İldeniz`in eline geçmiş durumdaydı. Kısa zaman içinde devletini güçlendiren "büyük atabey" devlet idaresinde iki gücün ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu dönemde kendisine tabi olan topraklarda güçlü devletlerin kurulmasına karşı olan halife Mustencit (1160-1170) ve veziri, İldeniz`le beraber taraftarlarını ortadan kaldırmak için ciddi tedbirlere baş vurmuştur. Lakin Atabey İldeniz 1161 yılında halifenin ordularını darmadağın etmiş, Rey şehri İldeniz tarafından ele geçirilip ikta olarak kendi oğlu Cihan Pehlevan`a vermiştir[370]. Bu olayın ardından Kazvin şehri de aynı şekilde sultan mülklerine dahil edilmiş oldu. Uzun süren mücadelelerden sonra Meraga hakimi de Atabey İldeniz`in hakimiyetini Kabul etmek zorunda kalmıştır. Arslan Şah`ın hakimiyetini tanımak istemeyen Fars hakimi Sungur ibn Medud`un ölümünden sonra, Onun yerine gelen Zengi ibn Medud vassallığını kabul ederek Sultan ve atabeyin adına para darp ettirmişti. 1162 yılında Şemseddin İldeniz Erdebil vilayetini

---

kaynaklarında da rastlamak mümkündür. **Bkz:** Abdulkerim Özaydın, "Arran", TDV İslam Ansikopedisi, Cilt 3, İstanbul 1991, s. 394-395. **www.islamansiklopedisi.org.tr/arran** (Erişim tarihi: 30.01.2020).

[364]Ziya **Bünyadov**, *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti (1136-1225)*, Şərq-Qərb, Bakı 2007, s. 38.

[365]Bünyadov, s. 38.

[366]Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 28/1, 2018, s. 46.

[367]İbn El-Esir onun adının "Osman ibn-Eldegiz" olduğunu söylemiştir. **Bkz:** İbn Əl-Əsir. (1959). Əl-Kamil Fi-t Tarix, (Tərc. M.Əfəndizadə) Bakı: AzSSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, s. 153.

[368]Nəcəf, s. 23.

[369]Bünyadov, s. 39.

[370]Bünyadov, s. 41.

de ele geçirerek bu bölgeyi oğlu Cihan`ın mülklerine katmıştır[371]. Bir yıl sonra aynı şekilde Nişabur, Gumis, Mazendaran vilayetleri de atabeyin ismine hutbe okutmuşlardır. 1168 yılında Kirman hakimi, daha sonra ise Huzistan yöneticileri İldenizlerden bağlı vaziyete gelmişti. Neticede, devletin gerçek hakimi olarak Şemseddin İldeniz, sınırlarını genişleterek Kafkas dağlarından Fars körfezine kadar uzanan geniş bölgeyi kendi hakimiyeti altında birleştirmeyi başarmıştır. Onun hakimiyeti döneminde hem devletin sınırları genişletilmiş hem de, savaşlara da son verilmiştir.

Moğol savaşlarına kadar devletin en güçlü rakibi Gürcü hükümdarları olmuştu. 1161 yılında Gürcü hükümdarı III.Georgi`nin önderliğinde Gürcü orduları iki kez İldenizlerin hakimiyetinde olan topraklara baskın yapmışlardı[372]. Arran bölgesine dahil olan Ani şehrini ele geçiren Kıpçak-Gürcü ordusu şehrin ahalisini kılıçtan geçirip, sağ kalanlarını ise esir olarak götürmüşlerdir[373]. Aynı yılda Dvin şehrine girerek 10 binden fazla kişiyi öldürmüş, kadın ve çocukları çıplak vaziyyette esir edip götürmüşlerdi.[374] Kaynaklarda verilen bilgiye göre, Gürcüler kendi ülkelerine döndükleri zaman Gürcü kadınları askerlerin bu davranışlarına itiraz ederek: "*Siz Müslümanları onların kadınlarının başlarına getirdiklerinizi bizlere de yapmaları için mecbur ediyorsunuz*" şeklinde söylemiş, "*Yalnız bundan sonra onlar esir edilmiş kadınların giysilerini geri vermişlerdir*"[375]. Kısa bir süre sonra Gence şehri de aynı şekilde tahrip edilmiştir. Bu hadiseden haberdar olan İldeniz, Hilat, Meraga, Erzen, Er-Rum hakimlerini ve başka emirleri Gürcülere karşı birleştirmiştir. 1163 yılında Şemseddin İldeniz`in birleşmiş kuvvetleri Gürcistan`a gelmiş ve 1 ay devam eden mücadelenin sonucunda İldenizliler Dvin şehrini Gürcülerden geri aldılar. Gürcülerin mağlup olmasına rağmen onlar yeniden hamle ile Ani şehrini tahrip ettiler. İldeniz Gürcüleri şehirden kovup çıkarmış, şehrin idaresini Şeddadi emiri Fezlun`un kardeşi Şahenşah`a vermiştir[376].

1166 yılında Gürcülerin Gence`ye kadar topraklara baskını izlense de, taraflar arasında 1174 yılına kadar hiç bir askeri mücadele söz konusu olmamıştır. 1174 yılında İldeniz`in eşi Mü`mine hatun Nahçıvan`dan Hemedan`a gelirken, Gürcü ordusunun yeni

[371]*Azərbaycan Tarixi*. 7 Cilddə. II Cild, Elm, Bakı 2007, s. 306.
[372]Azərbaycan Tarixi, s. 307.
[373]Абдуллаева Севда, s. 118.
[374]Əkbər N.**Nəcəf**, *Səlcuqlu Dövlətləri və Atabəyləri Tarixi (Oğuzların Ortaya Çıxmasından – XIV Əsrə Qədər*), Qanun, Bakı 2010, s. 20.
[375]İbn Əl-Əsir, s. 152.
[376]Bünyadov, s. 46.

hücümlar düzenlediği haberini getirmişti[377]. Bu dönemde atabeyin ordusunda veba hastalığı yayılmış ve askerlerin çoğu bundan vefat etmiştir. Aynı yıl Gürcüler Ani şehrini birkaç gün kuşatmada tutup, şehre hakim olduktan sonar yağmalamış, şehrin idaresine ise kendi adamlarını tayin etmiştir. İldeniz şehrin müdafaası için Şeddadi hakimine asker gönderse de, Gürcüler tarafından mağlup edilmişlerdir[378]. 1175 yılında atabey İldeniz`in, Sultan Arslan`ın, Hilat ve Diyarbakır hakiminin orduları Cihan Pehlevan`ın öderliğinde Gürcülere karşı sefer düzenleyerek, onlara karşı savaşıp galip gelmiş ve Ani şehrini Şeddadi hakimine geri vermiştir. Bununla da, Gürcülerin Azerbaycan topraklarına baskınları kısa süreliğine de olsa durdurulmuştur. Şemseddin İldeniz Gürcüstan`la olan mücadelesinde sürekli diğer komşu Hıristiyan halkların yardımını almıştır. Bunun için O, Hıristiyan ruhanilerini himaye etmiş, kiliselere köyler bağışlamış, manastırlardan vergi almamıştır[379].

Eğer batıda İldenizliler`in esas rakibi Gürcistan olmuş ise de, doğudaki rakip de, daha o zamanlar Nişabur`a sahip olmak isteyen Harezmşah II. Arslan (1156-1172) idi. İldenizlilerin vassalı sayılan Nişabur hakimi Ay Aba Harezmşahla müttefik olup onun tarafına geçtiği için kısa zaman içinde İldenizliler bu şehri kaybetmişlerdi[380]. 1168-1169 yıllarında Nişabur gibi Meraga ve Rey hakimleri de Harezmşahla anlaşıp, İldenizlilere karşı isyan kaldırmışlardı. Lakin bu isyanlar Cihan Pehlevan tarafından bastırılmıştır.

1175 yılında Atabey İldeniz`in hanımı Mü`mine hatun vefat etmiştir. Onun anısına Nahçıvan`da dönemin mimari tarzı ile dikkat çeken "Mü`mine Hatun Türbesi" zamanının en meşhur mimarı Ecemi ibn Ebubekr tarafından inşa edildi[381]. Hanımının ölümünden bir ay sonra büyük Atabey Şemseddin İldeniz de vefat etmiştir.

Babasının ölüm haberini alan ve Hemedan`da bulunan Cihan Pehlevan derhal Nahçivan`a gelerek devlet hazinesini ve taht-tacını, devletin ordularını kendi kontrolu altına almıştır. Şemseddin İldeniz`in siyasetine karşı olan Irak emirleri Arslan Şah`ı mecbur edip, şahın Azerbaycan`a baskın yapmasını sağlamışlardır. Lakin Sultan Zencan`da hastalanıp, yeniden Hemedan`a dönmek zorunda kalmış ve Cihan Pehlevan`ı başkente davet ederek onunla barışmış, devletin idaresini O`na havale etmişti. Kaynaklar Sultan Arslan Şah`ın Cihan Pehlevan tarafından zehirlendiğini

[377]Bünyadov, s. 50.
[378]Azərbaycan Tarixi, s. 308.
[379]Bünyadov, s. 52.
[380]Bünyadov, s. 53.
[381]Bünyadov, s. 170.

göstermektedir[382]. Bundan sonra Arslan Şah`ın 7 yaşındaki oğlu III.Tuğrul`u hakimiyete getiren Cihan Pehlevan, O`nun atabeyi olmuştur[383]. Devleti idare etmeye başladığı ilk günden itibaren Cihan Pehlevan vassallıktan çıkmak isteyen hakimlerle mücadele etmiştir. Huzistan hakimi Aydoğdu Şimle`nin isyanı atabey tarafından bastırılmış, kendisi esir alınmış, öldükten sonra ise Huzistan`ın yeni hakimi Şimle`nin oğlu Şerafeddin Emiran olmuştur. Babasına yapılanlardan dolayı Atabey Cihan Pehlevan`a karşı kin beslemesine ragmen, Şerafeddin Emiran tabi olmak mecburiyetinde kalmıştır. Huzistan hakimi gibi, o zaman hakimiyete en güçlü iddia eden Sultan III.Tuğrul`ın amcası şehzade Muhammed`in de mücadele çabaları boşa çıkmıştır. En son rakibini de ortadan kaldıran Cihan Pehlevan 1177 yılında 7 yaşındaki III. Tuğrul`un adına hutbe okutmuştur. Dolayısıyla o da babası gibi atabey sıfatıyla devlet hakimiyetini ele geçirmiştir. Cihan Pehlevan kendi kardeşi Kızıl Arslan`ı Azerbaycan ve Arran`ın halefi tayin etmiş, askeri hakimiyetin güçlendirilmesi için, ordu içinde nüfuzu olmayan komutanları uzaklaştırmış, kendisine sadık olan askerleri silah altına almıştır. En muhim devlet vazifelerinde çalışan memlüklerine ikta olarak belirli vilayetleri veya şehirleri vermiştir[384]. Cihan Pehlevan`ın kendisine has memlük sistemi, O`nun ölümüden 30 yıl sonra bile siyasi hadiselerde önemli rol oynamıştır[385]. Cihan Pehlevan doğu komşusu Harezmşah Tekeş (1172-1200) ve Halife en-Nasır`la dostluk münasebetleri kurarak aslında hem doğudan gelebilecek tahlikeden korunuyor, hem de Bağdad`ın karışabilmeyeceği şekilde bağımsız siyaset yürütüyordu. Atabeyin sağlığında kazanmış olduğu en büyük siyasi başarının Tebriz şehrini İldenizlere tabi etmek olduğunu ifade edebiliriz. Cihan Pehlevan daha sağlığında Türk kızı Guteybe Hatun`dan doğmuş oğlu Ebubekr`i Azerbaycan ve Arran`ın hakimi tayin etmiş, O`nun terbiye edilmesini amcası olan Kızıl Arslan`a havale etmiştir. 1186 yılında ölümüne yakın bir zamanda oğullarına amcaları, Kızıl Arslan`a tabi olmalarını, Sultan III.Tuğrul`a hizmet etmeyi vasiyet etse de, ani ölümünden sonra O`nun koymuş olduğu kuralların hepsi çiğnenmiştir. Kızıl Arslan yalnız III.Tuğrul tarafından değil, atabeyin diğer hanımı İnanç Hatun ve O`nun oğullarının direnişi ile karşı karşıya kalmıştır[386].

[382]Azərbaycan Tarixi, s. 313.
[383]Bünyadov, s. 58.
[384]Bünyadov, s. 61.
[385]Azərbaycan Tarixi, s. 314.
[386]Azərbaycan Tarixi, s. 315.

İnanç Hatun ve tarafdarları Cihan Pehlevan`ın ölümünü birkaç ay saklı tutarak, veliaht meselesini halletmeye çalışsalar da, Cihan Pehlevan`ın memlüklüleri adayın Kızıl Arslan olmasını daha uygun görüyorlardı. Bu yüzden III.Tuğrul Kızıl Arslan`ı kendi atabeyi tayin etmiştir[387]. İnanç Hatun mevcut durumdan tatmin olmadığı için eşinin memlüklerinden bazılarını sultanın tarafına geçmesine imkan yaratmıştır. 1187 yılında taraflar arasında Hemedan yakınlarındaki mücadele Kızıl Arslan`ın ordusunun geri çekilmesine sebep olmuştur. Sultan`ın taraftarlarının hapsedilmesi kararını veren Kızıl Arslan yardım için Halife en-Nasır`a haber göndermiş, halife de Irak sultanlığı`nın güçten düşmesi için bu haberi fırsat bilip kendi vezirinin rehberliği altındaki ordusunu Hemedan`a yollamıştır. Kızıl Arslan`ın yolda geciktiğini gören vezir hileye baş vurarak Hemedan`ı ele geçirmeye çalışsa da başaramamıştır. Halife ikinci ordusunun yardımıyla, aynı yılın sonlarında, III. Tuğrul`un bırakıp gittiği Hemedan şehrini ele geçirmiştir. Kızıl Arslan Hemedan`a gelerek halifenin fermanıyla "*el-melik en-nasır emirel-müminin*" yani, "Müslümanların yardımcısı olan hükümdar" adıyla onun için hutbe okutmuş ve Kızıl Arslan Hemedan`da sultan tahtında oturmuştur[388].

1190 yılında III.Tuğrul Selaheddin Eyyubi`den yardım istemiş, O da Kızıl Arslan`la III.Tuğrul`un barışması için çaba göstermiştir. İlk zamanlar amcasıyla barış yapmaya razı olan Tuğrul, sonradan O`na karşı savaş kararı verdiği için işler karışmıştır. Tuğrul`un inatçı olduğunu iyi bilen Kızıl Arslan ilk olarak kendi etrafında tehlike yaratabilecek İnanç Hatun ve oğullarıyla barış sağlamış, hatunun oğullarını yüksek vazifelere tayin etmiş, barışın nişanesi olarak da İnanç Hatun`la evlenmiştir[389]. Kızıl Arslan bundan sonra III.Tuğrul`la savaşa başlamış ve O`nu yenmiştir. Savaşın sonucunda Sultan hapsedilerek Azerbaycan kalelerinin birine kapatılmıştır. Kızıl Arslan`ın hakimiyeti zamanı Azerbaycan, Arran, Hemedan, Rey vilayetlerine sahip olsa da, hakimiyetinin güçlendirilmesi amacıyla mevcut imkanlardan istifade edemediği için, devlette ara savaşlar, sarayda fitneler yaygınlaşmıştır. Nihayet, İnanç Hatun tarafından Kızıl Arslan`a karşı suikast teşkil edildi ve Ö, 1191 yılında öldürülmüştür[390].

Kızıl Arslan`ın ölümüyle hakimiyete Cihan Pehlevan`ın Guteybe Hatun`dan doğma oğlu Ebubekr geçerek, devlet hazinesinin olduğu Nahçivan`daki Elince kalesine

[387]Bünyadov, s. 66.
[388]Bünyadov, s. 73.
[389]Bünyadov, s. 74.
[390]İbn Əl-Əsir. (1959). Əl-Kamil Fi-t Tarix, (Tərc. M.Əfəndizadə) Bakı: AzSSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, s. 153.

gitmiş, kale ve devlet hazinesini ele geçirerek Azerbaycan ve Arran`ın hakimi olmuştur. İnanç Hatun`un oğulları Kutluk İnanç ve Emir Emiran Ömer de komşu vilayetlerle beraber Hemedan şehrini ele geçirmişlerdir. Neticede devletin arazisi Cihan Pehlevan`ın oğulları arasında bölünmüştür. 1192 yılında Cihan Pehlevan`ın sadık mümlüklerinden olan Mahmud Anas, oğlu III.Tuğrul`un tutuklu olduğu kalenin valisi ile müttefik olup, onu serbest bırakmıştır. Serbest bırakılan III.Tuğrul kısa süre sonra küçük bir orduyla Tebriz`e hücum etse de, başarılı olamamıştır[391]. Aynı yıl Gezvin yakınlarında III.Tuğrul, Kutluk İnanç`la savaşmış ve galibiyet kazanarak Hemedan`da yeniden sultan tahtında oturmuştur. Annesinin yanında Rey`de saklanan Kutluk İnanç yardım için Harezmşah Tekeş`e başvurmuştur. Harezmşah mevcut durumdan faydalanarak oraya ordu göndermiş, Sultan da mecbur kalarak kendi kızını Tekeş`in kardeşi Yunis Hoca`yla evlendirmiştir[392]. Bu dönemde Teşek kendi kardeşi Sultanşah tarafından O`na karşı yapılan isyanı bastırmak için geri dönmüştür. III.Tuğrul bu zamandan faydalanarak Harezmlilerin ordularını darmadağın etmiştir. İnanç Hatun, III.Tuğrul`a karşı siyasetini değiştirerek sultanla barışmak istediğini ve barışın güçlendirilmesi için onunla evlenmek istediğini bildirmiştir[393]. Lakin Sultan Tuğrul`un nikahı fazla uzun sürmemiştir, çünkü Sultan kısa bir süre sonra İnanç Hatun`un onu zehirlemek istediğinden haberdar olmuş ve O`na verilecek olan zehirli kadehi hatunun kendisine içirmiştir[394]. Bununla da sarayda fitnelere sebep olan İnanç Hatun ölmüştür. İnanç Hatun`un ölümünden sonra O`nun oğulları Tebriz`i ele geçirmiş, Ebubekr`e karşı savaşmaya hazırlanmışlardır. Bu savaşta Ebubekr galip gelmiştir. Emir Emiran Ömer ve Kutluk İnanç, Zencan`a kaçarak buradan Harezmşah Tekeş`e mektup yazıp yardım istemişlerdir. Halife en-Nasır da aynı istekle Tekeş`e müracaat etmiş ve III.Tuğrul`un hakimiyetindeki bütün toprakların O`na ikta olarak verileceğini vadetmiştir[395]. 1194 yılında az sayıda askeriyle tek başına Rey yakınlarında kendi düşmanlarına karşı savaşan Sultan, Kutluk İnanç tarafından öldürülmüş ve O`nun kesilmiş kafası Tekeş`in huzuruna götürülmüştür. Sultan`ın ölümünden sonar, Harezmşahların ele geçirilmiş toprakları, kendi emirleri arasında paylaşılmıştır. 1196 yılında Harezmşah Tekeş Hemedan`ı ele geçirerek, Kutluk İnanç`ı ortadan kaldırmıştır. Bu dönemde Şirvanşah

[391]Bünyadov, s. 77.
[392]Bünyadov, s. 78.
[393]Bünyadov, s. 79.
[394]Bünyadov, s. 79.
[395]Bünyadov, s. 80.

Aksitan`ın sarayına sığınmış ve O`nun kızıyla evlenen Emir Emiran Ömer kardeşi Ebubekr`e karşı gelmek için, Gürcü ordularıyla birleşmek kararını vermiştir. Ebubekr gibi müttefikle karşılaşan Kraliçe Tamar Arran ve Azerbaycan`a hücum edilmesi için ordu toplanmasını istemiştir. 1194 yılında Şemkir yakınlarında olan savaşta Ebubekr mağlup edilmiştir[396]. Beylegan yakınlarında olan ikinci savaştan sonra Ebubekr ikinci darbeye tahammül edemeyerek Nahçivan`a kaçmak zorunda kalmıştır. Bundan sonra Gürcü-Şirvan orduları Gence ahalisini sıkıştırmaya başlamıştır. Gürcülerin yardımıyla Emir Emiran, bu şehri de ele geçirebilmiştir. Lakin şehirde Müslüman ahaliyi sıkıştırdığından 22 gün sonra Emir Emiran, şehir ayanları tarafından öldürülmüş, Gence`ye acil gelmek suretiyle Ebubekr`i çağırmışlardır[397]. Harezmşah hükümdarı Tekeş, Hemedan`ı ele geçirdikten sonar, devlet dahilinde asıl sorun Cihan Pehlevan`ın memlüklerinin Fars Irak`ında yapabileceği isyanlardır. Harezmşah sultanı, bu Memlüklülere karşı, Ebubekr`i göndermek istese de, Ebubekr Gürcülerden gelebilecek tehlikeyi göz önünde bulundurarak, O`nun yanında kardeşi Özbek`i göndermişti[398]. Harezmşah kendi ülkesine döner-dönmez, Memlüklüler bazı Irak emirleriyle birleşip, İsfahan`dan Harezm ordularını çıkarmaya çalışmış, lakin bu zaman İsfahan halife ordusu tarafından ele geçirilmiştir. Kısa süre içinde bütün Fars Irak toprakları halife tarafından ele geçirilmiştir. Aynı dönemde Özbek yardım için kardeşi Ebubekr`in yanına-Azerbaycan`a dönmüştür[399]. Özbek bundan sonra yeniden Hemedan`a gelmiş, kardeşi Ebubekr de O`na yardım için en yakın adamlarını göndermiştir. 1200 yılında Harezmşah Tekeş`in ölümünü fırsat bilen Irak emirleri Harezmşah ordularını ülkeden kovmuşlardır[400]. Özbek, Ebubekr ve Emir Gökçe bu işlerde aktif rol oynamışlardır. Ebubekr bundan sonra İsfahan`ı kendi toprağına katmış, Hemedan`ın idaresini kardeşi Özbek`e, Rey`i ise Gökçe`ye havale etmiştir[401]. Bununla da, resmi şekilde Fars Irak toprakları iki parçaya ayrılmıştır.

Azerbaycan`a geri dönen Ebubekr, devletin idaresine dikkat etmiyor, vaktinin çoğunu eğlence ile geçiriyordu. Bu dönemde Gürcü ordusu İvane Mxargrdzeli`nin rehberliği altında Gence`yi kuşatmış, lakin 25 gün çaba göstermelerine rağmen şehri ele

[396]Brosset, s. 393.
[397]Bünyadov, s. 86.
[398]İbrahim **Kafesoğlu**, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (1092-1221)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 137.
[399]Kafesoğlu, s. 139.
[400]Bünyadov, s. 89.
[401]Kafesoğlu, s. 147.

geçirememiş ve Nahçivan`a doğru hareket etmişler[402]. 1202-1203 yıllarında uzun sürelik kuşatmadan sonra Dvin şehrini ele geçirip yağmalamışlardır. Bu haberi alınca Gürcülerin ülkenin içlerine doğru ilerleyeceğinden çekinen Ebubekr, Nahçivan`dan çıkarak Tebriz`e gitmiştir. Lakin burada da devletin kaygısını çekmektense, sarhoşluktan başını kaldıramayan hükümdar, devlet işlerini boş bırakmıştır. Sonrakı yıl yine Gürcüler ülkenin batı vilayetlerini tahrip etmeye devam etmişlerdir. Bundan bir çıkış yolu arayan Ebubekr en son Gürcü hükümdarının kızıyla evlenmiştir. Nihayetinde Gürcüler ülkeyi tahrip edip, yağmalamayı durdurmuşlardır[403]. Ebubekr`in güçsüzlüğünü kullanan Meraga hakimi Alaeddin Körpe Arslan ve Erbil hakimi Muzeffereddin Köyböri atabeyliğe girerek, Tebriz`e kadar hareket düzenlemiştir[404]. Ebubekr`in ricasıyla Cihan Pehlevan`ın memlükü Şemseddin Aydoğmuş yardıma gelmiştir. Tarafların karşılaşması neticesinde Şemseddin Aydoğmuş her iki hakime mektup yollayarak, Onları tehtit etmiş, Onlar da bu tehtit üzerine geri çekilmişlerdi. Bundan sonra Aydoğmuş`un Irak arazisinde hakimiyeti güçlenmiştir. O, halifeden "*ulu hakan, en büyük padişah, devletin ve dinin güneşi, İslam`ın ve Müslümanların dayağı, Doğunun ve Batının hükümdarlar hükümdarı Aydoğmuş*" lakabını almıştır[405].

1210 yılında Ebubekr vefat etmiş, O`nun hakimiyetinde olan topraklarını kardeşi Muzeffereddin Özbek idare etmeye başlamıştı[406]. O`nun hakimiyetinin daha ilk yıllarında Gürcüler Azerbaycan`a en büyük seferlerinden birini yapmışlardı. Önce Nahçıvan`a hücum eden Gürcüler, şehri ele geçirmeyi başaramamış, ancak Merend`e kadar ilerlemişlerdir. Merend şehrinin ahalisi şehri terk etmiş, Gürcüler de şehri yağmalayarak, Tebriz`i kuşatmışlardır. Şehrin hakimi Cihan Pehlevan`ın eşi Zahide hatun Gürcülere külli miktarda kıymetli taş, para, mal vererek şehri ve ahalisini kurtarabilmiştir[407]. Buradan Miyane`ye doğru ilerleyen Gürcüler, Tebriz`deki gibi, para karşılığında şehre dokunmamışlardır. Gürcüler, Miyane şehrinde ordularının bir kısmını bırakıp gitmişlerdir. Şehir ahalisi onların yokluğunda bırakılıp gidilen orduya hücum edip, bütün Gürcü askerlerini öldürmüşlerdir. Bunun öcünü alan Gürcüler, şehre

[402]Bünyadov, s. 86.
[403]Azərbaycan Tarixi, s. 321.
[404]İbn Əl-Əsir, s. 155.
[405]Azərbaycan Tarixi, s. 322.
[406]Bünyadov, s. 95.
[407]Bünyadov, s. 92.

askerler göndererek şehrin melikini ve O`nun aile üyelerini öldürmüş, şehri yağmalayıp, yakmışlardır[408].

Miyane`den sonra, Gürcüler Zencan, Gezvin, Ebher şehirlerini de ele geçirerek, yağmalamışlardır. Tebriz`den Erdebil`e doğru ilerleyen Gürcü ordusu yol üstü Uçan şehrini kuşatsa da, şehir yağmalanmaktan hediyeler karşılığında kurtulabilmiştir. Erdebil`i kuşatan Gürcüler sabah erkenden şehre girerek, hakimini ve onun ailesini esir almış, şehrin servetini yağmalamış, 12 bin ahalisini kılıçtan geçirmişlerdir[409].

Hazar Denizi`nin doğu sahillerine-Gürgan`a dek ilerleyen Gürcüler, karşılarına çıkan bütün şehirlere hakim olmuş, Nahçivan ve Beylegan şehirleri üzerine haraç koymuş, Dvin şehri ve kalelerini ele geçirmiş, Merend`e hücum ederek ahalisini öldürmüş, kadınlarını esir alarak götürmüşlerdir[410].

Bütün bu olaylar ve toprak uğrunda giden ara mücadeleler sonucunda, İldenizliler zayıflamış, bu olayları kendi için fırsat bilen Harezmşah Özbek`in yanına elçiler göndererek, O`nun adına hutbe okutup, para kesilmesini talep etmişlerdir[411]. Artık bununla beraber İldenizliler Harezmşah`ın vassalı olmuşlardı[412]. Lakin 1217 yılından sonraki hadiseler Harezmşahların kendisi için de talihsizliklerle dolu olmuştur. Moğolların 1219 yılının sonunda Harezmşahlar Devleti`ne hücum etmesi Harezmşah Muhammed`in onlardan kaçmasıyla sonuçlanmıştır[413].

Moğollar 1221 yılının mart`ında Özbek`in oğlu Hamuş`un hanımı Sülafe Hatun`a mahsus olan Meraga şehrini kuşatmışlardır[414]. Şehir ahalisi her ne kadar hücumu def etmeye çalışsa da, Moğollar tarafından karşı gelenler kılıçtan geçirilmiştir. Erdebil`i dağıtan Moğollar, yeniden Tebriz`e gelseler de, bu zaman Özbek şehri terk ederek oğlu Hamuş`un hakimiyetindeki Nahçivan`a çekilmiştir[415]. Tebriz hakimi Şemseddin et-Tuğrayi`den haraç alarak şehre dokunmadan geçen Moğollar Serab şehrini yağmalamış, buradan da Nahçivan`a geçerek orayı tahrip etmişlerdir. Nahçivan`ı viran eden, ahalisini öldüren Moğollar yalnız Nahçivan hakimi Hamuş`un boyun

[408]Erhan **Ateş**, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı XXXII/2, s. 383.
[409]*История и Восхваление Венценосцев*, XLVII. Bölüm, АН ГрузССР, Тбилиси, 1954. [İstoriya i Voskhvaleniye Ventsenostsev] **www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext2.htm** (Erişim tarihi: 30.01.2020).
[410]Bünyadov, s. 92.
[411]Kafesoğlu, s. 200.
[412]Kafesoğlu, s. 203.
[413]Aydın **Taneri**, "Harizmşahlar", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 16, İstanbul, 1997, s. 228-231.
[414]Bünyadov, s. 101.
[415]Gülay Öğün Bezer, "İldenizliler", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 22, İstanbul 2000, s. 83.

eğmesinden sonra saldırılarını durdurmuşlardır[416]. Moğollar zamanında Azerbaycan daha yeni bir gücün-Harezmşah Celaleddin`in hücumlarına maruz kalmıştır. O`na ilk tabi olan şehir Meraga olmuştur. Bundan sonra O, Uçan şehrini geçerek Tebriz`i kuşatmış, uzun süreli mücadeleden sonra şehir, Harezmşahlar tarafından ele geçirilmiştir. Meraga`da olduğunda imar işleriyle ilgilenen Celaleddin, Tebriz`de kendi veziri Şerefelmülk`ü bırakıp Dvin yakınlarında toplanan Gürcü ordusu ile karşı karşıya gelmiştir. Dvin yakınlarında meydana gelen savaştan galibiyetle ayrılan Celaleddin, Tebriz`e gelerek atabey Özbek`in eşi Melike hatunla evlenmiştir. Bundan sonra Celaleddin ardarda Beylegan, Berde, Gence, Şemkir şehirlerini de ele geçirmiştir. Topraklarının elinden çıkmasına tahammül edemeyen atabeyin sabrı en son eşi Melike hatunun kendi rizasıyla Celaleddin`le evlendiği zaman tükenmiştir. Gelişen olaylar sonucunda, Atabey Özbek`in 1225 yılında ölümüyle Azerbaycan Atabeyleri yani İldenizler varlığı son bulmuştur[417]. Atabeylik döneminde Şemseddin İldeniz`in evlatlarına tabi olan bu topraklar, Harezmşah Celaleddin tarafından ele geçirilmiştir. Babasının ölümünden sonra Atabey Özbek`in tek oğlu Hamuş Gence`ye gelerek sultana hizmet etmek istediğini bildirmiştir. Onun Alaeddin Körpe Aslan`ın torunu Sülafe Hatun`dan doğma oğlu atabey Nüsreteddin`in[418] adı geçse de, maalesef O selefleri kadar tarihte kalabilecek faaliyet göstermediği için kaynaklarda ondan bahsedilmemiştir[419].

2.4 Grigoryanlaşmış Kıpçaklar

Sosyolojik olarak din sadece topluma nüfuz etmekle kalmaz, hem de insanların toplum içinde bütünleşmesine katkıda bulunmaktadır. İlkel toplumlarda kültürü şekillendiren din, geleneksel toplumlar için ekonomik, siyasal, kültürel normları belirlemektedir[420]. Lakin dinin toplum için yaptıkları bununla sınırlı değildir. Onun kendine özel prensipleri sosyal yapıyı etkilediği için belli bir dini kabullenen insan da toplumsal gelişime uygun olarak geçilmesi gereken aşamadan geri kalmaz[421]. Din toplumu teşkil eden her bir kişiye özgürlük yaratarak başkalarından farklı tutmayarak toplum içinde eşitliği sağlamaktadır[422]. Bu bakımdan bazen farklı farklı kültürlere sahip

[416]Bünyadov, s. 102.
[417]Bünyadov, s. 99.
[418]Bünyadov, s. 77.
[419]Azərbaycan Tarixi, s. 330.
[420]Abdurrahman **Güneş**, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 24, Sayı 1, 2014, s. 158.
[421]Güneş, s. 160.
[422]Lütfi **Doğan**, "Din ve Toplum", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı 17, 1979, s. 80.

olan insanlar bir toplumda hiç zorluk yaşamadan birleşmeyi başarırlar. Bu yüzdendir ki, insanın olduğu, toplumun olduğu her yerde din de var olmuştur. İnsan, toplum ve din tarih boyunca karşılıklı olarak temas içindedirler.

Daha önceki bölümlerde Kıpçakların din meselesi üzerinde durmuştuk. Artık belli olduğu üzere göç sırasında Kıpçaklar komşu oldukları veya tesirinde bulundukları halkların dini inancını kabullenmişlerdir. Bize göre, Kıpçakların bu kadar din değişimine maruz kalmasının asıl nedeni onların ettikleri dualaların komşu oldukları veya etkisinde bulundukları halkın dilinde yapılırsa daha kolay hayata geçebilme algısıdır. Kıpçakların Grigoryanlaşma meselesini de bilhassa bununla ilişkilendirmekteyiz.

İlk Kıpçakların Ermenilerle ne zamandan itibaren irtibata geçtikleri ile ilgili kesin bir tarih bilinmemektedir. Araştımacıların bazılarının görüşüne göre, Gürcistan`a yerleştirilen Kıpçakların bir kısmı sonradan şimdiki Ermenilerin yaşadıkları yerlere gelmiştir[423].

İlk defa Ermeni-Kıpçakları hakkında bilgiye ünlü Türkolog, bilim adamı A.E.Kırımski`nin 1930 yılında yazdığı kitabında rastlanılmıştır. 1894 yılında A.E.Kırımski Ermeni harfleriyle yazılmış, lakin onlar tarafından anlaşılmayan, Türkçe yazıldığı tahmin edilen şifreli yazıların sırrını açmak için davet edilmiştir. 35 yıl sonra O, kendisinin "Тюркы їх мови та літературы» (Türklerin Dili ve Edebiyatı) kitabında: "*Türkdilli Ermeniler Ukrayna civarında Altın Ordu zamanında, takriben XIV. yüzyılda yayılmışlar. XV. yüzyılda onlara Osmanlıların Kefe`yi ele geçirmesiyle orayı terketmiş Ermeniler de katılmışlar. XVI.-XVII. yüzyıllarda yazılmış tarihi kaynaklar o Ermenilerin Türk dilinde Ermeni harfleriyle yazdığını kanıtlıyor, ancak şu anda bulundukları bölgeye bağlı olarak onlar Rus ve Ukrayna dillerinde konuşuyorlar*" [424] şeklinde bilgi vermiştir.

Sonradan Agafangel. E. Kırımski Jan Deni ve Tadeuş Kovalski`ye istinaden Ermeni-Kıpçak dilini XIII.-XIV. yüzyıllara ait "Codex Cumanicus"un dili ile karşılaştırmıştır. Kırımski`nin öğrencisi Timofey İvanoviç Grunin de Ermeni-Kıpçak abideleri üzerinde araştırmalar yapmıştır. O, 1944 yılında "*Kıpçak Dili ve Onun Türk*

[423]Gökçe Yükselen **Peler**, "Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryan Kıpçaklar", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 10/8, Spring 2015, s. 261.

[424]Агафангел Е. **Кримський**, *Тюркы Їх Мови та Літературы*, Київ 1930. E-kitap: www.shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Tiurky_ikh_movy_ta_literatury_I_Tiurkski_movy_Vyp_2.pdf (Erişim tarihi: 11.09.2019) [Agafangel E.Kırımskiy, Tyurki ikh Movi Ta Literaturi].

Dilleri Arasındaki Yeri" isimli doktora tezi savunmuştur. T.İ.Grunin`in araştırmalarını Amerikan-Ukraynalı oryantalist bilim adamı Omelyan Pritsak "Türk Filolojisinin Esasları" adlı üç ciltlik kitabında Ermeni-Kıpçak dillerinin araştırılmasında kullanmıştır[425].

XVII. yüzyılda Lıvov`da, Kıpçak dilinde matbaa faaliyet göstermiştir. O`nun kurucusu sayılan Yovannes Karmadanents 1618 yılının mart`ında "Ermeni Kanunları Altındaki Sıradan Köylüler İçin Dualar" isimli Türk dilinde kitap yayınlatmıştı[426]. Kıpçak dilinde bu kitaptan başka, daha iki kitabın yayınlandığı gösterilse de, günümüze kadar gelmediği için hala bilinmemektedir.

XVI.-XVII. yüzyıllardaki belgelere dayanarak, Kıpçak dilinin yazı şeklini XVII. yüzyılın II. yarısında aldığını söylemek mümkündür[427]. Lakin bundan sonra o zamanla kendi etkisini kaybederek Mısır ve Suriye dilleri gibi unutulmaya başlamıştır. Buna rağmen uzun zaman, bu dil birçok halkı bir araya getiren birleştirici unsur olarak aktif role sahip olmuştur.

Günümüzde Ermeni-Kıpçakları hakkındaki bilimsel araştırmalar iki esas hipotez esasında devam ettirilmektedir: Birinci fikre göre, Ermeni Kıpçaklar menşei olarak Ermenilerdir, tarihi, siyasi ortama uygun olarak göç neticesinde "Deşt-i Kıpçak" bozkırlarına yayılarak asimile olup, bu dilde konuşarak kendi kimliklerini değiştirmişler. İkinci fikre göre ise, Kıpçak göçleri esasında Kıpçaklar Hıristiyanlıkla karşılıklı etki alanında olduklarından bu dini kabullenmişler. Bahsi geçen bu iki fikir arasında tartışmalar devam etmektedir. Bundan başka Ermeni Kıpçakçası terimi yerine "Grigoryan Kıpçak Türkçesi" teriminin kullanılması teklifleri de ortaya koyulmuştur. Bu terim aynı zamanda siyasi, coğrafi, etnik durumun göstergesidir. Üstelik terim bu arazinin Kıpçaklarını güney Kıpçaklarından ayırt edebilmektedir.

Daşkeviç`in araştırmalarına göre, dört grup Kıpçaklar bulunmaktadır: Bunlar, Altın Ordu`ya kadarki Kıpçaklar-Kırım Kıpçakları veya Ortodoks Urumlar, Grigoryan Kıpçaklar, Karaim-Yahudileri ve Müslüman Kıpçaklardır. Fransız misyoneri İ.Galifotski "Dünyayı Anlamak" isimli kitabında (1404 yılı) Karadeniz`in kuzeyindeki

---

[425]Бахтияр **Тунджай**, *Письменное Наследие Кавказских Албан*, Улуу Тоолор, Бишкек 2014, s. 92. [Bakhtiyar Tuncay, Pismennoye Naslediye Kafkaskikh Alban].

[426]Aleksandr Garkavets ve Hurşudyan E., *Armenian-Qypchak Psalter Written By Deacon Lussing From Lviv*. Deşt-i Kıpçak, Almatı 2001, s. 593.

[427]Bilgehan Atsız Gökhan ve Yaşar Şimşek, "Gregoryan Kıpçak Türkçesi mi Ermeni Kıpçakçası mı?", *Yeni Türkiye*, Sayı 60, 2014, s. 9.

Hıristiyan birliklerinden bahsederken, Katolik mezhebine mahsus Yunan, Got, Avar, Rus, Çerkez, Kumuk ve Ermenilerin, Tatarca (Kıpçak) dilinde konuştuklarını göstermiştir[428]. Muhtemelen Ermeniler kendi dillerini bilmiyorlardı veya kötü bildikleri için Ermeni grafiklerini kullanıyorlardı ki, az da olsa kendi milli kimliklerini muhafaza edebilmişlerdir. Aleksandr Garkavets[429] Ermeni-Kıpçak ilişkilerinin Ermenilerin Tın (Don), Kırım ve Bessarabiya`ya göçmesinden sonra da devam ettiğini söylemiştir[430]. Ermeniler ticaret ilişkilerini geliştirerek, Kıpçak dilinin kilise dili gibi kullanılmasını başlatmışlardır. Diğer taraftan da Kıpçakların Grigoryanlığı kabul etmesi de burada önemli yer tutmuştur. Türkolog Gerard Klauson hangi tarihte kabul ettikleri bilinmese de, Kıpçakların Grigoryanlığa geçmesinden sonra, yazıda Ermeni alfabesini kullandıklarını bildirmiştir[431]. Kendi hipotezini analoji metoduna dayandıran G.Klauson Ermeni-Kıpçak dilinin "Codex Cumanicus"un dili ile benzerlik teşkil ettiğini söylemiştir. O`na göre bu dil yapısı gereği karışık dil olmuştur. Burada Kıpçak dili sözlük açısından temel bir dil, Ermeni grafiği ise yardımcı dil olarak gösterilmiştir. Araştırmacı ayrıca, soyisimlerinin kökenlerinin Türk olmasını esas getirerek Ermeni-Kıpçak dilinin Kıpçak diline dayandığını kanıtlamıştır. Ermeni-Kıpçaklarının kendilerini "Ermeni" olarak nitelendirmesini ise araştırmacı şöyle açıklamaktadır: Roma Katoliklerini-Romalı (İtalyan), Yunan ortodokslarını-Yunan adlandırmışlar, oysa ki, hiç de bütün Katolikler İtalyan, ortodokslar da Yunan değiller, bu yüzden de Monofizitlerin Ermeni olarak görülmesine rağmen, onların hepsi Ermeni değildir[432].

Buradan elde edilen sonuca göre, Kıpçak dili XIV. yüzyılda Ermenilerin çoğunun kullandığı dil olmuştur. Kıpçaklar Osmanlı İmparatorluğuyla ticaret ilişkilerinde olduklarından, XIII.-XV. yüzyıllarda Kıpçak dili yaygın iletişim dili düzeyinde olmuştur. Kırım-Tatar ve Türk dillerini bildikleri için ve bu dilin de Kıpçak

---

[428]Ярослав Романович **Дашкевич**, "Армяно-Кыпчакский Язык: Этапы Истории", *Вопросы Языкознания*, 1983, s. 93. [Yaroslav Romanoviç Daşkeviç, "Armyano-Kıpçakskiy Yazık: Etapı İstorii", Voprosı Yazıkoznaniya].

[429]Aleksandr Nikolayeviç Garkavets`in (1947-) araştırma alanı eski ve çağdaş Kıpçak dilinin (Kuman-Kıpçak, Ermeni-Kıpçak, Urum) tetkikidir.

[430]Гаркавец, А.Н. (1993). Загадочные Украинские Армяне, Которые Говорили, Писали и Молились По Кыпчакски И 400 Лет Назад Напечатали Первую В Мире Кыпчакскую Книгу, *Вірмено Кипчацькі Рукописи В Україні, Вірменії, Росії: Каталог* içinde (ss. 584-609) Київ: Українознавство. [Garkavets, A.N. Zagadoçnıye Ukrainskiye Armyane, Kotoriye Govorili, Pisali i Molilis Po Kipçakski i 400 Let Nazad Napeçatali Pervuyu V Mire Kipçakskiyu Knigu].

[431]Гусейнов, Р. (03.04.2013). Кто Вы «Армяно-Кипчаки»?. **www.gumilev-center.ru/kto-vy-armyano-kipchaki/comment-page-1/ (**Erişim tarihi: 10.09.2019). [Guseynov R. Kto Vı "Armyano-Kıpçakı?"].

[432]Дашкевич, s. 94.

diline yakın olması sebebinden Ermeni-Kıpçakları daha çok diplomatik faaliyetlerde danışman, çevirmen olarak yer tutmuşlardır[433]. Bu dönem ile ilgili aklımıza bir soru gelebilir. Neden büyük bir Türk toplumu olan Kıpçaklar Ermeni alfabesini kullanmak gereği ile yüzyüze kalmışlar? Bu soruya da Türk tarihi açısından cevap verecek olursak, Türkler tarihen yaşadıkları din çevresine uygun olan alfabeleri kullanmışlar. Bununla sanki ibadet ettikleri dine daha yakın olmuş, hatta bu dilde olan dua ve kitapları çevirmek için dili öğrenmişlerdir.

Şirak ilinin Artik ilçesinin Ariç köyünün ismi önceleri "Kıpçak" olmuştur. Arşiv belgelerinde bu köyün adı 1947 yılına kadar bu şekilde adlandırılmıştır[434]. Tarihen VIII. yüzyıldan itibaren burada Kıpçakların yaşadığı bilinmektedir. E.Vartanov Ermenistan Kıpçaklarının yalnız dini taraftan değil, sosyal olarak da değiştiğini göstermiştir. Günümüzdeki Şirak ilinde yaşamış Kıpçakların orayı XIII. yüzyılın II. yarısında terkettiği net olarak bilinmese de, bu göçün 1236 yılında, yani Altın Ordu tarafından Ani şehrinin ele geçirilmesi ile bağlamışlardır[435].

XII.-XIV. yüzyıllarda burada "Kıpçakvank" (Kıpçak Monastrı) isimli kilise de inşa edilmiştir. Günümüzde bu kilisenin adı "Sub Astvatsatsin"dir. 1206 yılına inşa edildiği tahmin edilen bu kilisenin kitabelerinde Kıpçaklardan bahsedildiği söylenilmektedir[436]. Muhtemelen bu Kıpçaklar Kubasar`la beraber gelen Kıpçakların neslindendir. Bu demek oluyor ki, bu yerlerde Kıpçaklar kendi kiliselerini inşa edebilecek kadar yerleşmişlerdi. Kıpçakvank kilisesinin Alban kilise kompleksine ait olduğu tespit edilmiştir ve bu kilise Batı Azerbaycan`da bulunmaktadır. İsmi geçen Kıpçak köyünde M.Ö. II. yüzyıla ait edilen en eski inşa kalıntıları günümüzde hala ayaktadır. Günümüzde İrevan tarih müzesinde V. yüzyıla ait olan Albanlara mahsus bazilikalar korunmaktadır. Kıpçakvank kilisesinin tam olarak inşa tarihi belli olmasa da, VII. yüzyıldan geç inşa edilmediği bilinmektedir. Bazı araştırmacılara göre, XII. yüzyılın sonlarında Alban knezleri İvane ve Zahare Zaharidler tarafından bu köy satın alınmış ve burada yeni kilise inşa edilmiştir. Manastır bir kaç kez yeniden yapılarak

[433]İbrahim **Arıkan**, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, Aralık 2006, s. 131.
[434]Gülnisa **Aynakulova**, "Gregoryen Kıpçaklar'a Dair", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 69/256, Aralık 2005, s. 829.
[435]Эдуард **Вартанов**, *Донские Армяне Как Факт Истории И Этно-Фикция*, Иддательство «Эверест», Ростов-на-Дону 2011, s. 31. [Eduard Vartanov, Donskiye Armyane Kak Fakt İstorii i Etno-Fiktsiya].
[436]Giuli **Alasania**, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Karen Yayınları, Trabzon 2013, s. 131.

değiştirilmiştir. En büyük değişiklikler XIX. yüzyılın II. yarısında yapılmıştır. Çünkü bu dönemde, takriben 1850 yıllarında Kıpçakvank Eçmiyazin (Azerbaycan dilinde: Üçmüədzin) Katolikosunun yaz ikametgahı olarak kullanılıyordu[437].

Bugün Batı Azerbaycan`da Türk menşeili yer ve kilise adlarına rastlanılmaktadır. Bunların içinde Kıpçakvank gibi, Gencesar, Eyrivenk, Goşavenk, Eçmiyazin , Ahpat, Sanain kiliselerini gösterebiliriz.

Kıpçak köyünün tarihi ile günümüzde Kazakistan Devleti daha çok ilgilenmekte ve araştırmalar yapmaktadır. Bu maksadla Ermenistan-Kazakistan ilişkileri geliştirilmiştir. Hatta Kazakistan elçisi Teymur Urazayev "Ermenistan`da Bulunan Kıpçak Dilli Abidelerin Araştırılması Hakkında" görüşlerini ifade etmiştir. Ermenistan`ın Eski El Yazmaları Estitüsü olan Matenadaran ile Kazakistan`nın Kültür Bakanlığının El Yazmalar ve Nadir Kitaplar Merkezi`nin 2018 yılında imzaladıkları anlaşmaya göre, her iki devlet karşılıklı olarak eski yazıları araştırmada işbirliği anlaşması yapmışlardır. Bu anlaşmaya dayanarak Kazak ve Ermeni bilim adamlarının Ermeni-Kıpçak yazılı abidelerinin araştırılması konusunda bir dizi konferans da verilmeye başlamıştır[438]. Konferansa Kazak ve Ermeni bilim adamları katılmışlardır.

El Yazmalar Enstitüsü olan Matenadaran`da Kazak halkı hakkında bilgiler içeren birçok belge vardır. Kıpçakların bu yerlerde yaşadığını kanıtlayan epigrafik anıtlar Ermeni alfabesiyle Kıpçak dilinde yazılmış metinlerdir. Matenadaran`da Ermeni-Kıpçak kaynaklarından sadece 10`u korunmaktadır. Araştırmacılar bu kaynakları birkaç gruba ayırmışlardır. Bunlar: tarihi kronikler, hukuki kodeksler, finansal ve yönetim kitapları, filolojiyle ilgili eserler, dünyevi edebiyatlar vb.-dır.

Lakin bu araştırmaların geliştirilmesinden Ermenistan tarafı çekindiği için, bazen çeşitli mazeretler üretmişlerdir. Mesela, Şirak ilinin Ariç köyünde Kazakistan`ın Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev`in ismi verilmiş sokağın adı, resmi Astana`nın siyasetinden memnun kalmadıklarından ve Türkiye`nin Cumhurbaşkanı Recep Tayyip

---

[437]Тунджай, Б. (18.03.2013). Албанский Монастырский Комплекс Кыпчакванк. **https://bextiyartuncay.wordpress.com/2013/03/18/%D0%B0%D0%BB%D0%B1%D0%B0%D0%** (Erişim tarihi: 19.11.2019). [Tuncay, B. Albanskiy Monastırskiy Kompleks Kıpçakvank].

[438]Предмет Сотрудничества - Армяно-Кыпчакские Рукописи. **www.golosarmenii.am/article/71215/predmet-sotrudnichestva---armyano-kypchakskie-rukopisi** (Erişim tarihi: 25.03.2019). [Predmet Sotrudniçestva-Armyano-Kıpçakskiye Rukopisi].

Erdoğan`la yapılan görüşmeden sonra değiştirilmiştir[439]. Sonradan köyde yaratılan Kazakistan kültür köşesi de yıkılarak, eşyaları ile beraber İrevanda`ki Kazakistan Büyükelçiliğine iade edilmişti. İsmi geçen bu köye Kazaklar tarafından 1,5-2 milyon dram[440] ayırmış, anaokullar tamir edilmiş, kütüphaneler açılmış, köye yardım edilmiştir. Buna sebep Kazakların Kıpçakları kendi ataları bilmeleri ve bu mirası korumaya çalışmaları gösterilmektedir.

Araştırmadan da belli olduğu gibi Ermeni-Kıpçak meselesinin öğrenilmesi ve derinden araştırılması Türkoloji için oldukça önemlidir. Türkler göç zamanı yalnız sosyal olarak değil, dini olarak da etkiye maruz kalmışlar. Bu aşamaların tutarlı bir şekilde öğrenilmesi zamanla değişikliğe uğramış toplulukların tarihsel ortamını değerlendirmeye izin verecektir. Araştırmalar eski mirasların kime mahsus olduğunu kanıtlamak açısından da önemlidir.

[439]Назарбаев "Покидает" Армянский Арич. (19.04.2016) **www.ru.armeniasputnik.am/armenia/20160419/3046623.html** (Erişim tarihi: 27.03.2019). [Nazarbayev “Pokidaet” Armyanskiy Ariç].

[440] Ermenistan`ın milli para birimidir.

3. BÖLÜM
GÜRCİSTAN`DA KIPÇAKLAR

3.1 Gürcistan`daki Kıpçaklardan Bahseden Temel Kaynaklar

Gürcistan`daki Türkler ve Kıpçaklar hakkında bilgi verebilecek birinci el ilk kaynağımız "Kartlis Tskhovreba" olarak adlandırılan "Gürcistan Hayatı (Tarihi)"dır. Kartlis Tskhovreba (ქართლის ცხოვრება) tarihin farklı dönemlerinde, farklı yazarlar tarafından kaleme alınmış eserler topluluğudur. Bu kronik Gürcistan tarihini, milattan sonraki ilk asırdan XVIII. yüzyılın başlarına kadar kapsamaktadır. Eskiden bu eser "Kartvelt Tskhovreba" (ქართველთ ცხოვრება), yani "Gürcülerin Hayatı" olarak bilinmekteydi. Gürcüler orta asırlarda ülkenin tek tarihi mirası olarak kullanılan bu eseri "Çminda Tsigni" (წმინდა წიგნი) yani "Kutsal Kitap" adlandırıyorlardı[441].

"Kartlis Tskhovreba"da Gürcistan tarihi dünya tarihinin bir parçası olarak anlatılmaktadır. Bu yüzden Suriye, Babil, Midiya[442] ve İran, Makedonyalı İskender zamanındaki Yunanıstan ve Roma tarihine de değinilmektedir. Gürcü tarihi şahsiyetlerini dünya tarihinde iz bırakmış şahsiyetlerle karşılaştırılarak, Bizans, İran vb. ülkelerin tarihi ile paralel şekilde anlatılmaktadır. Kronikte Güney Kafkasya, Roma, Bizans, İran, Yakın Doğu ve Kuzey Kafkasya halkları hakkında bilgi verilmektedir. Kronik, ilk olarak Gürcülerin menşeini anlatmıştır. Burada Gürcülerin babasından bahseden yazar, İncil`de verilen bilgilere dayanarak, Gürcülerin babasının Nuh peygamberin neslinden geldiğini ve Kafkasya`da aborijin[443] olduklarını göstermektedir[444]. Yıllıklar resmi tarih yazımı çalışması olduğu için, devletin çıkarlarını yansıtmaktadır. Bu eser bir taraftan daha o zamanlardan beri Gürcü toplumunda tarihsel düşüncenin varlığını gösterse de, diğer taraftan Gürcistan`ın ayrı ayrı bölgelerinin

---

[441]"ქართლის ცხოვრების ხელნაწერები", Encyclopedia Georgica. **www.ka.georgica.ac.ge/isi/** (Erişim tarihi 10.01.2020). [Kartlis Tskhovrebis Xelnaçerebi].

[442]M.Ö. 728-M.Ö. 549 yıllarında mevcut olmuş devlettir. Midiya kuzeyden Aras nehri ve Elbrus dağları, batıda Deşt-i Kevir sahrası, doğudan Zagros dağlarına kadar uzanmıştır. **Bkz:** *Azərbaycan Tarixi*, Cild 1, Elm, Bakı 2007.

[443]Burada da bölgenin yerli halkı anlamını ifade etmek için kullanılmıştır. Genelde Avustralya yerlilerini ifade etmek için kullanılan terimdir.

[444]*ქართლის ცხოვრება* (ანასეული), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი 1942, s. 2-88. [Kartlis Tskhovreba (Anaseuli), Sakartvelos SSR Metsnierebta Akademiiis Gamomtsemloba, Tbilisi].

tarihine olan ilgiyi azaltmıştır. Çünkü yıllıklardan anlaşıldığına göre, burada Batı Gürcistan tarihine yeteri kadar değinilmemiştir.

Kronolojik açıdan sıra ile toplanan bu yıllıklarda, metnin bütünlüğünü sağlamak amacıyla, belli bir asırdan sonra konu bitince, onun kaleme alındığı tarih ve son netice kısmından bahsedilmemiştir. Bu metodoloji de bizim bölümlerin ne zaman kaleme alındığını bilmemizi engelleyen faktörlerdendir. Günümüzde "Kartlis Tskhovreba"nın 20`den fazla el yazmasının olduğu bilinmektedir. En erken el yazması 1697 tarihine, en geç olanı ise 1899 tarihine aittir. Yıllık, yazıldığı zamana uygun olarak "Eski Kartlis Tskhovreba" (ძველი ქართლის ცხოვრება) ve "Yeni Kartlis Tskhovreba" (ახალი ქართლის ცხოვრება) şeklinde iki devre ayrılmıştır[445].

"Eski Kartlis Tskhovreba"- Gürcüler ve Gürcüstan tarihini milattan sonraki ilk zamanlardan başlayıp XIV. yüzyılın başlarına kadar getirmektedir. Eski Kartlis Tskhovreba`nın kaleme alınması tarihiyle ilgili bir kaç görüş mevcuttur. V.Dondua el yazmayı VII-VIII. yüzyıla, G.Melikişvili VIII-IX. yüzyıla, P.İngorovka X. yüzyıla, Ş.Mesxia, V.Guçua XI. yüzyıla, İ.Cavaxişvili, S.Kaukhçişvili XII. yüzyıla, K.Kekelidze XII. yüzyılın II. yarısına, R.Kiknadze XII. yüzyılın ilk çeyreğine ait olduğunu ifade etmiştir[446]. Çağdaş Gürcü tarihçiliğinde ilk kısmın V. yüzyılın ortalarında kaleme alındığı gösterilmektedir. Bu bölümde İsa peygamberin doğumundan önceki Kartli`nin[447] kuruluşundan bahsedilmiş, muhtemelen sonradan asilzade Cuanşer Cuanşeriani devamını getirerek, V. yüzyılın ortalarından 780 yılına kadarki tarihi hadiselerden bahsetmiştir. Eser üzerinde en önemli çalışma 1060 yıllarında Leonti Mroveli tarafından yapılmıştır. O, esere giriş kısmı ekleyerek, Gürcülerin İncil`de bahsi geçen diğer Kafkas halklarının menşeileri hakkında bilgi vermiştir. L.Mroveli mevcut metinde düzeltmeler yaparak, ulaşabildiği bilgileri esere eklemiştir. Özellikle Nino tarafından Gürcistan`ın Hıristiyanlaştırılması meselesinden bahseden kısmı, (მოქცევაი ქართლისაი, [Moktsevay Kartlisay], "Kartli`nin Dönüşümü"), Kartli hükümdarı Vakhtang Gorgasali ve "Çar I Arçil`in İzdırabı" kısımlarını genişletmiştir[448].

---

[445]"ქართლის ცხოვრების ხელნაწერები", Encyclopedia Georgica. **www.ka.georgica.ac.ge/isi/** (Erişim tarihi 10.01.2020). [Kartlis Tskhovrebis Xelnaçerebi].
[446]Daha fazla bilgi için **bkz**: *Картлис Цховреба,* s. 5-11.
[447]Gürcistan`ın doğu bölgelerine verilen isimdir.
[448]ქართლის ცხოვრება. **www.nplg.gov.ge** (Erişim tarihi: 28.01.2020). [Kartlis Tskhovreba].

Gürcü Kralı IV. Davit`in hakimiyeti döneminde yıllığın neredeyse önemli bir kısmı tamamlanmıştır. VIII. yy-da bahsi geçen tarihi hadiseler, 1072 yılına kadar devam ettirilmiştir. Maalesef bu konulardan bahseden yazarın kim olduğu belli değildir. Tarihçiler tarafından bu hisse "Matiane Kartlisay" (Kartli Salnamesi) şeklinde adlandırılmaktadır. 1130`lu yıllarda bu kroniğe "Çarlar Çarı Davit`in Hayatı" eklenmiştir. Burada bahsi geçen hadiseler 1125-1207 yılları arasındadır.

"Eski Kartlis Tskhovreba" iki nüshası mevcuttur. Birinci nüshanın günümüzde Kraliçe Maryam listesi (XVII-XVIII. yüzyıllar), Maçabeli listesi (1736) ve Sameba Episkoposu Nikolay`ın listesi (1697) şeklinde 3 el yazmasının kaldığı tahmin edilmektedir. Sonuncu el yazmada "Çarlar Çarı Davit`in Hayatı"ndan sonra XI. yy.-da Sumbat Davitisdzenin "Bagrationi`lerin Hayatı" isimli anlatıları başlamaktadır. 1230`lu yıllarda Sumbat Davitisdzenin anlatılarından sonra "Hale Taşıyanların Tarihi ve Övgüsü"[449] adlı bölüm de dahil edilmiştir. Burada IV.Davit`in devamcıları olan Çar I Dimitri (1125-1156), III. Georgi (1156-1184) ve Çar Tamar`ın (1184-1213) hakimiyetleri hakkında bilgi verilmiştir. 1320`lerde bu eserin devamı anonim yazar tarafından kaleme alınmıştır. Tamar`ın ölümüden V. Georgi zamanına kadar (1318) olan devri kapsayan bu kısım[450] "Jamtaağçerili" (ჯამთააღწერილი) olarak adlanmaktadır.

İkinci yayının günümüze ulaşan iki nüshası vardır, bunlar: Kraliçe Anna (1479-1495) ve Çalaşvili (XVI-XVII. yy.) nüshalarıdır. "Çarlar Çarı Davit`in Hayatı"ndan sonra bu kısımda I.Dimitri, III. Georgi, Tamar ve Georgi Laşa`nın hayatını anlatan kısa tasvirler yer almıştır. Kraliçe Anna listesi "Laşa Georgi Zamanının Kroniği" anlatısından sonra bitmektedir. Çalaşvili listesinde ise I.Dimitri`nin hakimiyetinden sonra 1230`lu yıllarda toplanıldığı tahmin edilen III. Georgi ve Tamar hakkında bilgiler verilmektedir. Gürcü tarihinde bu kısmın yazarı belli olmadığından, eser, "Tamar`ın İkinci Tarihçisi" olarak isimlendirilmiş, yazdığı eser ise "Kraliçeler Kraliçesi Tamar`ın Hayatı" olarak adlandırılmıştır. Tamar`ın hayatının bahsinden sonra, gelen kısım ise

---

[449]Gürcüce ismi "ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი" [İstoriani da Azmani Şaravandedtani] diye geçmektedir. Bazı Türkçe kaynaklarda çevirisine "Taç Sahiplerinin Tarihi ve Medhi" şeklinde rastlasak da, fikrimizce bu çeviri "Hale Taşıyanların Tarihi ve Övgüsü" şeklinde daha doğru olacaktır. Gürcü dilindeki "შარავანდედთანი" [Şaravandedtani] M.Ö. 4. yüzyıldan kalma klasik sanatta Tanrı veya Kral imajının etrafına sarılmış bir altın ışık simgesiydi. Sonralar Hıristiyan sanatında da kullanılmaya başlanmıştır. Başlangıçta sadece Mesih ve Üçlü Birlik'in tasvirinde kullanılsa da, daha sonra Meryem ve Azizlerin figürlerinin tasvirinde de görülmektedir.

[450]Мераб Вачнадзе, Вахтанг Гурули ve Михаил Бахтадзе, *История Грузии (с древнейших времен до наших дней)*, Тбилисский Государственный Университет, Тбилиси 1993, s. 5. [Merab Vaçnadze, Vakhtang Guruli, Mikhail Bakhtadze, İstoriya Gruzii (s drevneyşikh vremen do naşikh dney)].

anonim yazar tarafından kaleme alınmış ve "Asçlovani Matiane" (ასწლოვანი მატიანე) "Yüzyıllık Salname" şeklinde eklenmiştir[451].

XIV. yüzyılda Gürcistan`daki siyasi olaylardan dolayı kroniğin devamı getirilmemiştir. XVII. yüzyılın sonu-XVIII. yüzyılın başlarında Gürcistan`da siyasi durum, Gürcü tarihinin yazılması için uygundu. Kartli hükümdarı VI. Vakhtang (1716-1724) "Kartlis Tskhovreba"ya özel ilgi duymaya başlamış ve bu zamana kadar kronikte oluşan boşlukları doldurulması, eksiklikleri giderilmesi gündeme gelmiştir. Bu maksatla hükümdar Beri Egnataşvili`nin rehberliğinde "Bilim Adamları" (სწავლულნი კაცნი [Sç`avlulni K`atsni]) komisyonunu oluşturulmuştur. Komisyon üyeleri Gürcistan tarihini XIV. yüzyılın başlangıcından XVIII. yüzyılın başlarına kadar yazılması gerektiğini düşünmekteydiler. Bundan başka "Kartlis Tskhovreba"nın metni de düzeltilmeliydi. Yıllığın bu kısmı "Yeni Kartli Tskhovreba" adlandırıldı. Komisyon o zamana kadar bilinen bütün el yazmaları toplamış, bu yıllığın kaleme alınmasında Gürcistan tarihi ile ilgili bütün tarihi belgeler, Ermeni ve İran kaynakları incelenmiştir[452].

Tezimizin yazımında "Kartlis Tskhovreba"nın Gürcü dilinde ve farklı zamanlarda Rus diline tercüme edilmiş çevirileri kullanılmıştır. Bunun asıl sebebi bu çevirilerde rastlanılan bilgi farklılıkları olmuştur. Bu bakımdan tezin bölümlerinde bununla ilgili gereken bilgiler verilmiştir. Bundan başka Gürcistan tarihi ile ilgili Gürcü yazar ve tarihçilerinin eserlerine de baş vurulmuştur. Bunlardan İvane Cavakhişvili`nin "Seçilmiş Eserleri" ve "Gürcü Milletinin Tarihi" eserini, Merab Vaçnadze, Vakhtang Guruli, Mikhail Bakhtadze`nin "Eski Zamanlardan Çağdaş Günümüze Kadarki Gürcistan Tarihi" eserini, Zaza Çapidze`nin "Gürcistan Tarihi", Nikolay Berdzenişvili`nin, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani`nin "Gürcistan Tarihi", Roin Metreveli`nin "Kutsal Kraliçe Tamar`ın Tarihi", D.Kariçaşvili`nin "XII. Yüzyılda Gürcistan" ve Roland Topçişvili`nin "Etnotarih Etütleri" adlı eserleri, tezimizin yazımında yakından katkısı olan kaynaklardandır.

---

[451]Мровели Л, (1979). Жизнь Картлийских Царей. (Çev. Г.В.Цулая) Москва: Наука, s. 3-18. [Mroveli Leonti, Jizn Kartliyskikh Tsarey].

[452]"Картлис Цховреба", Православная Энциклопедия. **www.pravenc.ru/text/1681189.html** (Erişim tarihi: 10.01.2020), [Kartlis Tskhovreba, Pravoslavnaya Entsiklopediya].

3.2 Gürcü Kaynaklarında İlk Türkler Hakkında Verilen Bilgiler

Gürcistan`da Türk izlerine tarihin en erken devirlerinden itibaren rastlanılmaktadır. Gürcü coğrafyasında en eski Türklerden Gürcü kroniklerinde "Bun-Türkler" olarak bilgi verilmektedir. Farklı zamanlarda bu kroniğin çevirilmesi sonucu bazı değişiklikler dikkatimizi çekmiştir. Mesela, L.Mroveli`nin "Gürcü Hükümdarlarının Hayatı" eserinin 1979 yıl çevirisinde: "*Niktaneb oğlu İskender Makedonya denilen Yunan ülkesinde göründü; Yunanlıların kitabında da onun hakkında yazılmıştır. İskender bütün ülkeleri fethediyordu. Batıdan güneye doğru geçen İskender kuzeyden Kafkasya dağlarını yarıp Kartli`ye geldi. Kartlilerin kızgın olduğu, evlilikte akrabalık ilişkilerine bakmayan, hayvan gibi her türlü yaratığı yiyen, kül yutan kavimlere rastladı. Onların hareketlerine daha fazla söz denilemez. Bizlerin Bun-Türk ve Kıpçak adlandırdığımız bu tecavüzkar, dinsiz kabileleri Kür nehri etrafında gören İskender şaşırdı. Onların kulelerini içten dağıtmak istese de, güçlü olduklarından başaramadı*"[453] şeklinde bilgiler verilmiştir. Muhtemelen yazar Helenistik dönem öncesi tarihyazımı şekline uyduğundan, bu olumsuz benzetmeleri Bun-Türk/Kıpçaklara aktarmıştır. Bu da eski Türkler hakkında bize bilgi veren bir kaynak olsa da, kronikçinin onlara karşı tutumunu ifade ettiğinden taraflı yazıldığını göstermektedir.

F.Kırzıoğlu ise eserinde İskenderi, Filip oğlu olarak göstermiş, devamında Çunda, Khertvis, Odzrkhe, Sper, Kasp, Uplis-Tsikhe, Rustav, Kunan, Kahet şehir ve kalelerinin Bun-Türkler ve Kıpçaklar tarafından korunduğundan bahsetmiştir. Kaynakta gösterildiği gibi Sarkine`ni müdafaa eden Bun-Türkler İskender`e hakaret ettiklerinden kuşatılmış ve nihayetinde Kafkasya içlerine doğru kaçmak mecburiyetinde kalmışlardır[454].

Aynı eserin 1989 yılındaki çevirisinde: "*Kral İskender Lut`un torunlarını darmadağın edip, onları geceyarısı ülkesine sürdüğü zaman, ilk kez asi Bun-Türk kavimine rastladı. Onlar Kür nehrinin akarı boyu ve etrafındaki dört şehirde yaşıyorlardı: bu şehirler Sarkine, Kaspi, Urbnisi ve Ocrakhe. İskender şaşırdı ve onların İyevusey`in torunları olduklarını öğrendi. Onlar bütün canlıları yiyiyordu-*

[453]Мровели Л, (1979). Жизнь Картлийских Царей. (Çev. Г.В.Цулая) Москва: Наука, s. 28. [Mroveli Leonti, Jizn Kartliyskikh Tsarey].
[454]Fahrettin **Kırzıoğlu**, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 21.

mezarlıkları ölüleri yedikleri için yoktu. Onlarla savaşmak gücünde olmayan hükümdar uzaklaştı"[455] şeklinde bilgi verilmektedir.

Yine de Gürcü kaynaklarında verilen bilgiler üzerinden giderek Bun-Türklerin Gürcistan`a Babil hükümdarı Nebukadnezar`ın Yeruselim`i, M.Ö. 587 yılında dağıtmasından önce geldiklerini söyleyebiliriz[456]. Leonti Mroveli kroniğinde: "*Türkler* (yazar onları bazen Türkler, bazen de Bun-Türkler diye yazmıştır) *Mskheta yakınlarında kendilerine yer seçerek, orayı inşa ettiler, güçlü kale duvarlarıyla çevreleyerek bu yere Sarkine demeye başladılar*" diyerek Gürcistan`a yerleştiklerini ifade etmiştir. Az sonra ise kronikte Bun-Türklerin buraya tamamen yerleştiği hakkında bilgi almaktayız[457].

Kartlis Tskhovreba kroniğini 1900 yılında yayımlayan Gürcü tarihçisi E.S.Takaişvili, eserin giriş kısmında Bun-Türklerin veya Türklerin Turanlı olduklarını göstermiştir[458].

Azerbaycanlı tarihçi Kerem Memmedov Bun-Türklerle ilgili kaynaklarda verilen bilgilerin Gürcü tarihçilerinin bazıları tarafından şüphe ile karşılandığını, yazarının anakronizm yaptığını söylemiştir. Buna sebep günümüzde Azerbaycan Türklerinin bu arazilere XVI. yüzyıldan itibaren gelmesiyle ilgili iddiaların hala mevcut olmasıdır. Lakin Gürcistan`da "Samtavro Mezarlığı" araştırılırken kafatası kemiği incelemeleri Bronz Çağından I. binyıllığın ortalarına kadar, bu bölgede yaşayan ahalinin dolikosefal[459] olduğunu ispat etmiştir. Arkeolojik araştırmalar sonucu bu mezarlıkta defnedilenlerin asilzade ve savaşçı olduğu göstermiştir[460].

Kartlis Tskhovreba İber kralı Vakhtang`ın Hazarlar, Oslar, Kıpçaklar, Paçaniglerle (Peçeneklerle) olan mücadelesinden de bahsetmiştir. Burada ifade edilen "*...Uzun zaman Türkler Paçanikleri* (Peçenekler) *ve Cikleri sıkıştırıyordu. Bundan*

---

[455]Мокцеваи Картлисаи. (1989). (Eski Gürcüceden Rusçaya çev. Е.С.Такайшвили) Тбилиси: Мецниереба, s. 9. [Moktsevai Kartlisai].
[456]*Картлис Цховреба*, Артануджи, Тбилиси 2008, s. 19. [Kartlis Tskhovreba].
[457]Картлис Цховреба, s. 19-20. [Kartlis Tskhovreba].
[458]Обращение Грузии. (1900). (Çev. Е.С.Такаишвили) *СМОМПК*, Sayı XXVIII, Тифлис, s. 5. [Obraşenie Gruzii].
[459]Fransızca "dolichocephale" kelimesinden gelen "Uzunbaşlı" kafatasını ifade etmektedir. Antropolojide kullanılan terimdir. **Bkz:** Fernanda **Catharino,** "Brachycephalic, Dolichocephalic and Mesocephalic: İs It Appropiate To Describe The Face Using Skull Patterns", *Dental Press Journal Of Orthodontics*, 18(3), May-June, 2013, p. 159-163.
[460]Kərəm Məmmədov. Borçalı Azərbaycanlıları. (2014, Avqust 30). *Xalq Cəbhəsi*, s. 14.

sonra Paçanikler batıya, Cikler ise Abhazya sınırına gittiler"[461] ifadesi, Türklerin Gürcü tarihinde en eski dönemlerden beri geçtiğini bir daha gösteriyor. Z.Ançabadze burada adı geçen Türklerin, Kıpçaklar olduğuna dair vurgu yapmıştır[462]. Vakhtang Osların ve Kıpçakların ülkesine yaptıkları baskından kurtarmak için "Daryal geçidi"ndeki kuleleri donatmış, bundan sonra Kıpçaklar sınırı aşamamışlardı[463]. Muhtemelen Vakhtang`ın mücadele ettiği ve kaynakta "Hazar, Kıpçak, Peçenek" olarak gösterilen Türkler, V. yüzyılda Ural`dan Kafkasya`ya gelen Sabir Türkleri olmuştur. Gürcü tarihinde kral Vakhtang`ın "Gorgasali" (გორგასალი) lakabıyla tanındığını biliyoruz. Bu lakab ona Persler tarafından, taktığı, üzerinde kurt resmi olan başlıktan dolayı verilmişti[464]. Gorgasali- "Kurtbaşlı" anlamını vermektedir. F.Kırzıoğlu`na göre, Gürcü hükümdarının uğur getirsin diye başlığında "kurt" tasvirini bulundurması geleneği onlara Hazar-Kıpçak Türklerinden geçmiştir[465].

Tarihi kaynaklar Gürcülerin, Kıpçaklardan önce de Türklerle münasebet kurduklarını ispatlamaktadır. Bu ilişkiler her defasında Gürcülerin başka bir düşmanını defetmek ihtiyacından kaynaklanmıştır. Her ne kadar ilk zamanlarda kaleme alınan kaynaklar onlar hakkında taraflı şekilde bilgi verse de, bizler yine de bu müttefikliğin önemini görebilmekteyiz. Unutmamak gerekir ki, eski dönem kronistleri genelde önemli gördükleri kavim veya olaylar hakkında bilgi vermeyi üstün tutmuşlardır.

3.3 Kıpçaklardan Önce Gürcistan`da Siyasi Durum

X. yüzyılın sonlarında Gürcistan`da feodalizm dönemi yeni bir aşamaya gelmişti. Sosyal ilişkilerde eskiden asker olan, fakat sonradan çiftçilikle uğraşan mdabiurların, soylu aznaurlar tarafından bağımlılığı sona ermişti. Gürcistan`ın ova bölgelerinde çiftçi toplumlar tamamen dağılmış, bağımlı çiftçiler tamamen özgürlüklerini kaybederek köle çiftçilere dönüşmüştür. Bu zamana kadar sadece feodalin ihtiyaçlarının ödenmesine yönelen, şehirlerde mevcut olan ticaret genişleyerek,

---

[461]Джуаншер, Д. (1986). Жизнь Вахтанга Горгасала. (Çev. Г.В.Цулая) Тбилиси: Мецниереба, s. 38. [Cuanşer Cuanşeriani, Jizn Vakhtanga Gorgasala].

[462]Зураб. В. **Анчабадзе**, "Кипчаки Северного Кавказа По Данным Грузинских Летописей XI-XIV вв.", *Материалы Научной Сессии По Проблеме Происхождения Балкарского и Карачаевского Народов (22-26 июня 1959 г.)*, Нальчик 1960, s. 115. [Zurab. V. Ançabadze, "Kıpçaki Severnogo Kavkaza Po Dannım Gruzinskix Letopisey XI-XIV vv." Materialı Hauçnoy Sessii Po Probleme Proisxojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov(22-26 iyunya 1959 g.), Nalçik 1960].

[463]Картлис Цховреба, s. 82. [Kartlis Tskhovreba].

[464]Заза **Чапичадзе**, *История Грузии*, Print House Damani, Тбилиси 2016, s. 57. [Zaza Çapiçadze, İstoriya Gruzii].

[465]Kırzıoğlu, s. 49.

bağımsız güç haline gelmiş ve feodal düzene karşı çıkabilecek güce dönüşmüştür. Bu güçle şehirlerde tüccarlar yani "*mokalaklar"* denilen yeni bir tabaka oluşmuştur. Mokalaklar feodalle mücadeleye girerek, merkezi hakimiyet kurmaya çalışmışlardır[466]. Bahsedilen devirde Gürcistan`ın siyasi olarak birleşmesini istemeyen tek kuvvet-soylu asilzadeler yani, aznaurlardı. Onları Gürcistan Kilisesi`nin gerici kanadı destekliyordu. Bazen bu kanadın müttefikleri Bizans gibi dış kuvvetler oluyordu[467].

III. Bagrat`ın hakimiyetinin (978-1014) daha ilk dönemlerinde hükümdarla aznaurlar arasında görüş farklılıkları mevcuttu. Çünkü Gürcistan`da hükümdarın hakimiyeti aznaurları topraklarından mahrum edebilirdi. Aznaurlardan Rati Bagvaş (Trialeti aznauru) başta olmak üzere, bir çoğu (Dzameli, Korinteli, Tbeli, Pkhveneli aznaurları) tarafından hükümdar toprakları ele geçirilmişti. Hatta kaynaklarda gösterildiğine göre, III. Bagrat Abhazya`dan Doğu Gürcistan`a gelirken Kartli sınırında yolu Kavtar Tbeli adlı aznaur tarafından engellenmişti. Böyle bir durumda III.Bagrat boyun eğmeyen aznaurları mağlup ederek Kartli`ye geçmiş, Uplistsikhe`de ikamet edip burayı annesi Gurandukht`tan alarak ülkeyi idare etmeye başlamıştı[468]. Soylu aznaurlar bundan sonra başka ülkelere göç etmişlerdir. Sadece Rati Bagvaş hükümdara karşı çıkmış, 980 yılında da Bagrat tarafından mağlup edilerek topraklarını kaybetmişti[469]. O bu mağlubiyetten sonra Argveti`ye çekilmiştir. III.Bagrat onun oğlu Liparit`i Kldekari eristavı[470] tayin ederek, bu bölgeyi de göz altına almıştır.

III. Bagrat`ın ölümünden sonra iktidara O`nun küçük yaştaki oğlu I. Georgi geçmiştir. Soylu Ereti-Kaxeti aznaurları bu fırsatı değerlendirmeye karar vermiştir. Hükümdar kalesinde isyan baş kaldırarak Çar yetkililerini hapsedip zamanında Bagrat

---

[466]Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, *История Грузии*, Учебно-Педагогическая Литература, Тбилиси, 1962, s. 67. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani, İstoriya Gruzii].

[467]Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, s. 68. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani].

[468]Brosset M. (2003). Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar). (Çev. H.D.Andreasyan) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 258.

[469]Мераб Вачнадзе, Вахтанг Гурули ve Михаил Бахтадзе, *История Грузии (с древнейших времен до наших дней)*, Тбилисский Государственный Университет, Тбилиси 1993, s. 51. [Merab Vaçnadze, Vakhtang Guruli, Mikhail Bakhtadze, İstoriya Gruzii (s drevneyşikh vremen do naşikh dney)].

[470]Gürcüce: Eristavi (ერისთავი) Eri-"halk", tavi-"yönetici; rehber" anlamlarını vermektedir. Gürcü sarayında idari birimin yönetiminden sorumlu kişilere eristavi deniliyordu. Gürcü aristokrat hiyerarşisinde, bu ünvan hükümdar ve mtavarlardan sonra üçüncü sırada yer almaktaydı.

tarafından kovulan Ereti-Kaxeti mtavarını[471] geri çağırdılar[472]. I. Georgi Güney Gürcistan`ı ele geçirmek için planlar hazırlarken, Bizans imparatoru Vasili`nin Bulgarlarla savaşta meşgul olduğunu iyi biliyordu. Tabi ki, bu olay O`nun için Bizans sınırlarını geçip zamanında Davit Kuropalat`a[473] mahsus toprakları geri alması için iyi fırsattı. Gürcüler Tao`yu ele geçirebilseler de, Bizans`ın 1021 yılında savaşı bitirmesiyle, olayların akışı değişmiş oldu. Bizans imparatoru Gürcistan`a baskın yaparak Şirimi yakınlarında Gürcüleri ağır mağlubiyete uğratmıştı.

1027-29 yıllarında I.Georgi`nin ölümünden sonra hakimiyete oğlu IV.Bagrat geçmişti[474]. Bu dönemde Gürcistan`a Bizanslılar baskın yapmıştır. Ülkede durumun istikrarsız olmasından yararlanan ve Gürcistan`ın birleştirilmesine razı olmayan aznaurlar Bizans tarafına geçerek ülkenin ele geçirilmesine yardım ediyorlardı. Bizans`ın satın aldığı kilise feodalleri vatanlarına ihanette sanki birbirileriyle yarışıyorlardı. Hükümdarın eristavları ülkenin en güçlü kalelerini düşmana teslim ediyor, episkoposlar ise kilisenin birliğini bozarak düşman tarafına geçiyordu[475]. Bu yüzden Bizansla olan mücadeleler ülke dahilinde oluşmuş savaşlarla karışmıştı. Lakin bir süre sonra Konstantinopolis`teki olaylar durumun değişmesine neden olmuştur. İmparator Konstantin`in ölümü ile iktidara gelen oğlu Roman, doğuda barışın sağlanması politikasını yürütmeye başlamıştı[476]. Aznaurlarla hükümdar arasında olan mücadeleler neredeyse hükümdarın yürüttüğü bütün siyasi meselelerde kendini göstermekteydi. Tiflis şehrinin ele geçirildiği dönemde, hükümdar sarayında iki farklı görüş ön plana çıkmıştır: Aznaurların bir kısmı Tiflis şehrinin kuşatmasını bırakıp, emirle[477] barışın sağlanmasını isterken, diğer kısmı aksine şehri ele geçirip emirin

[471]Knez,hükümdar anlamına gelmektedir.
[472]Мераб Вачнадзе, Вахтанг Гурули ve Михаил Бахтадзе, s. 52. [Merab Vaçnadze, Vakhtang Guruli, Mikhail Bakhtadze].
[473]III.Davit (d. 930-ö.1000) Tao-Klarcet (Gürcistan`ın güney-batısı) hükümdarı. "Kuropalat" Bizans tarafından ona verilen ünvandır.
[474]Мераб Вачнадзе, Вахтанг Гурули ve Михаил Бахтадзе, s. 52. [Merab Vaçnadze, Vakhtang Guruli, Mikhail Bakhtadze].
[475]Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, s. 69. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani].
[476]Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, s.70. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani].
[477] Rehber.

öldürülmesini talep ediyorlardı. IV.Bagrat birincilerin fikrini uygun görerek, 1040 yılında Tiflis emiriyle anlaşma yapmıştır[478].

XI. yüzyıldan Selçuklu Türklerinin bölgede etkin bir rol üstlendikleri söylenebilir. XI. yüzyılın 60`larında Selçuklular 1066 ve 1068 yıllarında iki kez Gürcistan`a gelmişlerdir[479]. Uzun zaman Gürcüler Selçukluların ülkelerine dahil olmalarına karşı çıkmışlarsa da, Bizans`ın Selçuklular tarafından yeniden mağlup edilmesinden sonra, bu kez Türkler iki taraftan Gürcistan`ı kuşatmışlardır. Bu dönemde IV.Bagrat ölmüş ve iktidara oğlu II.Georgi gelmiştir.

Sultan Melikşah 1080 yılında Gürcüstan`a yürüyerek, Gürcü kaynaklarında geçen "Didi Türkoba"nın (Büyük Türklük) esasını koymuş oldu[480]. Bu zaman II.Georgi Gürcistan`a yönelik Türk akınlarını durdurmak için yollar aramaktaydı. Bu maksatla İsfahan`a yollandıysa da, bu seferi o kadar da başarılı olamamıştır. Çünkü Gürcistan`a yerleşmiş olan Selçukluları kolay kolay oradan çıkarmak mümkün olmayacaktı. Lakin Selçuklu hükümdarıyla II.Georgi arasında formalite sayılsa bile barış imzalanmıştır. Gürcistan`da ise zamanla Türklerin sayısı artmış, özellikle, Gürcülere göre, güney ve doğu bölgeleri nüfus yoğunluğu açısından büyük tehlike ile karşı karşıya kalmıştır. Ülke dahilinde yeni gelenlere karşı mücadele edebilecek kuvvet bulunmamaktaydı. Aznaurlar bu kez de Türkleri müttefikleri olarak görmüşlerdi. Bu koşullarda devletlerine darbe indirmeyi fırsat bilen aznaurlardan Niania Kvabulisdze, İvane Liparistisdze ve Svan Eristavı Vardan ülkede karışıklıklar çıkarmıştı[481]. Bu yüzden Gürcistan iç mücadelelerle uğraşmaktaydı. Durum böyle iken Gürcistan`ın ülkeye reform getirebilecek bir hükümdara ihtiyacı vardı. Siyasi ayaklanma sonucu 1089 yılında hakimiyete II.Georgi`nin 16 yaşındaki oğlu IV.Davit getirildi[482]. IV.Davit`in hakimiyet dönemi ikiye ayrılmaktadır. Gürcistan tarihine göre, ilk dönem 1096 yılında sonlandırılmıştır.

---

[478]Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, s. 71. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani].

[479]Мераб Вачнадзе, Вахтанг Гурули ve Михаил Бахтадзе, s. 53. [Merab Vaçnadze, Vakhtang Guruli, Mikhail Bakhtadze].

[480]Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, s. 73. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani].

[481]Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, s. 74. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani].

[482]Заза **Чапичадзе**, *История Грузии*, Print House Damani, Тбилиси 2016, s. 67. [Zaza Çapiçadze, İstoriya Gruzii].

1099 yılında IV.Davit Selçuklulara haraç vermeyi durdurmuştur[483]. İkinci dönemde hükümdarın ordusu Türkleri yerleştikleri topraklardan sıkıştırıp çıkarmaya başlamıştır. Bununla beraber, hükümdar hem de hakimiyete tabi olmayan aznaurlarla da mücadele etmekteydi[484]. 1097 yılında Davit zamanında, babalarının hükümdara ihanet ettiği ve güçlü aznaurlardan sayılan Liparit Bagvaşi`yi ülkeden kovmuş, onun topraklarını ise saray mülkü ilan etmiştir[485]. Bagvaşi örneğinde neredeyse bütün aznaurlar kendilerinin en güçlü kuvvetini kaybetmişlerdi.

Bağımsızlık mücadelesi, devletin tüm güçlerinin seferber edilmesini gerektiriyordu. Bu dönemde siyasi olarak tecrit olan Ereti-Kaxeti bölgesi bağımsızlık mücadelesine katılmamıştı. Lakin bu savaşta hükümdar bu bölgenin de dahil edilmesini uygun görmüştür. Yürütülen bu siyaset sonucu, hatta Kaheti aznaurları içinde bile, Davit`le hemfikir olanlar ortaya çıkmıştır[486].

Ülkede güç mücadelesinin yaşanmasının bir neticesi olarak IV.Davit Gürcü kilisesi ile de ilgilenmeye başlamıştır. Feodal Gürcistan`ın hayatında önemli rol oynayan kilise büyük toprak sahalarına, kalelere, zenginliklere sahipti. Böyle bir güce sahip olması kilisenin ülkedeki ahalinin neredeyse bütün tabakalarına tesir etme imkanı tanıyordu. Bu detayı göz önünde bulunduran Davit, kilisenin Selçuklu Türklerine karşı mücadelede büyük güç olabileceğini biliyordu. Bu yüzden hükümdar tarafından kilisede reformlar başlatılmışdır. IV.Davit tarafından 1103 yılında Ruis-Urbnis[487] kilisesinde toplanan konseyde "yüceliğe layık olmayan" ruhaniler kiliseden uzaklaştırıldı[488]. Bununla IV.Davit kiliseyi saraya tabi ederek, hakimiyete karşı çıkan gerici kanattan da kurtulmuş oldu. Hükümdar sarayda görevlerle ilgili de bazı reformlar yapmıştı. Mesela, Gürcü sarayında hükümdar defterhanesinde "mtsignobartukhutsesi" isimli görev mevcuttu. Genellikle bu görevde asil soydan olmayan keşişler çalışıyordu. Bu görevde çalışanlar hem de hükümdarın en yakın danışmanlarıydı. Kral Davit kilisenin işlerine doğrudan müdahale etme hakkına sahip olmadığından, sadık keşiş Georgi`yi bu göreve atamıştır. Keşiş Georgi hem de, Çkondidi başpiskoposuydu. Bununla hükümdar yeni bir

[483]Роин **Метревели**, *Святая Царица Тамар*, CA&CC, Стокгольм 2014, s. 7.[Roin Metreveli, Svyataya Tsaritsa Tamar].
[484]Метревели, s. 6. [Metreveli].
[485]Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, s. 77. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani].
[486]Метревели, s. 7. [Metreveli].
[487]Bu toplantı Kartli`de Ruisi ve Urbnisi yakınlarında olmuştur.
[488]Метревели, s. 9. [Metreveli].

görevi- "çkondidel mtsignobartukhutsesi"yi ortaya çıkardı[489]. Yani hükümdar bununla hem kiliseyi, hem de hükümdar danışmanlığı görevini kontrol altında tutacaktı.

3.3.1 Selçuklu-Gürcü İlişkilerinin İlk Sahfası

XI. yüzyıldan itibaren Anadolu topraklarına Türk akını izlenmekteydi. Çağrı Bey tarafından Anadolu`nun doğu toprakları ve Azerbaycan`a yapılan seferler literatürde keşif mahiyetinde nitelendirilmektedir[490]. 1015/1016 yıllarından 1020/1021 yıllarına kadar devam eden Selçuklu akınları döneminde Azerbaycan coğrafyasında Şeddadiler, Bizanslılar, Gazneliler, Ermeniler çözülmesi zor olan siyasi şartlarla karşı karşıya gelmişlerdir. Özellikle, 1018-1021 yılları arasında Türkmenlerin Şeddadiler arazisine akını ve onların Nahçivan`ı geçerek Dvin`e oradan da Nik şehri civarlarına gelmeleri Liparit rehberliğinde Gürcü ordularının onlara karşı ayaklanmasına sebep olmuştur[491]. Lakin Türkmenlerle açık savaştan çekinen Gürcüler, mücadeleden kaçtığı için adı geçen bu araziler Türkmenler tarafından kontrol altına alınmıştır. Birkaç sene içinde Çağrı Bey bu arazilerde ganimet ele geçirip geri dönmüştür.

Dandanakan savaşında kazanılan galibiyetten sonra Sultan Tuğrul (1040-1063) Hazar denizi kıyılarına Arslanoğlu Kutalmış`ı, Musaoğlu Hasan`ı, Yakuti`yi ve İbrahim Yınal`ı göndermiştir[492]. Adı geçen bu şahıslar kısa bir süre içinde Azerbaycan`ın güneyini, Kutalmış ise Arran ve Gürcistan`ı fethetmişti. Derhal bu hareketlere cevap vermeye çalışan Bizans İmparatorluğu, Gürcü Liparit önderliğine Ermeni, Gürcü ve Bizanslılardan teşkil edilmiş ordusunu Azerbaycan`a yönlendirmiştir. Bu sırada Bizans imparatoru Gürcü kralı Bagrat`ı ülkesini tamamen elinden alarak kaçırmış, bu toprakları O`na itaatini bildiren Liparit`e havale etmiştir[493]. Her iki ordu 1045 yılında karşı karşıya gelmiş ve Bizanslılar Türkler tarafından mağlup edilmiştir. İbrahim Yınal Bizanslılara karşı harekete geçerek, Gürcü Liparit ve müttefiklerinin ordusunu 1048 yılında Hasankale yakınlarında ağır yenilgiye uğratmıştır. Bu galibiyetin göstergesi olarak da İbrahim Yınal, Sultan Tuğrul`un huzuruna ganimetlerle birlikte Liparit`i de esir olarak

---

[489]Метревели, s. 10. [Metreveli].
[490]Abdülhaluk **Çay**, *II. Kılıç Arslan*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 10.
[491]Mükrimin Halil **Yınanç**, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Cilt 1, Ekol Yayınevi, Ankara 2009, s. 35-36.
[492]Ali **Sevim**, *Anadolu`nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 30.
[493]Yınanç, s. 46.

götürmüştür[494]. Aslında Selçuklular için bu savaşın neticesi Azerbaycan`ın tamamen onların hakimiyeti altına geçmesiydi[495].

Sultan Alp Arslan, İslam dinini yaymak amacıyla genişleme politikası yürütmüştür. Kafkaslardan geçerek Anadolu`ya ilerleyen Sultan ordusu, Nahçivan`da iki kısma ayrılmıştı: Melikşah ve Nizamülmülk rehberliğinde olan ordu Anadolu`ya, kendisinin önderlik ettiği ordu ise Gürcü topraklarına girecekti[496]. Sultan Alp Arslan`ın hakimiyeti döneminde Abhazya ve Gürcistan`ın birçok şehri 1064-1068 yılları arasında fethedilmiş, o zamanlar Gürcistan`da iktidarda olan Bagrat barış talebinde bulunarak vergi ödemeyi kabul etmiştir[497]. Türkler açısından Anadolu`nun tam olarak fethedilmesi için Gürcü ve Ermeni birliğinin kırılması önemliydi. Sonuçta amaçlanan fetih sırasında hiç bir engel kalmayacaktı. 1064 yılında gerçekleşen ilk Kafkasya seferi sırasında Alp Arslan Tiflis`le Çoruh arasında bulunan Kangarni, Kartli, Cavakheti bölgelerinin önemli şehir ve kalelerini ele geçirmiştir[498]. Sultan`ın Gürcüstan`da fethettiği araziler ülkenin kuzey-batısındaki Kvelikur arazisine kadar bölgeleri kapsamaktaydı[499]. 1067 yılında ikinci Kafkasya seferinde Horasan`dan Şeki`ye doğru gelen Sultan`ın ordusu Ahalkelek kalesini zaptetmiştir. Gürcü kralı IV.Bagrat savaşta mağlup olacağını tahmin ederek kaçmış, Sultan`ın ordusu ise Tiflis ve Rustavi şehirlerinde uç beyliği[500] kurmuştu[501]. Alp Arslan Gürcistan`ın fethedilen bu bölgelerini Gence emiri Fazlun`a havale etmişti[502]. 1068 yılında Gürcüler emir Fazlun`u esir alarak, Tiflis`i yeniden ele geçirmişlerdi. Bu olaydan haberdar olan Alp Arslan Savtekin`in önderliğinde bir ordu göndererek, Gürcüleri 1069 yılında mağlup etmiş ve emiri esirlikten kurtarmıştır[503]. Sultan bu seferden sonra ülke dahilindeki isyanları bastırmak için Anadolu`dan ayrılmıştır[504]. Sultan Alp Arslan Gürcistan`ın fethiyle aslında Bizans`ın elini kolunu bağlamış, O`nu bölgede müttefik bulma imkanından mahrum etmiştir. Bundan sonraki

---

[494]Salim **Koca**, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan`dan Uluğ Keykubad`a)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, s. 20.
[495]Çay, s. 11.
[496]Koca, s. 29.
[497]Sevim, s. 40.
[498]Erdoğan **Merçil**, *Büyük Selçuklu Devleti (Siyasi Tarih)*, Nobel Yayın, Ankara 2005, s. 43-44.
[499]Yınanç, s. 58.
[500] Orta Çağ`da Hrıstiyan ile Müslüman dünyasının arasındaki Müslüman sınır bölgeleri için kullanılan tanımdır.
[501]Merçil, s. 51.
[502]İbrahim **Kafesoğlu**, *Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 106.
[503]Sevim, s. 46-47.
[504]Sevim, s. 42.

süreçte Gürcistan Selçuklu Devleti`nin vassalı olmuştur. Hiç tesadüfi değildir ki, Bizans Malazgirt savaşından önce bu toprakları kurtarmak için 20 bin askerden oluşan ordusunu yollamıştır[505]. Çünkü bu topraklar savaş zamanı Bizans ordusunu yiyecek ihtiyacını karşılıyordu.

Sultan Melikşah iktidara geldiği zaman, Gürcistan`da iç karmaşıklıklardan dolayı Gak kalesinde Kral II.Georgi`ye karşı isyan başlamış, bu ayaklanma Liparit oğlu Yuane tarafından bastırılmış ve adı geçen kale onun tarafından Emir Fazlun`a satılmıştır. Kaynaklarda belirtildiğine göre, Yuane, Sultan Melikşah`ı bu ülkeye sefer için tahrik sebebiyle O`nun huzuruna gelmiştir. Melikşah da 1076 yılında Kartli`ye seferi esasında birkaç kaleyi ele geçirdikten sonra, Emir Fazlun`dan elinde olan kaleleri alarak Savtekin`e havale etmiştir[506]. Lakin kısa bir süre sonra Savtekin Kral II.Georgi`nin onunla yaptığı savaşlarda mağlup olmuş, kaleleri elinden çıkmış, Yuane de isyana kalkışmıştı. Bu yüzden iki yıl sonra, yani 1078 yılında Sultan Melikşah Gürcistan`a sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. Yuane`yi esir alan, Savtekin`e yeni kuvvetlerle yardım eden Sultan geri dönmüştür. Lakin Savtekin tekrar II.Georgi`ye mağlup olmuş, elinde olan Oltu, Erzurum ve Kars`ı kaybetmiştir[507]. Bu hadiselere bir son vermek amacıyla Sultan ordu kumandanı Ahmed`i bölgeye göndermiştir. Ahmed burada Oltu, Erzurum ve Kars`ı geri alıp, Hıristiyan hakimiyetine son vermiştir. Gürcü kralı mağlup edilmiş önce Acariya`ya, sonra ise Abhazya`ya kaçmak mecburiyetinde bırakılmıştır[508]. Kumandan Ahmed Arran`a dönerken Türkmenlerden olan Ebu Yakup ve İsa Böri adlı kumandanları da Gürcistan`a çağırmıştır. Bu iki kumandan Karadeniz`e kadar arazileri ele geçirmiştiler. Mevcut durumunu göz önünde bulunduran Gürcü kralı II.Georgi elinde kalan son topraklarını kaybetmemek için İsfahan`a gelerek Sultan Melikşah`a olan sadakatini bildirmiş, haraç vermek suretiyle ülkesine geri dönmüştür.[509] Abhazya`daki karargahına çekilen kral artık Türk emirleriyle hoş geçinmek mecburiyetinde kalmıştır[510].

Bilindiği üzere Alp Arslan ve Melikşah zamanlarında Gürcistan`ın büyük bir kısmı fethedilmiş durumdaydı. Bu bakımdan Gürcülerin tarih boyunca büyük ehemiyet

[505]Sevim, s. 57.
[506]Merçil, s. 77.
[507]Kafesoğlu, s. 107.
[508]Kafesoğlu, s. 108.
[509]Kafesoğlu, s. 109.
[510]Yınanç, s. 102.

verdikleri Tiflis şehri Selçukluların eline geçtikten sonra burada inşa edilen cami ve medreselerden dolayı Müslüman nüfusunun artmasıyla karşı karşıya kalınmıştır. Melikşah`ın ölümüyle Selçuklu topraklarında ortaya çıkan sıkıntı, Gürcülere harekete geçmek için tarihi bir fırsat yaratmıştır. Tabi ki, bu dönemde Gürcüler yalnız başına harekete geçmemişlerdir. Kuzeyden gelen ve özellikle de IV.Davit tarafından getirtilen ve Hıristiyan tesiriyle yetiştirilen Kıpçakların önemini özellikle vurgulamamız gerekmektedir. Kıpçakların yardımıyla güçlenen Gürcüler artık Azerbaycan`a ve Anadolu`ya baskınlara başlamışlardır. Bu sırada hayvancılıkla uğraşan ve zaman zaman yağmalar yapan Türkmenler yine de 1120 yıllarında Gürcistan`ın Botora arazisine kışlamak için yerleşmişlerdir[511]. Gürcü kralı onlar üzerine hücum ederek kendi topraklarından bir kısmını kovmayı başarmıştır.

II.Rükneddin Süleyman Şah`ın hakimiyeti döneminde Saltukluların Anadolu`nun kuzey-doğu bölgelerini Gürcü saldırılarından korumalarına rağmen, Gürcü kraliçesi Tamar kendi kuvvetleriyle Kıpçakları birleştirdiği için, Erzurum`a kadar ilerleye bilmiştir[512]. Saltuklu hükümdarı Nasıreddin Muhammed, Gürcü-Kıpçak ordularının geri çekilmesine muvaffak olsa bile, onlar Kars`ı işgal etmişlerdir[513]. Gürcülerin bu saldırıları kervan ticaret yollarının kapanmasına ve bölgede karışıklıklara yol açmıştır. Bu olayları göz önünde bulunduran Süleyman Şah, Kafkasya`ya sefer etmek mecburiyetinde kalmıştı. Sefere hazırlık esnasında Süleyman Şah Selçuklu`lara tabi olan diger hükümdar ve emirlere mektuplar yazıp sefere katılmalarını istemişti. Saltuklu hükümdarı Nasıreddin Muhammed bu çağırıya cevap vermediği için Sultan ondan memleketini alarak Mugisüddin Tuğrulşah`a teslim etmiştir[514]. Onun bu sefer için topladığı ordunun Miryokefalon[515] savaşından beri toplanan en büyük ordu olduğu söylenmektedir[516]. Bundan sonra Gürcü kraliçesine mektup yazan Süleyman şah onun ülkesine geleceğini, yalnız İslam`ı kabul edenlerin sağ bırakılacaklarını, kendisinin ise İslam`ı kabul etmediği durumda cariye edileceğini Gürcistan`a gönderdiği elçisiyle

[511]Osman **Turan**, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s. 164-165.
[512]Turan, s. 252.
[513]Koca, s. 265.
[514]İbn Bibi. (2017). Selçukname. (Çev. Mükrimin Halil Yınanç) İstanbul: Kitabevi, s. 31.
[515]Diğer adıyla "Düzbel Savaşı" olarak geçmektedir. Türkiye Selçuklu Sultanı II.Kılıç Arslan`la Bizanslı I.Manuel Komnenos arasında 1176 yılında gerçekleşen savaştır. Savaş Selçukluların galibiyetiyle sonuçlanmıştır.
[516]Koca, s. 266.

bildirmiştir[517]. Göründüğü gibi, Süleyman Şah da diğer Selçuklu hükümdarları gibi İslamı yaymak amacıyla fetihlerini devam ettirmişti. Taraflar arasında bu mektuplaşma ise birer psikolojik savaş sayılabilir. Savaştan önce düşmanın manevi açıdan sarsıtılması savaşın sonucuna tesir edecek faktörlerden olmuştur. Tesadüfi değildir ki, kaynaklar bundan sonra kraliçe Tamar`ın papazlar eşliğinde Cavahet`deki Meryem kilisesine gidip saatlerce dua etmesinden bahsetmektedir[518]. Nihayet 1202 yılında Erzurum`dan Micingerd kalesine doğru ilerleyen Selçuklu ordusu burada durmuştu. Gürcü ordusu ise, Şalva, İvane ve Zakariya gibi baş kumandanların rehberliğinde ilerliyordu[519]. Süleymanşah kuvvetlerine çok güvendiği için savaş başlamadan önce keşif için hiç kimseyi göndermemiştir[520]. Bu bakımdan ordu Gürcülerin onlara yakın olduğundan haberdar olamamıştı. Gürcü baskını neticesinde Selçuklu ordusunda telaş ortaya çıkmış ve ani saldırı sonucu Süleyman Şah ordusunu toplayamamıştır. Bu yüzden Selçuklular Gürcülere ağır bir şekilde yenilmişlerdir. Gürcüler tarafından, başta Erzincan hakimi Behramşah olmak üzere, bütün Selçuklu hükümdarları esir edilmişlerdir. Kaynakta sadece Behramşah`ın Tamar tarafından bir fidye karşılığı azad edildiği bilinmektedir[521]. Micingerd savaşı Gürcü tarihinde Pasinler (Basiani) savaşı olarak geçmektedir. Asıl sebep savaşın olduğu Micingerd kalesinin Pasinler`e yakın olmasından kaynaklanmıştır[522].

Bu ağır mağlubiyetten sonra Süleyman Şah ikinci kez Gürcistan`a sefer düzenlemeye karar verse de, aniden yakalandığı hastalık yüzünden 1204 yılında vefat etmiş ve bu seferi yarım kalmıştır[523]. Gürcüler Micingerd`de Selçukluları mağlup etseler de, 1205 yılına kadar, yani Süleyman Şah`ın ölümüne dek Selçuklu topraklarına girememiş, yalnız bundan sonra Malazgirt, Erciş ve Samankale`yi istila etmişlerdi[524]. Erzurum meliki Tuğrulşah tarafından Gürcülerin eline geçen Kars geri alınmış,

---

[517]Mektup hakkında daha geniş bilgi için **bkz**: Salim **Koca**, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan`dan Uluğ Keykubad`a)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, s. 267; Osman **Turan**, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s. 257; Brosset, s. 406.
[518]Koca, s. 269; Turan, s. 258. Brosset, s. 407.
[519]Turan, s. 258.
[520]Koca, s. 270.
[521]Koca, s. 272; Turan, s. 259.
[522]Nebi **Gümüş**, "İlk Anadolu Selçuklu-Gürcü Karşılaşması: Pasinler Savaşı ve Sonuçları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* VI, Sayı 3, 2006, s. 206.
[523]İbn Bibi, s. 31.
[524]Turan, s. 260.

Gürcüler defalarca mağlup edilmişlerdir. Hatta onların uğradığı bozgunların birinde Gürcü kumandanı Zakariya`nın da öldürüldüğü bilinmektedir[525].

3.4 Kıpçaklar Hakkında Gürcü Kaynaklarında Geçen Bilgiler

3.4.1 Gürcistan`da Kıpçakların Askeri-Siyasi Faaliyetleri

IV.Davit, Kıpçakların Hanı Atrak`ın kızı Gurandukht ile evlenmişti. Gürcü kaynaklarında bu evliliğin tarihi gösterilmese de, Atrak`ın Gürcistan`a gelmesinden çok yıllar önce olduğu bildirilmektedir. Gurandukht IV.Davit`in iki evliliği olmuştur. İlk evliliği Ermeni kızı Rusudan ile gerçekleşmiştir. M.P.Murgulia ve V.P.Şuşarin`e göre 1106 yılında Gelati tapınağının inşası Gürcü hükümdarının boşandığı için günahlarının bedeli olarak icra edilmiştir[526]. O zaman kanaatimizce Gurandukht`la IV.Davit`in evliliği takriben 1106 yılına tesadüf etmektedir. Bu evlilik sayesinde Gürcü hükümdarı Kıpçakların askeri desteğini kazanmıştır. Gürcü asilzadeleri Gurandukht`u kabullenmek istememiş ve kendi hükümdarlarına layık görememişlerdi. Tek iddiaları onun "Bozkır vahşisi-Kıpçak" olmasıydı. Kıpçak olduğu için onun ahlaki olarak yok etmek, utandırmak ve hükümdarlarına layık olmadığını göstermek istemişlerdi. O`nun eğitiminde, görünüşünde kusur bulmaya çalışsalar ve her kadar arasalar da bulamamışlardı[527]. Nihayetinde Gurandukht`u kendi kraliçeleri olarak görmüşlerdir. Lakin onlar bir şeyi dikkatten kaçırıyorlardı. Gurandukht Atrak Han`ın kızı ve Konçak Han`ın kardeşiydi[528].

Rivayetlerde IV.Davit`in Gurandukht`a aşık olduğu ve bu evliliğin sadece siyasi rol oynamadığı söylenilmektedir. Kıpçak şehzadesi Gürcistan`da da sevilmeye başlamıştı. Kaynaklarda "Mübarek ve iyilikleriyle yüceltilmiş kraliçe Gurandukht"[529] olarak tanımlanmaktadır. Onun isminin "Turandukht", yani "Turan`ın kızı" olarak yorumlayanlar da vardır. Tarihçi Ekber Necef bu ismin Türkçe "Kuzen Hatun"

---

[525]Brosset, s. 409.

[526]Мелита Мургулия ve Владимир Шушарин, *Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII-XIII веках*, Российская Академия Наук, Институт Славяноведения и Балканистики, Москва 1998, s. 108. [Melita Murguliya ve Vladimir Şuşarin, Polovtsı, Gruziya, Rus i Vengriya v XII-XIII vekakh].

[527]Фридрих **Антонов**, *Слово о Полку Игореве. Переводы, Статьи, Пояснения*, Издательские решения, Москва 2018, s. 216. [Fridrikh Antonov, Slovo o Polku İgoryeve. Perevodı, Stati, Poyasneniya].

[528]Литвина, Анна ve Федор Успенский, *Русские Имена Половецких Князей*, Полимедиа, Москва 2013, s. 47.

[529]*Картлис Цховреба*, s. 189.

olduğunu ve Gürcüceye "Guran" şeklinde çevrildiğini, sonuna ise Pehleviceden "hatun" anlamını veren "dokhta" sözünün ilave edildiğini açıklamıştır[530].

Kaynaklarda O`nun hakkında fazla bilgi verilmese de, O`nun güçlü ve iradeli biri olduğu söylenmektedir. Bildiğimiz gibi, Davit ülkesini birleştirmek için birtakım reformlar yapmıştır. Bu yeniliklerden bazılarının Gurandukt tarafından önerildiği hakkında fikirler söylenmektedir. Notre Dame de Paris arşivlerinde tesadüf neticesinde bulunan bir mektup, Kraliçe Gurandukht'un sonraki kaderi ve O`nun Ortodoks inancına bağlılığı hakkında bilgi vermiştir. Mektuba göre, hükümdar Davit`in ölümünden sonra Gurandukht kocasının yanında taşıdığı haçını ve biraz da altın alıp Kudüs`e gitmiş, hayatını burada sonuna kadar dua ederek geçirmiştir[531].

Çar Davit`in Kıpçaklardan önce de paralı askerlerinin olduğu bilinmektedir. Lakin Türklerle mücadele yapmak için bu kez başka yola başvurmalıydı. Bizans`ı neredeyse yıkma derecesine getirmiş Peçeneklere karşı, Bizans hükümdarının Kıpçak kuvvetlerini kullanması ve bunun sonucunda zafer kazanması olayı, Çar Davit`i de Selçuklulara karşı savaş için umutlandırmıştır[532].

Gürcü hakimi kendi ülkesine 40 bin Kıpçak ailesi yerleştirmişti. Araştırmacıların hesaplamalarına göre, eğer her ailede en azından 5 kişi olarak kabul edilirse, o zaman Çar Gürcü topraklarına 200 bin Kıpçak Türkünü yerleştirmiştir. Her aileden bir asker devlete hizmet etmesinden anlaşılıyor ki, Gürcü kralı ordusunu yeniden teşkil etmiş ve sayısı 60 bine varan ordunun 40 bini neredeyse Kıpçaklardan teşkil edilmiştir. Gürcü tarihinde IV.Davit`in ordu sayısı hakkında farklı görüşler vardır. Birçok kaynakta Kurucu Davit`in daimi ordusunun 40 bin, diğer kaynaklardaysa 60-65 bin askerden oluştuğu gösterilmektedir[533]. G.Ançabadze bunun yanlış olduğunu ve bu görüşün kaynaklardaki bilgilerin doğru yorumlanmamasından ileri sürüldüğünü söylemektedir[534]. O`nun düşüncesine göre, bahsedilen devirde Gürcistan ekonomik açıdan o kadar asker bulunduramazdı. Kıpçaklar orduda savaşan bir birlikti. Onlar

---

[530]Nəcəf, s. 16.

[531]Кыпчаки и Освобождение Давидом Агмашенебели Грузии От Армянских Захватчиков и Предателей (08.02.2017) **www.novost.ge/2017/02/08/кыпчаки-и-освобождение-давидом-агмаш/** (Erişim tarihi: 01.01.2020). [Kıpçaki i Osvobojdeniye Davidom Ağmaşenebeli Gruzii Ot Armyanskikh Zakhvatçikov i Predateley].

[532]Kırzıoğlu, s. 107.

[533]Вахтанг **Челидзе**, *Исторические Хроники Грузии*, Мерани, Тбилиси 1988, s. 78. [Vahtang Çelidze, İstoriçeskiye Khroniki Gruzii].

[534]გიორგი **ანჩაბაძე,** *სამხედრო ისტორია,* სომა პრეს, თბილისი 2002, s. 26. [Giorgi Ançabadze, Samkhedro İstoria, Soma Pres, Tbilisi].

gruplar halinde Gürcistan`ın doğu sınırında yerleştirilmişlerdi. Geleneksel meşguliyetlerine uygun olarak hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Bir seferde onlar 15-20 binden fazla olmayan kuvvetle yola çıkabilirlerdi. Ordunun 60 bin askerden oluşum meselesine gelince ise, bu sayının toplamda Kurucu Davit`in ölümüne kadar topladığı kuvvet olma ihtimali vardır[535].

Belli bir süre sonra ise göçmenleri yabancı saymıyorlardı, çünkü yerli adet ve hususlara alışan Kıpçaklar Gürcü dilini öğrenerek yerli ahali arasında asimile oluyorlardı. Gürcü Çarının Kıpçakları kendi ülkesine getirmeden önce Rus knezlerine, özellikle de Vladimir Monomah`a danışmasıyla ilgili görüşler mevcuttur. Bu tavsiyeler hakkında resmi belgeler olmasa da, araştırmacıların tahminini doğru saymak mümkündür, çünkü Kıpçakların Ruslarla ilişkilerinin iyi olmadığı bellidir. Ruslar tarafından sürekli tehditle baş başa kalan Kıpçaklar, Kuzey Kafkasya istikametinde güneye doğru akın etmişler[536]. Gürcülerin de bu dönem Kıpçakları yerleştirmesi Ruslar tarafından şüphe ile karşılanabilir olduğu için, muhtemelen Gürcü Çarı göç meselesini Rus knezlerine danışmıştır[537]. Burada göz önünde tutulması gereken mesele, kuzeydeki Osetlerle ilgilidir. Gürcü Çarı üçüncü kızını Oset Çarı ile evlendirmişti. Kuzeyde Kıpçaklarla Osetlerin arasını düzeltmeye fazla ilgi gösteriyordu. Buna sebep Kıpçakların kuzeyden göç ettirilmesi zamanı oluşabilecek problemin ortadan kadırılmasıydı. Davit Osların ülkesinden Kıpçakların güvenli geçişini sağlamak için Osetlerin başbuğuyla görüşmüştür. Os hükümdarı Kıpçakların geçişine razı olsa da, Gürcü hükümdarından tek bir şartı olmuştur. O da Kıpçaklar geçerken onun topraklarını yağmalamaması hususu idi[538]. Her bir taraf Gürcü hükümdarına rehinlerini takdim ettikten sonra, aralarında barış sağlanmıştı. Davit de Kıpçakların geçecekleri yollardaki kaleleri güvenceye aldıktan sonra, Kıpçakların bu yollardan geçişini sağlamıştır[539].

Bu zaman Kuzey Kafkasya`dan gelen Kıpçaklar için kaynaklarda "Derbent Kıpçakları" tabiri ortaya çıkmaktadır. "Çarlar Çarı Davit`in Hayatı" ve "Hale Taşıyanların Tarihi ve Övgüsü" eserlerinin her ikisinde "Derbent Kıpçakları"

---

[535]ანჩაბაძე, s. 26. [Ançabadze].
[536]Анчабадзе, s. 125. [Ançabadze].
[537]Челидзе, s. 78. [Çelidze].
[538]დავით **კარიჭაშვილი**, *საქართველო მეთორმეტე საუკუნეში,* ელექტრ. სტამბა წ.გ. ქართ., ტფილისი 1902, s. 48. [Davit Kariçaşvili, Sakartvelo Metormete Saukuneşi, Elektr. Stamba. Ç.G. Kart., Tfilisi].
[539]კარიჭაშვილი, s. 49. [Kariçaşvili].

kelimesine rastlasak da, maalesef bu konuda çok araştırılma yapılmamıştır. Farklı görüşlerin mevcut olması sebebiyle araştırmacılar ya bu konuda kesin bir fikir söylememiş, ya da bu konudan hiç bahsetmemiştir. Mesela, S.Pletneva Kıpçaklarla ilgili araştırma yapmasına rağmen, bu mesele hakkında hiç bir fikir söylememek bir yana, böyle bir anlayışın olduğunu bile eserinde göstermemiştir[540]. Derbent Kıpçaklarından bahseden araştırmacılardan biri A.Kazikhanova olmuştur[541]. M.Murgulia ve Şuşarin Kıpçakların zaman zaman bu şehre gelip gittiklerini yazmıştır[542]. Yukarıda belirtdiğimiz gibi, Kıpçaklar Gürcistan`a "Demir Kapı" dan geçerek gelmişler. Araştırmaların birçoğundan da anlaşıldığı kadarıyla Kıpçakların Rusların sıkıştırması sonucu bu istikamette hareket ettiği söylenmekteydi. Gadlo`ya göre ise aksine, "Derbent Kıpçakları" Atrak`tan önce buradaydılar[543]. Gürcü tarihçisi Z.Ançabadze araştırmasında "Derbent Kıpçakları" anlayışının buradan geldiğini söylemektedir[544].Onun makalesinde bu fikirden başka hiç bir araştırmaya rastlamıyoruz. Ukraynalı tarihçi Yaroslav.V.Pilipçuk "Derbent Kıpçakları"nı Kuzey-Doğu Kafkasya`daki kavimler genbirliği olarak gösteriyor. Onun fikrince, bu Kıpçaklar serbest politika yürütebilmişler. Onlar etnik olarak yalnız bir kavimden değil, Bulgar-Hazar ve Oğuzlardan ibarettiler[545].

Osetya`ya gidişi hiç kimseye itibar etmeyen Çarı kendi yakın dostu ve silahdaşı Georgi Çkondideli ile beraber bu sefere yollanmıştı[546]. Gürcü tarihi bize sebebini anlatmasa da, Georgi Çkondideli`nin bu seferde ölümü hakkında bilgi vermiştir.

---

[540]A.g.e: Светлана **Плетнева**, *Половцы*, Ломоносовъ, Москва 2016. [Svetlana Pletnova, Polovtsı, Lomonosov, Moskva 2016].

[541]Bahsedilen eser için **bkz**: Казиханова (Гусейнова) А. (2000). *Этапы Расселения Тюркоязычных Народов На Территории Приморского Дагестана.* Dağıstan Devlet Üniversitesi, Doktora tezi, Mahaçkala..[Kazikhanova (Guseinova). Etapı Rasseleniya Tyurkoyazıçnıkh Narodov Na Territorii Primorskogo Dagestana].

[542]Мелита Мургулия ve Владимир Шушарин, *Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII-XIII веках*, Российская Академия Наук, Институт Славяноведения и Балканистики, Москва 1998, s. 142. [Melita Murguliya ve Vladimir Şuşarin, Polovtsı, Gruziya, Rus i Vengriya v XII-XIII vekakh].

[543]Александр **Гадло**, *Этническая История Северного Кавказа X– XIII вв*, Изд-во. Петербургского Университета, Санкт-Петербург 1994, s. 144, 146. [Aleksandr Gadlo, Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza X-XIII vv].

[544]Зураб В. **Анчабадзе**, "Кипчаки Северного Кавказа По Данным Грузинских Летописей XI-XIV вв.", *Материалы Научной Сессии По Проблеме Происхождения Балкарского и Карачаевского Народов (22-26 июня 1959 г.)*, Нальчик 1960, s. 118. [Zurab. V. Ançabadze, "Kipçaki Severnogo Kavkaza Po Dannım Gruzinskix Letopisey XI-XIV vv." Materialı Hauçnoy Sessii Po Probleme Proisxojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov(22-26 iyunya 1959 g.), Nalçik 1960].

[545]Ярослав **Пилипчук**, "Дербентські Кипчаки (до постановки питання)", *Сходознавство,* Sayı 65-66, s. 83-84. [Yaroslav Pilipçuk, "Derbentski Kıpçaki (do postanovki Pitannya)].

[546] ივანე **ჯავახიშვილი,** *თხზულებანი,* ტომი II, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი 1983, s. 182. [İvane Cavakhişvili, Tkhzulebani, Tomi II, Gamomtsemloba Metsniereba, Tbilisi].

Bununla ilgili bilgi az olsa da Çarın ona yas tutması daha net şekilde ifade edilmiştir: "*Kendi hükümdarına yıllarca hizmet ettiği için onu yeni inşa edilmiş manastra getirtip burada defnettiler. Onun için bütün saray ve hükümdar kendisi kendi babası gibi yasını tutmuştur. Yas 40 gün devam etmiştir ve yalnız Vakhtang`ın doğumu sevinç getirince yas tutmayı bıraktılar*"[547].

Kaynakta bulunan bu kelimeler Gürcü yazarı Konstantine Gamsahurdia`yı ruhlandırmış ve o "Kurucu Davit" isimli tetrolojisinde[548] bu anı etkili şekilde göstererek yıllarca vatanına hizmet eden Gürcü oğlunun edebi portresini çizebilmiştir[549]. Georgi Çkondideli`nin nerede defnedilmesi ile ilgili iki fikir vardır. Bunlardan birincisine göre, kaynakta "yeni manastr" ifadesi geçtiği için o, muhtamelen Şio-Mgvime kilisesinde, diğer fikre göre ise Gelati manastrında defnedilmiştir.

Aynı zamanda bu kadar ailenin ülkeye göç ettirilmesi ülke dahilinde feodal tabaka tarafından olumlu karşılanmamıştır. Bunun daha önceden kestiren hükümdar, göçmenleri yerleştirmek için araziler ayırmıştı. Kıpçaklar Gürcistan`a aniden bir kitle olarak gelmemişler, onların göçü iki yıl içinde (1118-1120) olmuş ve dağınık halde yerleştirilmişler. Bu tür iskan edilmenin sebepleri açıktır. Bundan başka araştırma yaparken bir soru ortaya çıkıyor: Neden diğer milletlerden değil de, Kıpçaklar? Bu sorulara cevabı Gürcü tarihçisi vermiştir. Gürcü tarihinde Kıpçaklar cesaretli, manevra kabiliyetli, savaş sırasında saldırgan bir millet olarak nitelendirilmekteydi[550]. Bundan başka Kıpçakların günlük hayatları oldukça sade idi, yani onları burada tutmak maliyetli değildi. Onlar kolayca emirlere tabi oluyorlardı, bu yüzden assimile olmaları fazla uzun sürmedi. Bundan başka hükümdar kendisi yeni ordunun askeri hazırlığını üstlenmiş, onların Hıristiyanlaşması meselesine ilgi göstermişti. Tarihten bellidir ki, din değişimi prosedürü o kadar da kolay olmamıştır. Bu prosedürde silah, güc tatbiki mutlak role sahiptir. Mesela, XI.yüzyılda Kıpçaklar Macaristan`a göç etmiş olmalarına rağmen, Hıristiyanlığı XV. yüzyılda kabul etmişlerdir. Lakin Gürcistan`da bu daha hızlı

---

[547] *Картлис Цховреба*, Артануджи, Тбилиси 2008, s. 190. [Kartlis Tskhovreba].

[548] Dört serbest, özel başlıktan ibaret olan, bir yazar tarafından kaleme alınmış fakat tek konu altında birleşen eserdir.

[549] Bahsedilen eserin orijinal adı için **bkz**: კონსტანტინე **გამსახურდია**, *დავით აღმაშენებელი* ტეტრალოგია. 8 ტომი, თბილისი 2011წ. [Konstantine Gamsakhurdia, Davit Aghmaşenebeli, Tetrologia. 8 Tomi].

[550] დავით **კარიჭაშვილი**, *საქართველო მეთორმეტე საუკუნეში*, ელექტრ. სტამბა წ.გ. ქართ., ტფილისი 1902, s. 47. [Davit Kariçaşvili, Sakartvelo Metormete Saukuneşi, Eelektr. Stamba. Ç.G. Kart., Tfilisi].

olmuştur. Burada dikkate alınması gereken diğer bir mesele onların yerleştirilirken toplu değil de, dağınık halde yerleştirilmesiydi. Tabi ki, bu din değişimini etkileyen faktörlerden biridir. Bundan başka Çar, Kıpçakları askeri yönde hazırlamaları için onlara spasalarlar (askeri kumandanlar) tayin ediyordu ki, bunlar da eğitmen ve rehberden daha çok, onları Hıristiyanlaştıran dini rehber durumundaydı. Zamanla kendi dinini kaybedip, yeni dine geçen, yani Hıristiyanlaşan Kıpçakları, Gürcüler "nakx`ivçağari" (ნაყივჩაღარი) olarak adlandırıyorlardı. Bu kelime "Kıpçaklığını kaybeden" anlamına gelmektedir[551].

Kıpçaklar Gürcistan`da daimi ordunun oluşmasında yakından iştirak etmiş oldular. Eskiden farklı olarak, artık Davit kendisi ordunun düzeni ile ilgilenmekteydi. Kaynaklar onun nizami ordu kuruluşunun 4 seneden fazla devam ettiğini söylemektedir[552]. Muhtemelen hükümdar düşmanlarına karşı çıkmak ve devlet dahilinde isyanların önleminin alınmasında, bu faktörün temel nokta oluşturduğunun farkındaydı.

Çar Davit, Kıpçakları kendi ülkesine yerleştirdiği zaman, mümkün olabilecek isyanlardan korunmak için, onların başına kendi adamlarından kumandanlar tayin etmişti[553]. Aslında kaynaklardaki bilgilere bakılırsa Çar devlet topraklarını birleştirmek için, dış kuvvetlerden Selçuklularla, içte ise feodal aznaurlarla savaştaydı. Zaman zaman IV.Davit Selçuklularla münasebetlerin düzene girmesi için de çabalar göstermiştir. Malum olduğu gibi IV.Davit, Atrak Han`ın kızı olan eşi Gurandukh`tan doğma kızı Tamar`ı Şirvanşah Aksitan ile, diğer kızı Kata`yı Bizanslı Aleksis ile evlendirmiştir[554].

Kaynaklarda geçtiğine göre Davit, Şirvan hakiminin üzerine yürürken Kıpçaklar reddederek geri dönmüş ve bu savaş olmamıştır. Aslında bu olay Gürcülerle Kıpçakların ilişkilerinde sabit olmadığının göstergesidir. Diğer taraftan da Kıpçakların Gürcü ordusunda temel rolü hakkında bilgi vermektedir. Görüldüğü kadar, onların geri çekilmesi yüzünden Şirvan`da savaş olmamıştır. Neredeyse IV.Davit Gürcistan tarihinde önemli olan birkaç savaşın hepsini Kıpçaklarla beraber yapmıştır. 12 Ağustos

---

[551]როლანდ **თოფჩიშვილი**, *ეთნოისტორიული ეტიუდები*, წიგნი 1, ენა და კულტურა, თბილისი 2005, s. 24. [Roland Topçişvili, Etnoistoriuli Etiutebi, Çigni 1, Ena da Kultura, Tbilisi 2005].
[552]ჯავახიშვილი, s. 183. [Cavakhişvili].
[553]Brosset, s. 320.
[554]დავით **კარიჭაშვილი**, *საქართველო მეთორმეტე საუკუნეში*, ელექტრ. სტამბა წ.გ. ქართ., ტფილისი 1902, s. 71. [Davit Kariçaşvili, Sakartvelo Metormete Saukuneşi, Eelektr. Stamba. Ç.G. Kart., Tfilisi].

1121 tarihinde Didgori savaşında 15 bin Kıpçakla harekete geçen Gürcüler, Selçukluları mağlup edebilmişlerdi. Savaşta kullanılan taktiğe göre, Türkçe konuşan Kıpçaklar karşı tarafın ordusuna kolaylıkla girip aniden ok yağdırmaya ve orduyu içten dağıtmaya başlamışlar. Bu sebepten Selçuklu ordusunun El-Gazi kolu darmadağın edilmiştir[555]. Bu galibiyet Gürcü tarihinde ülkenin birleştirilmesi ve Türklerden kurtarılması yolunda önemli adım sayılabilirdi. Günümüzde hala Didgori savaşı Gürcü halkının tarihte en saygıyla andığı sayfalardan biridir. Her sene 12 Ağustos tarihinde "Didgoroba" (დიდგორობა) bayramı kutlanır[556]. İnsanlar toplu şekilde savaşın olduğu yeri ziyaret eder, milli kıyafetlerde şiirler okur, vatan için savaşmış kahramanları anarlar. Bu gelenek neredeyse 900 yıldır devam etmektedir.

Genel olarak Gürcü tarihine bakılırsa Kıpçakların gelmesinden sonra, 1121-1124 yılları arasında, olan savaşların hepsi galibiyetle sonuçlanmıştır. 1122 yılında Davit 400 yıldır Müslümanların hakimiyetinde Tiflis şehrini de ele geçirebilmişti. Gürcü tarihinde bu olay Hıristiyanlığın İslam hakimiyeti üzerinde kazanılan galibiyeti şeklinde tanımlanılmaktadır[557]. Tiflis şehrinin alınması hakkında bilgiler İbn El-Esir`in El Kamil Fi-t Tarih eserinde geçmektedir. Burada Gürcülerin 1120 yılında İslam vilayetlerine karşı çıktığı gösterilmektedir. Eskiden de soygun yapan Gürcüler, Sultan Melikşah`ın ve Sultan Muhammed`in hakimiyetinin sonuna kadar yağma yapamamış, bölgeden geri durmuşlardır. Bu yılın başlarında Gürcüler, Kıpçak ve başka komşu milletlerle birlikte meydana çıkmışlardı. Bu zaman da emirler birbirilerine mektup yazarak müttefik olmuştular ki, onlar arasında Elgazi, Dubeys ibn-Sadaga, Muhammed oğlu Tuğrul ve Atabey Kentoğdi de vardı. Tiflis şehrine yakınlaştıkları zaman Müslümanların askerleri artarak 30 bine varmıştı. Her iki taraf savaşa başlamış, Kıpçaklardan 200 kişi meydana çıkmıştı. Müslümanlar aldanarak onların aman dilediklerini sandıklarından onlara korkmadan yaklaşmışlardır. Kıpçaklar sahte ricat ile aniden ok yağdırmaya başlayıp orduyu içten darmadağın etmişler, Gürcüler 10 fersaha kadar ilerleyerek geri kalanları kovalayıp öldürmüş ve sağ kalanları da esir almışlardır. Gürcüler İslam vilayetlerini soyduktan sonra Tiflis şehrini kuşatmışlardır[558]. Şehirde yaşayanlarla savaş şiddetlenmiş

[555]Kırzıoğlu, s. 117.

[556]"დიდგორობა", სონღულაშვილი ჯ. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ 3, თბილისი 1978, გვ 507. ["Didgoroba", Songulaşvili C. Kartuli Sabc`ota Entsiklopedia, T 3, Tbilisi 1978, s. 507].

[557]İbrahim **Tellioğlu**, *Orta Çağ`da Türkler, Ermeniler, Gürcüler*, Bilge Yayınları, İstanbul 2019, s. 60.

[558]İbn Əl-Əsir. (1959). Əl-Kamil Fi-t Tarix, (Tərc. M.Əfəndizadə) Bakı: AzSSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, s. 149.

ve mücadele tam 1121 yılına kadar devam etmiş, nihayet Gürcüler şehri zorla almışlardır. Şehir ahalisi öldürülmekten korktuğu için şehrin gazisini ve hatibini göndererek, Gürcülerden aman dilese de, Gürcüler onları duymak istememiş ve şehre girerek ahalinin neredeyse hepsini öldürmüşlerdir. Kaçıp kurtulabilenler de 1122 yılında Bağdat`a giderek sultandan yardım istemişler. Hadiselerden haberdar olan Sultan Mahmud, Azerbaycan`a gelerek Tebriz`den Gürcülerin üstüne asker göndermişti[559].

1123 yılında Gürcülerin İslam vilayetlerinde yaptıkları fitneler Derbent ve Şirvan ahalisine ağır geldiğinden, bu şehirlerin önde gelenleri sultana mektup yazarak şikayet etmişlerdir. Sultan Mahmud onlara taraftar olduğunu bildirerek Gürcülerin üzerine askerlerini göndermiştir. Bu zaman Gürcüler artık Şamahı`ya varmış, sultanın askerleri onlardan korkarak geri çekilmeye başlamıştır. Şirvan ahalisi bu haberi duyunca Sultana: "*Sen bizim yanımızda oldukca kendimiz onlarla savaşabiliriz. Amma siz bizden ayrılsanız, Müslümanlar ruhtan düşer ve hepsi helak olur*" diyerek taleplerini ifade etmişlerdir. Sultan onlarla ittifak kuracağını söylemiş ve halk savaşa hazırlanırken Gürcülerle Kıpçaklar arasında ihtilaf ortaya çıkmıştır. Talihleri yaver gitmiş ve birbirileriyle mücadele etmelerinden istifade eden Müslümanlar galip gelmişlerdir[560].

Bundan sonra Dmanis[561] ve Ani şehirleri de ele geçirilmişti. Gürcistan`ın diğer hükümdarları da zaman zaman Kuzey Kafkasya`dan ülkenin ordusunda hizmet etmek için Kıpçak kuvvetleri getirtiyorlardı. Hükümdar Davit Gürcü feodalleri ile mücadelede de Kıpçaklara güveniyordu. Bu yüzden onları saraya yaklaştırmış ve onlara devlet idaresinde, ordu yönetiminde ve maliye işlerinde önemli vazifeler vermişti.

1124 yılından itibaren Kıpçaklar, Yukarı Kür ve Çoruk boylarında, Cavakhetya`dan İspir`edek arazilerde yerleşmeye başlamışlardı[562]. Gürcü tarihinde Kıpçakların 1118-24 yılları arasında hükümdar Davit`e karşı suikast hazırladıkları hakkında bilgi verilse de, sebebi açıklanmamıştır[563]. Muhtemelen buna sebep hükümdarın Kıpçaklara yönelik tatbik ettiği iskan politikasıyla alakalıydı. Bunun izlerini biz daha sonraları IV.Davit`in halefi Demetre`nin yürüttüğü politikada

[559] İbn Əl-Əsir, s. 150.
[560] İbn Əl-Əsir, s. 151.
[561] Gürcistan`ın Kvemo Kartli bölgesinde yer alan, Tbilisi şehrine 102 km uzaklıkta bulunan şehirdir. 1947 yılına kadar adı "Başkeçid" olmuş, lakin sonradan Gürcüleştirilmiştir.
[562] Kırzıoğlu, s. 119.
[563] Giuli **Alasania**, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Karen Yayınları, Trabzon 2013, 137.

görmekteyiz. 1125 yılında VI.Davit`in ölümü ile mevcut durumda bazı değişiklikler olmuştur.

1125 yılında IV.Davit ve V.Monomah`ın ölümünden sonra, Atrak Han, Tın (Don) sahillerine geri dönmüştür. IV.Davit`ten sonra hakimiyete gelen oğlu I.Demetre`nin Kıpçaklarla ilişkileri iyi olmadığı ifade edilmektedir[564]. Atrak`ın geri dönmesinin asıl sebebinin kardeşi Sırçan tarafından çağırılması olduğunu gösteriyor. Sırçan kardeşinin geri dönmemesinden endişelenerek O`nu ikna etmek için gönderdiği elçiye yavşan otu (pelin) vermiştir. İlk teklifte Atrak gelmek istemese de, bozkırın yavşanını kokladıktan sonra yabancı diyarlarda ömür sürmektense, bozkırları seçerek geri dönmeyi tercih etmiştir. Ukraynalı şair Nikolay Voronov 1899 yılında Poltava`da Yevşan otu (Pelin) (ukraynaca: Євшан-зілля) isminde tarihi şiir yazmıştır[565]. Şiirin konusu, kayıp hafızayı insanlara geri döndüren ot iksiri - Pelinin mucizevi gücü hakkında olan tarihi efsaneden esinlenmiştir. Bu şiir N.Voronov`un milli köklerini kaybetmiş insanlara yönelik tasviridir. Zamanla Pelin bitkisi Ukrayna`da yazılan edebi eserlerde bir sembol anlamı taşımaya başlamıştır, hatta şairler bu bitkinin adını kendilerine lakap olarak almışlardır.

Tabii ki, Atrak Han geri dönerken onunla beraber gelmiş 40 bin savaşçının hepsi gitmemiştir. Eğer böyle olsaydı o zaman Rus kaynaklarında bu büyük kitle hakkında bilgi verilirdi. Gürcistan`da kalan Kıpçaklara gelince, IV.Davit`ten sonra, hakimiyete gelen bütün varisleri ister dış olsun, isterse de iç mücadelelerini Kıpçaklarla beraber yapmışlardır. Ne kadar garip olsa da, mücadele ettikleri İldenizler Devleti`nin hükümdarı Şemseddin İldeniz de Kıpçak asıllı olmuştur.

Kıpçaklar bahsedildiği üzere Gürcü ordusunda önemli yere sahip olmuşlar, lakin yabancı oldukları için yerli feodallerle ilişkileri pek de olumlu olmamıştır. Bu sebeptendir ki, onlara vazifeler hükümdar tarafından veriliyordu. IV.Davit`in torunu III.Georgi`nin (1156-1184) zamanında ülkede isyan meydana gelmiştir. Ermeni knez İvan Orbeli IV.Davit`in hakimiyeti zamanı hizmete başlamış ve III.Georgi`nin yeğeni şehzade Demna`nın damadı III.Georgi`yi devirmek ve kendi kayınbabasını hakimiyete getirtmek istiyordu. Orbeliani, kendisi bu dönemde ordu kumandanı (Emir-i sipehsalar) idi. Bu isyana hakimiyetten şikayetçi olan doğu toprak sahipleri de katılmıştı. Lakin

[564]Alasania, s. 139.
[565]Şiir için bakınız: Євшан-Зілля **www.pysar.net/virsz.php?poet_id=9&virsz_id=12** (Erişim tarihi: 03.01.2020). [Yevşan-Zillya].

III.Georgi iktidara sadık olan askeri kuvvetlerini toplamayı başarmıştı. Sadık kuvvetlerden biri de 500 askere kumandanlık yapan Kıpçak asıllı Kubasar olmuştur. Neticede isyan bastırılmış, Demna öldürülmüş, Orbeliani neslinden, sadece ülke dışında olanlar kurtulabilmiştir. "Eski Kıpçak" ların yardımıyla, 1177 yılında III.Georgi onları tamamen yok etmiştir. Hükümdar bundan sonra, Orbelyanlara mahsus olan mal ve mülkleri müsadere etmiş, "*adlarını tarihten, kitaplardan sildirmişti*"[566]. Orbelyanlar ve onların hükümdara karşı çıkarmış olduğu isyan hakkında "Kartlis Tskhovreba"da bilgi verilmemiştir. Bu isyanla ilgili bilgiler Stepanos Orbeliani`nin XIII. yüzyılda yazmış olduğu "Orbelyanlar Tarihi" nde bulunmuştur. Söz konusu eserde bahsedildiği üzere Gürcüler daha Persler zamanında onlara karşı mücadele etmek için de yine de Türklerle birleşmiştir. Bu anlaşma sonucunda Türkler Mskheta`da yerleşmiş, Gürcüler de onları yerleştikleri kalenin adına uygun biçimde "Orbeliani" olarak adlandırmışlardır[567]. Bundan sonra baş kumandan (Emir-i sipehsalar) Kubasar olmuştur. III.Georgi`nin zamanında paralı Kıpçak askerlerinin ücretlerini karşılamak maksatıyla, "sakx`ivçakx`o" (საყოჩაყო/ღო) adlı vergi toplanmıştır. Lakin bu vergiyi toplayan görevliyi bildiren "mosakx`ivçakx`e" (მოსაყოჩაყე) terimine, VIII.Davit zamanında da rastlanıldığı söylenilmektedir[568].

Alınan bilgilere göre, Orbelyanların Gence`ye kaçan kısmı, Kraliçe Tamar (1184-1207/13) döneminde affedilmiş ve eski topraklarına yeniden sahip olmuşlardır. Bundan sonra Orbelyan`ın "Kaplan" isimli bir kumandanının soyundan gelenler "*Kaplanşvili*" soyadını taşımaya başlamışlardır[569].

III. Georgi ölümünden sonra isyanlardan korunmak için daha hayattayken kızı Tamar`ı varisi tayin etmişti. "Kraliçeler Kraliçesi Tamar`ın Hayatı" isimli kronikte Tamar`ın tahta geçmesi: "*Tanrı`nın rızasıyla Tamar yaz ayında, dünyanın yaratılmasından 6686 yıl sonra (1183 yılı) (koronikonla 403 yılında) iktidara gelmiştir. O, Çarlar Çarı Demetre oğlu Georgi`nin ve Burdukhan`ın kızıydı. Oset hükümdarının kızı Burdukhan bütün kadınların mükemmeli, Gürcü ülkesinin o zamana kadar görmediği geliniydi. Bu bakımdan o halefleri tarafından nesilden nesile övülmeyi hak*

[566]Fahrettin **Kırzıoğlu**, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 22.
[567]Tellioğlu, s. 56.
[568]Alasania Giuli, "Gürcistan`da Kıpçaklar", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 2, Ankara 2002, s. 1403.
[569]Kırzıoğlu, s. 30.

etmiştir" şeklinde anlatılmıştır[570]. Daha sonra kaynakta Tamar`ın hakimiyete geçtiği ilk gün, toplantı yaptığı söylenilmektedir. Bu toplantıya katılmayan "meçurçletukhuçesi" (hazinedar) olan Kutlu Aslan[571] Tamar`ın devleti idare edemeyeceğini söylemiş, gücüne güvenerek başına buyruk yaşamak istediklerini, her şeyi diledikleri gibi, idare etmeyi arzuladıklarını haber göndererek bildirmişlerdi[572]. Bu sıralarda daha önceleri III.Georgi zamanında isyanları bastırmakta yardımcı olmuş ve ordu kumandanlığına kadar yükselen Kubasar`dan bahsetmiştik. Tamar hakimiyete geçen zamanlarda Kubasar felç geçirmiş ve rehberlik edemeyecek vaziyete gelmişti[573]. Tamar onun elinden bütün mal varlığını alın diyenlerin aksine, ondan sadece Lori[574] idaresi almış, lakin ölümüne kadar ona saygıyla davranmıştı. Kutlu Aslan bu zaman hem Lori`yi sahiplenmek, hem de baş komutan (amirspasalar) vazifesini üstlenmek amacındaydı. Çok geçmeden devlet meclisi çağrılarak Kıpçak ululları, beylerbeyleri, eristavları da devlet idaresine katıldılar. Tamar Kıpçaklardan çekindiği için başkumandanlığı Zakarya Mxargrdzelidze`ye itibar etmişti. Bu toplantıda spasalarlar[575] ve eristavlar ortak bir karara vararak kraliçenin evlenmesini lüzumlu görmüşlerdi. Her ne kadar kraliçe tanımadığı, hareketlerini bilmediği biriyle evlenmeyi reddetse de, halası Rusudan`ın ısrarıyla bu evliliğe razı olmuştu. Kraliçe ile evlenmek arzusunda olan adaylar arasında Klarceti ve Şavşat beyi Kıpçaklı Kozan`ın ve Ahıska kumandanı Baço Beğlerin olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz[576].

Kartlis Tsxovreba`da nikah için seçilen adayın ismi geçmese de, bu adam Kıpçak Hanı Sevenc`in şehrinde olan Andrey Bogolyubski`nin oğlu Yuriy Andreyeviç idi[577]. Yuriy Andreyeviç babasının ölümünden ve Gürcistan`a gelmeden önce Kıpçaklarla beraber 10 yıl yaşamıştır. Maalesef Gürcü kaynağına göre, "*Sevenç`in şehri*"nin hangi şehir olduğunu söylemek zordur. A.V.Gadlo`ya göre, bahsedilen devirde şehir yalnız Tmutarakan olabilirdi, çünkü Kafkasya civarında XII. yüzyılda

[570]Жизнь Царицы Цариц Тамар. (1985). (Çev. В.Д.Дондуа) Тбилиси: Мецниереба, s. 14. [Jizn Tsaritsı Tsarits Tamar].
[571]Fahrettin Kırzıoğlu adı geçen eserde Kutlu Aslan`ın Kıpçak olduğunu söylemektedir, **bkz**: Kırzıoğlu, s. 132.
[572]Brosset, s. 363.
[573]Картлис Цховреба, s. 254-256. [Kartlis Tskhovreba].
[574]Ermenistan`la Gürcistan`ın sınırında bulunan vilayet.
[575]Askeri kumandanlar.
[576]Kırzıoğlu, s. 132.
[577]Kırzıoğlu, s. 133.

bundan başka şehir olmamıştır[578]. Bu fikirler inandırıcı olsa da, T.M.Minayeva şehrin Tın (Don) nehri etrafında Psal ve Orbel yakınlarında olabileceğini göstermiştir[579]. Evlendikten birkaç gün sonra Tamar`ın dedikleri kendini ispatlamıştır. Rus knezinin kötü huyları kendini göstermeye başladı. Yazar kronikte onun hareketlerini şöyle ifade etmektedir: "*İğrenç sarhoşluğuyla beraber burada ifade edip de, yazımı uzatmak istemediğim çok sayıda uygunsuz hareketleri vardı*"[580]. İki buçuk yıl kraliçe O`nun davranışlarına tahammül etmiş, birkaç kez değişik yollarla O`nu yolundan döndürmeye çalışsa da başaramamıştı. Sonunda boşanma kararı vermişti. Yuriy Konstantinopol`a gönderilmişti. Tamar ise daha sonraları ikinci kez Alan hükümdarı Davit Soslan`la evlenmiştir[581].

Kaynaklarda dedeleri gibi Tamar`ın da ülkede refahın düzenlenmesi: "*Ülkedeki imarlara, tüm ilahi merhametlere Tanrı korkusu da eklendi. Hiç kimse kiliseleri ve manastırları yok etmeye cesaret edemedi. Kimse karavanları soymaya kalkışmadı. Doğu ve batıda, eski Abhazya krallığında, tavukların bile öldürülmediği bir sakinlik hüküm sürmekteydi. Hırsız veya davetsiz misafir yoktu. Kimse çalmaya cesaret edemedi, ne Osetyalılar, ne Mtiullar (dağlılar), ne Kıpçaklar, ne de Svanlar*"[582] şeklinde tasvir edilmektedir.

Feodal Gürcistan`ı askeri bakımdan en kuvvetli çağına Kraliçe Tamar zamanında gelmişti. Onun silahlı kuvvetleri daimi ve yardımcı kuvvetlerden oluşmaktaydı. Ordunun büyük bir kısmı feodallerden teşkil edilmişti. Bu feodaller arazi-kavim prensipi esasında toplanmıştı. Yardımcı kuvvetler genel olarak paralı askerlerden oluşmaktaydı. Onlar da esas itibariyle Kuzey Kafkasya`dan gelenlerden idi. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Kıpçaklar, Adıglar, Çeçen-İnguş, Lekler vb. unsurlardan oluşan Gürcistan ordusu 60-90 bin askerden oluşmaktaydı[583].

---

[578]Александр **Гадло**, *Предыстория Приазовской Руси. Очерки Истории Русского Княжения На Северном Кавказе*, СПб. 2004, s. 335. [Aleksandr Gadlo, Predistoriya Priazovskoy Rusi. Oçerki Russkogo Knyajeniya Na Severnom Kavkaze].

[579]Татьяна Михайловна **Минаева**, "К Вопросу о Половцах на Ставрополье По Археологическим Данным", *Материалы По Изучению Ставропольского Края*, Sayı 11, Stavropol 1964, s. 190. [Tatyana Mikhaylovna Minayeva "K Voprosu o Polovtsakh na Stavropolye Po Arkheologiçeskim Dannım", Materialı Po İzuçeniyu Stavropolskogo Kraya].

[580]Жизнь Царицы Цариц Тамар, s. 16. [Jizn Tsaritsı Tsarits Tamar].

[581]Давид Царевич Грузинский, *Краткая История Грузии*, Тифлис 1893, s. § 32. [David Tsareviç Gruzinskiy, Kratkaya İstoriya Gruzii].

[582]*Картлис Цховреба*, Артануджи, Тбилиси 2008, s. 215.[Kartlis Tskhovreba].

[583]ანჩაბაძე, s. 26. [Ançabadze].

Kraliçe Tamar`ın sarayında Türk dilinin kullanılması da istisna değildi. Tabii ki, burada XII. yüzyıldan itibaren Gürcü sarayında saygı kazanmış Kıpçakların rolü büyük olmuştu. Gürcü hükümdarının Kıpçaklardan ibaret olan özel ordusu ihtiyaçlarını karşılıyor, çoğu zaman itaatsiz olan feodallere ordu için başvurmaktan kurtarıyordu[584].

1191 ve 1192 yıllarında mevcut durumla barışmayan Yuriy, kendine taraftar toplayarak isyan etmiştir. Diğer tarafta Davit Soslan Kıpçaklardan destek alarak isyanı bastırmayı başarmıştı. Artık bu zaman Kartlis Tsxovreba`da "Yeni Kıpçaklar"dan bahsedilmiştir. Kıpçakların Tamar`ın hakimiyeti zamanı da Gürcistan`a göçü izlenilmektedir[585]. Bu zaman Kıpçaklar Sevinç Han`ın kardeşi Salavat`ın rehberliğinde gelmiş ve kalelere yerleştirilmişlerdi.

Anlaşıldığına göre, söz konusu olan Kıpçaklar Tamar`ın hakimiyeti zamanı yeni göç edenlerdir yani Atrak Han`ın zamanında gelen Kıpçaklar değillerdir. Gürcü tarihinde 1118 yılında IV. Davit`in hakimiyeti zamanı gelen Kıpçaklar "Eski Kıpçaklar", 1185 yılında, yani Kraliçe Tamar zamanında gelenlere "Yeni Kıpçaklar" denilse de, Kıpçakların bu topraklarda daha önceleri mevcut olduklarını göz önünde bulundurarak İslamiyet`den önce yerleşenleri "Eski Kıpçaklar", Davit zamanında gelenleri ise "Yeni Kıpçaklar" adlandırmak kanaatimizce daha doğru olmaktadır.

XII. yüzyılda Selçuklu hakimiyeti parçalansa da, Gürcistan`da Türklerle mücadele devam etmekteydi. Bildiğimiz gibi Selçuklu hakimiyetinde ara savaşların ortaya çıkmasına sebep Kızıl Arslan`ın ölümünden sonra hakimiyet uğrunda oğulları arasındaki savaş, devleti parçalamaktaydı. "*Hale Taşıyanların Tarihi ve Övgüsü*" adlı kısımda Selçuklulardaki olaylar tasvir edilirken Tamar ile Davit Soslan`ın İmeretiya ve Ameriya`da ordusunun toplandığı söylenilmektedir. Bu zaman adı geçen yerlerde görevi ile ilgili Kıpçak Hanı Sevinç`in kardeşi Salavat bulunuyordu.[586] Tiflis şehri yakınlarından gelen Türklerin karşısına Tamar Osları ve Yeni Kıpçakları çıkarmıştı. 1195 yılında İldeniz hükümdarı Ebu Bekr ile Davit Soslan arasında Şamhor savaşında ordunun hepsi değil, sadece Kıpçakça "çalaş" ve "dasnaçtda" adlandırılan öncü birlikler

---

[584]Агафангел **Крымский**, *Низами и Его Современники*, Издательство Элм, Баку 1981, s. 172-173. [Agafangel Kırımskiy, Nizami i Yego Sovremenniki].
[585]Метревели, s. 58. [Metreveli].
[586]*История и Восхваление Венценосцев*, АН Груз. ССР, Тбилиси 1954, XXXII hisse. *Картлис Цховреба*, Артануджи, Тбилиси 2008, s. 270. [İstoriya i Voskhvaleniye Ventsenostsev].

savaşmıştır[587]. Didgori savaşında olduğu gibi, Kıpçaklar burada da Gürcüler tarafında savaşıyordu.

XIII. yüzyılda Moğolların Kafkasya`ya doğru ilerlediği esnada Kıpçaklarla Alanlar ittifak sağlayarak Moğollara karşı mücadele yapmışlar. Moğollar onların bu müttefikliğinin üstesinden gelemeyeceklerini anlayıp hileye başvurmuştur. Kıpçakların onlarla aynı soya, inanca sahip olduklarını bildirerek hediyeler karşılığında yardım edeceklerini bildirmişlerdir. Neticede Kıpçaklar Alanlardan ayrılmış, Moğollar ise hem onları, hem Alanları mağlup etmiştir.

IV.Georgi Laşa`nın hakimiyete gelmesiyle aslında Gürcistan`ın altın çağının da sonu gelmişti. Ondan sonra hakimiyete kardeşi kraliçe Rusudan (1223-1245) gelse de, O`nun hakimiyeti zamanı Gürcistan eski gücünü kaybederek Moğolların baskınlarına karşı ayakta durmaya çalışmıştır. Hatta bu yılları Gürcistan`ın Moğollar tarafından idare etmeye başlama devri olarak gösterebiliriz.

Moğolların Kafkasya`ya gelmesinde daha önceki bölümlerde bahsetmiştik. Moğol esareti altında kalan Gürcüler artık hakimiyete onların izniyle geçmekteydi. Belki de bu bakımdan Kıpçakların Gürcistan`daki faaliyeti hakkında pek bilgi alamıyoruz. 1224 yılında Kıpçaklar Borçalı çevresine yerleşmeye çalışsalar da, İvane Mxargrdzelidze`nin karışmasıyla geri çevrilmişlerdi[588]. Yalnız 1225 yılında Harezmşah Muhammed`in oğlu Celaleddin`in Tiflis şehrini Gürcülerden alması hadisesinde yine Kıpçaklardan bahsedilmiştir[589]. İbn El-Esir Celaleddin`le Gürcüler arasında bir savaştan bahsetmiştir. Bu savaşta Gürcüler mağlup edilmiş, Celaleddin ise Tebriz`deki bir isyanı bastırmak için oraya gelmiş aynı yılın aralık ayında yine Gürcistan`a geri dönmüştü. 1226 yılın başlarında Gürcü vilayetlerine gitmişti. Bu dönemde Gürcüler Alan, Kıpçak gibi bölgenin başka unsurlarında ordu toplamıştır. Pusu kuran Celaleddin şehri kuşatmaya alarak askerlerine bir kişiyi bile sağ bırakmamak emirini vermiştir. Askerlerinin çoğunu gözetmek için koyan Celaleddin Harezmşah, çok az askerle ilerlemeye başlamıştır. Bunu gören Gürcüler onun askerinin bu kadar az olduğuna inanıp savaşa başlasalar da mağlup olmuşlar[590]. Kıpçakların daha önceleri Gürcü ordusu dahilinde anlaşmazlık oluşturduklarını göstermiştik. Kaynaklar sebebi bilinmese bile

[587]История и Восхваление Венценосцев, XXXIV hisse. [İstoriya i Voskhvaleniye Ventsenostsev].
[588]Kırzıoğlu, s. 144.
[589]İbn Əl-Əsir, s. 192, 193.
[590]İbn Əl-Əsir, s. 192.

Kıpçakların IV.Davit`e karşı suikast hazırlığında bulunduklarını, Şirvan seferinde geri çekilmeleriyle ilgili bilgiler vermiştir. Lakin bunlar göründüğü kadar Kıpçakların Gürcülerden ayrıldığı ilk aşamalar olmamıştır. Tarihi karşılaştırma yapacak olursak böyle bir girişimin Harezmşah Celaleddin zamanında da olduğunu görebiliriz. 1227`den itibaren Gürcü ordusundaki Kıpçakların bir kısmı daha o zaman Celaleddin`in tarafına geçmiştir[591].

1245 yılında Rusudan`ın ölümünden sonra hakimiyete onun oğlu Davit Narin (1245-1292) geçti. İki yıl sonra IV.Georgi Laşa`nın oğlu Ulu-Davit (1247-1270) de iktidara geldi. Neticede Gürcistan`da iki hakimiyetli yönetim meydana gelmiştir. Artık Gürcü hakimleri Cengizlilerin vergi memuru gibi hakimiyet sürüyorlardı.

1260`lı yıllarda "Eski Kıpçaklar" İlhanlılar tarafından hakimiyet izni alabilmişlerdir. 1267 yılında artık Kıpçakların İlhanlılara tabi, lakin Bagrationi`lerden bağımsız Atabeylikleri kurulmuş oldu[592]. 1308 yılında Samtskhe Mtavarı Beka`nın ölümünden sonra onun beyliği 3 oğlu: II. Sargis, I.Korkore ve Şalva arasında taksim edilmiştir. II. Demetre (1270-1289) I.Beka`nın kızıyla evlenmiş ve ondan varisi V.Georgi[593] (1318-1346) olmuştu. V.Georgi hakimiyete geldiği zaman Gürcüler tamamen iki yüz yıllık Moğol esaretinden kurtulabilmişlerdir.

Bundan sonra Kuzey Kafkasya`dan Derbent vasıtasıyla Şirvan`a oradan Gürcistan`a geçen Kıpçaklar, artık Gürcüler tarafından hoş karşılanmamıştır. Moğol işgalinden sonra kaynaklar artık Kafkasya`daki Kıpçaklar hakkında bilgi vermemiştir. Gürcü kaynakları Kıpçaklardan en son XIV. yüzyılda bahsetmektedir. Bu devir Gürcistan`da taht kavgaları zamanına tesadüf etmekteydi. Muhtemelen Gürcistan`ı terk etmeyip orada kalan Kıpçaklar artık yerli ahali ile karışmış durumdaydı. Kıpçakların bazıları buradan Güney Kafkasya`nın diğer bölgelerine ve Doğu Anadolu`ya göç etmişlerdi. Kıpçaklarla ilgili hatıralar Gürcü halk rivayetlerinde ve toponimlerinde korunmuştur.

Göründüğü kadar Gürcü devletçiliğinin yeniden kurulup güçlendirilmesinde Kıpçakların rolü büyük olmuştur. Kıpçak izleri günümüzde Gürcistan`ın rivayet ve toponimlerinde kaldığı gibi, medeniyet abidelerinde, iz bırakmıştır. Kıpçaklar

[591]Cüveyni, s. 362.
[592]Tellioğlu, s. 65.
[593]Tarihte adı ბრწყინვალე [Brç`kxinvale] "Parlak" anlamını veren lakabıyla tanınmaktadır. **Bkz:** გიორგი V ბრწყინვალე **www.dzeglebi.ge/statiebi/istoria/giorgi_brcyinvale.html** (Erişim tarihi: 21.01.2020). [Giorgi V Brchkhinvale].

çoğunlukla tehlikenin gelebileceği yerlerde-Doğu Gürcistan`da yerleştirilmişlerdi. Doğu ve güneydoğuya yerleştirildiklerinden bu bölgelerde Kök-Uran ve Ak-Uran toponimleri tespit edilmiştir. Gürcüce olmayan bu yer adları hayvancılıkla uğraşan ve dağ arası vadilerde yerleştirilen Kıpçaklardan olan Uran boylarının buralarda yerleştirildiğinin göstergesidir. Kıpçaklar Gürcistan`da yalnızca nehir vadilerinde değil, yaylak ve kışlakların geçerli olduğu dağlık bölgelerde de yaşıyorlardı. Onların yardımıyla Gürcüler Şirvan arazisinin içlerine doğru ilerleyebilmiş, IV.Davit 1121 Didgori savaşında Selçuklulara karşı galibiyet kazanmıştı. Bunun sonucunda asırlardır Müslüman emirliği olan Tiflis Emirliği, Gürcü Çarlığı ile birleştirilmiştir.

3.4.2 Gürcistan`ın Moğollar Tarafından İşgali ve Selçuklu-Gürcü Münasebetlerinde Yeni Dönem

1220 yıllarında Moğollar Gürcistan sınırını geçmişlerdir[594]. Gürcüler Georgi Laşa`nın önderliğinde ordularını Moğollara karşı savaşa hazırlamışlardır. Moğolların savaş taktiğine aşina olmadıkları için Gürcüler mağlup olmuştu. Çar Georgi Laşa kendisi ağır yaralanmış, 1222 yılında ise ölmüştür[595].

Georgi Laşa`dan sonra tahta geçebilecek başka bir aday olmadığından hakimiyete gelecek tek kişi Laşa`nın kardeşi Rusudan idi. Bununla da Gürcistan`da iktidara ikinci kez bir kadın geliyordu. Kraliçe Tamar daha küçük yaşlarından beri devlet idaresini babasından öğrenmiş ise de, kızı Rusudan`ın bununla ilgili tecrübesi yeteri kadar değildi. Bu bakımdan onun iktidar dönemini ülkenin Moğollara tabi olmasının başlangıcı gibi değerlendirebiliriz.

Harezmşahlarla Moğollar arasındaki mücadelelerin devam ettiği sırada Gürcistan tabi edilecek toprakların sırasına dahil edilmişti. Gürcistan tarihinde Harezmşahlar, özellikle de Harezmşah Celaleddin Moğollardan daha kötü tasvir edilmiştir. Buna sebep Harezmşahların Müslüman olup Tiflis`i ele geçirdiği zaman insanların Hıristiyanlıktan vazgeçmeleri şartıyla sağ bırakılması olmuştur. Kaynaklarda söylenildiğine göre, 100 bine yakın insan Hıristiyanlıktan vazgeçmediği ve ikonları

---

[594]Зураб В. **Анчабадзе**, *Из Истории Средневековой Абхазии (VI-XVII вв.)*, Абгосиздат, Сухуми 1959, s. 232. [Zurab Ançabadze, İz İstirii Srednevekovoy Abkhazii (VI-XVII vv.)].

[595] Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, *История Грузии*, Учебно-Педагогическая Литература, Тбилиси, 1962, s. 109. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani, İstoriya Gruzii].

basmadığı için kılıçtan geçirilmiştir[596]. Ortodoks kilisesi tarafından Celaleddin`in öldürdüğü bu insanlar aziz ilan edilmiştir.

Moğol istilalarına şahit olan Selçuklular sınır komşusu olan Hıristiyan Gürcistan ile sulh ilişkilerini muhafaza etmek mecburiyetindeydi. Bu tür karışık siyasi durumda Sultan, Gürcistan tarafından gelebilecek muhtemel tehlikenin karşısını almak için tedbir olarak beylerbeyi Kemalüddin Kamyar`ın rehberliği ile Gürcistan`daki birçok araziyi fethetmiştir[597]. Böyle bir durumda Gürcistan Kraliçesi Rusudan Selçuklu II. Gıyaseddin Keyhüsrev`le kendi kızı Tamar`ın nikahı için teklifte bulunmuştur[598]. O zaman hakimiyette olan I.Alaeddin Keykubad bu teklifle Gürcistan`ı kolaylıkla kendine tabi edeceğini düşünse de, oğlu ile Tamar`ın nikahını O`nun vefatından dolayı icra edilememiştir. 1237 yılında tahta geçen II. Giyaseddin Keyhüsrev Şihabüddin Kirmani ile beraber Abhazya`ya kıymetli hediyelerle elçi göndermişti. Rusudan kızı Tamar dinini değiştirmemek şartıyla Selçuklu merkezi Konya`ya gönderilmişti[599]. Bilindiği üzere, Gürcistan`da hakimiyete Rusudan`dan sonra onun kardeşi Georgi Laşa`nın (1213-1223) oğlu David adaydı. Rusudan kendinden sonra oğlunun hakimiyete geçmesini istediğinden, G.Keyhüsrev`le gizli anlaşma yapıp bu çocuğu ortadan kaldırmak istediği söylenmiştir[600].

Selçuklu Sultanıyla Gürcistan Kraliçesinin kızının evliliği Kayseri`de olmuştu. Lakin siyasi olaylar zamanında Alaeddin Keykubad`la Rusudan arasında müttefiklik amacıyla yapılan bu izdivacın faydasız olduğunu göstermiştir. Harezmşah Celaleddin`in beş yıl içinde yapılan Gürcistan fethi dönemi biter-bitmez 1235 yılında Moğollar Gürcistan`a yeniden baskın ederek, doğudaki kalelerini ardarda ele geçirdiler[601]. Bu yüzden kraliçe Rusudan`ın ikametgahı Tiflis`ten Kutaisi`ye değiştirilmişti. Moğollara karşı güç toplamak için Bizans`tan yardım isteyen Rusudan`ın çabaları olumsuz cevap alınca, O da Moğollarla münasebetlerini düzenleme kararını verdi. 1238 yılında Tiflis ve civarı Moğollar tarafından işgal edilince Kraliçe Rusudan daha fazla kendini

[596]Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, s. 110. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani].
[597]Nejat **Kaymaz**, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Giyasü`d-din Keyhüsrev ve Devri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 20.
[598]İbn Bibi, s. 134.
[599]Kaymaz, s. 73.
[600]Kaymaz, s. 74.
[601]Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, s. 112. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani].

tehlikeye atmamak için Moğollara hizmet etmek kararını verdi. Neticede, artık ne Selçuklular, ne de Gürcistan biribirileri için faydalı müttefik olamamıştı[602]. İkinci bir sonuç Gürcistan`ın Moğolların tesiri altına düşmesiyle ortaya çıkmıştı. Artık Moğolların Selçuklu topraklarına yolu açılmıştı. Üçüncüsü ise, bu evliliğin saray dahilinde de pek hayırlı olmadığını göstermekteydi. Gürcü eşine bağlanan Sultan Giyaseddin, hatunun isteği üzerine sarayda onun adamlarını yüksek mevkiye tayin etmişti. Bu da ülke idaresinin O`nun elinden çıkmasına neden olmuştu .[603] Yukarıda da değindiğimiz gibi bu nikahın başlıca şartı Tamar`ın dininin değiştirilmemesi olmuştur. Sonralar Selçuklu sarayında Gürcü hatun olarak tanınan melike kısa bir süre sonra İslam`ı kabul etmiş, hatta Mevlana Celaleddin Rumi ile dostluk münasebetlerinde olmuştur[604].

Gürcüler ülkelerine Moğolların karışmasını önlemek için haraç ödemek mecburiyetinde kalmışlardır. Artık, 1243 yılında Rusudan Moğollarla olumlu ilişkiler kurabilmişti[605]. Aynı yıl Tiflis`e dönen Rusudan oğluna taç giydirerek O`nu kendinden sonra varisi ilan etmişti. Moğollar tarafından O`nun bu seçiminin onaylanması için oğlunu Moğol başkenti Karakorum`a rehin olarak göndermiş, lakin oğlu birkaç sene geri gönderilmemişti. Bir süre sonra Rusudan ölünce saraydakiler tahta geçmek üzere başka adayı seçmiş, O`nu da Karakorum`a göndermiştiler. Her iki varis Moğollar tarafından uygun görüldüğü için hakimiyeti ikisinin idaresi şartıyla ülkelerine geri gönderilmişlerdi. 1249 yılında ülkeye dönen her iki hükümdar 1259-60`lı yıllarına kadar Moğollara karşı bağımsızlık mücadelesini başlatmışlardı.

Türkiye Selçuklu sultanlarının Moğollara karşı çıkıp onların Anadolu`daki hakimiyetlerine son vermek amacıyla 1243 tarihinde teşkil edilen Kösedağ savaşı Selçukluların bozguna uğramasıyla neticelenmişti. Her iki tarafın bu savaşa ciddi şekilde hazırlanmasına rağmen Selçuklu kumandanları arasında olan mücadeleler, hakimiyetin yukarıda da belirttiğimiz gibi II.Giyaseddin Keyhüsrev`in elinden çıkması, iç savaşlar ve nihayetinde Moğolların savaş hazırlığının küçümsenip yalnış taktik seçilmesi sonucu bu savaş kaybedilmişti. Oysa ki, dikkat edersek Selçuklular savaştan önce Anadolu ve çevresindeki topluluklardan (Gürcü, Kıpçak vb) ücretli asker

[602]Kaymaz, s. 74.
[603]Kaymaz, s. 75.
[604]Turan, s. 415.
[605]Мераб Вачнадзе, Вахтанг Гурули ve Михаил Бахтадзе, s. 77. [Merab Vaçnadze, Vakhtang Guruli, Mikhail Bakhtadze].

toplamıştı[606]. Selçuklu tarafında Gürcüoğlu Zahirü`d-devle ve Gürcü Şalva oğlu Fahreddin gibi Gürcü komutanları olmuştur. Gürcüoğlu Zahirü`d-devle Abhaz prensi Dardin Şervaşidze`dir[607]. Tarihçi Georgi Ançabadze XIV. yüzyıl anonim Gürcü tarihçisine dayanarak Dardin Şervaşidze hakkında yazılanları şu şekilde çevirmektedir: "*Sultan ordusuna kumandan olarak Ortodoks inancına sıkı bağlı, cesaretiyle dikkat çeken Dardin isimli Şervaşidze`yi tayin etti. Fakat şiddetli savaşta Selçuklu ordusu mağlup oldu. Abhaz kumandan Dardin Şervaşidze öldürüldü*"[608]. Selçuklular tarafında olduğu gibi Moğollar tarafında da Gürcü ve Ermeni prenslerinin gönderdiği askerlerden ordu toplanmıştı[609].

Kraliçe Rusudan`ın ölümünden sonra Moğollar kendi düzenlerine uygun bir şekilde Gürcistan`da yönetimi değiştirdiler. Gürcistan arazisini 8 dumana, yani idari birime ayırdılar: Doğu Gürcistan toprakları 6, Batı Gürcistan toprakları 2 kısma bölündü[610]. 1255 yılından itibaren Gürcistan`da Moğol hakimiyeti başlamıştır. Artık bu dönemde Moğol işgalleri sona ermiş ve Moğollar tarafından ele geçirilmiş arazilerin idaresine başlanılmıştır. Bunun için askeri reformların uygulanması esas şart olmuştur. Bu amaçla Moğollar 1254 yılında ekonomik ve askeri amaçlarla nüfus sayımı yapmışlardır[611].

Moğollar zamanında Gürcülerin dini engellenmediği için, XIII. yüzyılda Cengiz Han`ı büyük siyasetçi olarak kabul edilmiştir. Moğollar ara sıra Gürcüleri paralı asker olarak ordularına alıyorlardır[612]. 1258 Ayn-Calut savaşında Memlüklülere karşı savaşta Moğol ordusunda Gürcülerin de iştirak ettiği bilinmektedir[613].

Ahali üzerine konulan ağır vergiler 1259 yılında Rusudan`ın oğlu Davit[614] (1225-1293) iktidarına yönelik isyanın ortaya çıkmasına sebep olmuştu.. Hülagu Han

---

[606]Salim **Koca**, "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu`nun Kaderini Belirleyen Savaş: Kösedağ Bozgunu", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 37, 2015, s. 53.
[607]Mehmet **Özmenli**, "Ermeni-Gürcü Birliklerinin Kösedağ Savaşı'nın Seyrine Etki Eden Tutumları ve Faaliyetleri", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Sayı 13(4), 2014, s. 999.
[608]Георгий Анчабадзе, О чем повествует летопись, Абхазская Интернет-Библиотека **www.apsnyteka.org/1210-anchabadze_g_stati.html** (Erişim Tarihi: 09.02.2020) .
[609] Koca, s. 54.
[610]Анчабадзе, s. 233. [Ançabadze]
[611] Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, s. 115. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani].
[612]Заза **Чапичадзе**, *История Грузии*, Print House Damani, Тбилиси 2016, s. 88. [Zaza Çapiçadze, İstoriya Gruzii].
[613]Aslında bu savaşta Memlüklüler tarafında da Gürcülerin savaştığı yazılmıştır.
[614]VI. Davit. Kaynaklarda Davit Narin olarak geçmektedir.

isyanın bastırılması için Argun noyanın rehberliği ile ordu göndermişti. Savaşta Moğollar galip gelemeyince, Han yardım için başka bir ordu göndermeye mecbur oldu. Davit Narin, Batı Gürcistan`a çekildi. Hülagü Han ise Georgi`nin oğlu Davit`e[615] Mısır yürüyüşüne katılması için teklifte bulundu[616]. Askeri konseyde bu meseleyi gündeme getiren Ulu Davit Mısır seferine katılmamayı uygun görmüş, Moğollara karşı çıkmayı kararlaştırmıştır. Ulu Davit`e bu isyanda sadece vassalı Samtskhe Mtavarı Sargis Cakeli yardım etmişti. Moğol hanına karşı ayaklanmadan haberdar olan Argun noyan, Çar Davit`in eşi Gvantsa ile oğlu Demetre`yi Orda`ya göndermişti. 1260 yılında Gori kalesi yakınlarında olan savaşta Gürcüler ağır şekilde mağlup oldular ve Moğollar Ulu Davit`i Hülagu Han`ın huzuruna mahkemeye çıkardılar. Aslında bu mahkemede isyan meselesinden başka meseleler de sorgulanmıştır. Ulu Davit iktidarda kimin kalacağına dair Moğol hanının fikirlerini de öğrenmeye çalışmıştır[617].

Davit Narin, Moğollara karşı çıktıktan sonra Kutaisi`de ikamet etmeye başlamıştır. Ulu Davit ise 1264 yılında Moğollarla anlaşma imzalamıştı. Sonuçta Gürcistan`ın iki hükümdar arasında bölünmesi kesinleşmişti. Davit Narin Moğollara karşı ciddi ve tedbirli siyaset yürütmeye başlamıştı. 1264-65 yıllarında Davit Narin Mısır Memlük sultanına değerli hediyelerle beraber elçisini göndermiştir. 1268 yılında Gürcistan tarafından Mısıra ikinci bir elçi gönderilmişti. Buna rağmen Davit Altın Ordu`yla da iyi ilişkiler sağlamaya çalışıyordu[618]. Gürcistan`ın tarih kitaplarında Davit Narin`in ölümüne kadar (1293) Moğolların Batı Gürcistan`a karışmasını önlediği söylenmektedir[619].

1270 yılında Ulu Davit ölünce Moğollar Doğu Gürcistan`ın idaresine onun oğlu Demetre`yi getirmiştiler. Daha üç yaşındayken babasının Moğollara karşı yaptığı isyanda geri çekilmesiyle annesi Gvantsa ile beraber tutuklanan Demetre`nin annesi

---

[615]VII. Davit. Kaynaklarda Ulu Davit olarak anılır.

[616]Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, s. 118. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani].

[617]Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, s. 119. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani].

[618]Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, s. 121. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani].

[619]Николай А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, s. 121. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani].

Moğollar tarafından öldürülmüştü[620]. 11 yaşında tahta geçen Demetre 1277-1281 yıllarında Moğolların Memlüklülerle savaşlarına katılmıştı. 1288 yılında Argun Han`a karşı Derbent isyanının bastırılmasında hanın emriyle iştirak etmiştir. Aynı yıl Argun Han`ın kendi veziri Kutlubuga tarafından devrilmesi hakkında kurduğu plan hakkında haber yayılınca, han II.Demetre`den de şüphelenmeye başlamıştır. Bu şüphenin asıl sebebi Demetre`nin kızının Kutlubuga`nın oğluyla evli olmasıydı. Argun Han derhal II.Demetre`nin Moğolların başkentine gelmesini emretmiş, aksi halde onun topraklarını tamamen elinden alınacağıyla tehtit etmiştir. Gürcü sarayında hükümdarın gitmesine karşı çıkılsa da, II.Demetre Moğol sarayına varmış ve tutuklanarak idam edilmiştir[621]. Gürcistan`da II.Demetre "tavdadebuli" [თავდადებული] yani, "kendini kurban eden" adıyla günümüze dek anılmaktadır ve Gürcü Ortodoks kilisesi azizlerindendir. Ondan sonra hakimiyete kuzeni II.Vakhtang geçmiştir. Lakin onun iktidarı uzun sürmemiş ve 1292 yılında ölmüştür[622].

1314 yılında Gürcistan`ın doğu tarafındaki iktidara II.Demetre`nin oğlu V.Georgi getirilmiştir. Hakimiyeti ele geçirebilecek başka bir aday kalmadığından Gürcü topraklarının çoğu kısmı onun eline geçmiş oldu. O`nun iktidar dönemi ülkenin Moğollardan bağımsız biçimde yeniden birleştirilmesi için uygun imkanlara sahipti. Siyasi yeteneği sayesinde Moğol hanı ve sarayı ile dostca ilişkiler kurması onun bu amacına ulaşması için gereken ortamı yaratmıştı. 1316 senesinde Olcaytu Han`ın vefatıyla hakimiyete gelen Ebu Said`e kendini tanıtmak için Georgi saraya yollanmıştır. Han`ın birinci veziri olan Çoban noyan Çar V.Georgi`nin en yakın arkadaşlarından idi. Bu bakımdan Moğol sarayından daim destek gören Georgi, ülkesinin birleştirilmesi işine koyulmuştu. Zamanla Gürcistan`ın diğer bölgelerindeki mtavar ve eristavlarını kendine tabi etmiştir. 1327 yılında Ebu Said veziri Çoban`ı ihanette suçladığı için, vezir ve oğulları han tarafından idam edilmişti. Bu zaman Çar Georgi artık güçlenmiş ve Ebu Said`in güçsüzlüğünden yararlanıp Gürcistan`dan Moğol ordularının çıkarılması ve onlara ödenen haraçtan kurtulmak için adım atmıştır. 1335 yılında Ebu Said`in vefat etmesinden sonra İlhanlılar yani İran merkezli Cengiz ulusunun batıdaki temsilcisi olan Moğollar artık eskisi gibi güçlü değillerdi. Bu hadiseleri göz önünde bulunduran

---

[620]ივანე **ჯავახიშვილი,** *ქართველი ერის ისტორია,* ტომი 3, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი 1982, s.108. [İvane Cavaxişvili, Kartveli Eris İstoria].
[621]ჯავახიშვილი, s.123. [Cavaxişvili].
[622]ჯავახიშვილი, s.129. [Cavaxişvili].

V.Georgi ülkenin birleştirilmesi prosedürünü hızlandırmış, Moğollara vergi vermeyi durdurmuş, ekonominin kalkınması için gerekli reformlar yapmıştır. Merkeziyetçi politikası sayesinde V.Georgi kısa zaman içinde ülkenin ekonomisini güçlendirmiş, Bizans, Venesya, Genuya ile ticari ilişkiler kurmuş, "tetri" ve kendi adıyla bağlı gümüşten hazırlanan "giorgauli" isimli sikkeler darp ettirmiştir[623].

Moğollardan sonra, Gürcistan Emir Timur`un baskınlarına maruz kalmıştı. Üç yıllık seferi döneminde (1385-1386) Gürcistan`a geçen Timur, Gürcü ordusunu mağlup etmiş, oradaki Kıpçakları öldürmüştü. Kral Bagrat ise esir alınarak İslam`ı kabul etmek şartıyla ülkesine geri gönderilmişti. Fakat Bagrat ülkesine döner dönmez oğlu Georgi ile beraber Timur`a karşı bağımsızlık hareketi başlatmıştır[624].

3.5 Gürcistan`da Kıpçakların Kültürel İzleri

Udin kökenli dilci ve tarihçi olan V.L.Gukasyan Gürcü kaynaklarına dayanarak Gürcistan`da V-VI. yüzyıllarda Hunların (Onogur, Sarıogur, Sabir vb) yerleştiğini söylemiştir. VII-VIII. yüzyıllardaysa Hazarlar ve Kıpçaklar yerleşmişlerdi ki, onlar da 765 yılında Kartli ve Albanya`da olan diğer Türk kavimleriyle beraber Gürcistan`da Araplara karşı savaşmışlardır. 1030`lu yıllarda Kafkasya`ya göç eden Oğuzlar, Selçuk sülalesinin hakimiyeti altında birleşmiştir. XII. yüzyıldaysa Kuzey Kafkasya Kıpçaklarının göçleri izlenilmiştir. Neticede 1400 yıl içinde Oğuz ve Kıpçakların tesiriyle Türk sözleri Kafkasya halklarının diline geçmiştir[625]. "Kartlis Tskhovreba"daki Türkçe kelimeler daha orta asırlarda Azerbaycan-Gürcü dillerinin temasta olduğunu göstermiştir. VII-XVIII. yüzyıl kaynaklarında kullanılan sözler arasında *tarhan, han, hakan, hatun* gibi kelimeler, *atabeg, aryanci, elçi, ulu* terimler XI-XIII. yüzyıl Gürcü kaynaklarında, *tanga* kelimesine ise XIII-XIV. yüzyıl kaynağında rastlanılmıştır[626].

Gürcü dilinde de başka dillerden alınma sözler kullanılmaktadır. Gürcü alfabesinde "ı,ö,ü" ünlü sesleri bulunmadığından onları "i,o,u" harfleri ile değiştirmişlerdir. Çoğu zaman Gürcüceye geçen Türkçe kelimelerin sonuna "i" sesi eklenmektedir, mesela: Aslan-Aslani; Bayrak-Bayragi; Pul-Puli; Ocak-Ocakhi vb.

---

[623]Чапичадзе, s. 90. [Zaza Çapiçadze].
[624]Чапичадзе, s. 92. [Zaza Çapiçadze].
[625]Ворошил Левонович **Гукасян**, "Об Азербайджано-Грузинских и Языковых Контактах", *Советская Тюркология*, Sayı 2, 1980, s. 23. [Voroşil Leonoviç Gukasyan, "Ob Azerbaycano-Gruzinskikh i Yazıkovıkh Kontaktakh"].
[626]Гукасян, s. 25. [Gukasyan].

Çeşitli eşya adlarının da Türk dilinden Gürcü diline geçtiğini söyleyebiliriz, mesela: Başlık-başliki, papak-papakhi, çöngür (müzik aleti) -çonguri vb. Gürcülerin inanışlarında da Türk izlerine rastlamak mümükündür. Mesela Türklerde "al karısı", "albastı" gibi bilinen kötü ruh Gürcücede "ali" şeklinde geçmektedir. Daha sonra eski inançlarda kuyruklu cin`in varlığı hakkında Türklerde "kudruk" kelimesinin Gürcülere "kudiyani" (kuyruklu anlamını vermektedir) şeklinde geçtiğini görmekteyiz. Gürcü dilinde olan Armaz, Aslan, Bagrat, Eldar, Otar, Tengiz vb. şahıs isimleri de Türk kökenlidir[627].

Gürcülerle Türklerin yakın temasta olmaları kendini her alanda göstermektedir. Tesadüfi değildir ki, Gürcü tarihçilerine o zamanlar Gürcistan iki isimde bilinmekteydi: Kartveloba (ქართველობა) ve Didi Turkoba (დიდი თურქობა). Gürcistan`ın doğu ve güney bölgesi "Didi Turkoba"ya (Büyük Türklük) dahildi[628].

Kıpçakların izlerine Gürcistan hükümdarlarının soyunda da rastlamaktayız. Mesela, Murat Adji Gürcistan`ın Svan hükümdarlarının Kıpçak Dadişlikiyani soyundan geldiğini söylemiştir[629]. Daha önceki bölümlerde Kıpçakların Gürcüler arasında assimile olduklarını, din değiştirdiklerini söylemiştik. Hatta bununla alakalı olarak günümüzde her üç Gürcüden birinin Kıpçaklara mahsus antropolojik özelliklere sahip olduğu gösterilmektedir[630].

Kıpçaklar Gürcistan`ın doğu ve güneydoğu bölgelerinde yerleştirildiklerinden bu yerlerde Kök-Uran ve Ak-Uran toponimleri tespit edilmiştir[631]. Gürcüce olmayan bu yer adları hayvancılıkla uğraşan ve dağ arası vadilerde yerleştirilen Kıpçaklardan olan Uran boylarının buralarda yerleştirildiğinin göstergesidir. Bunun gibi birçok toponimi örnek getirebiliriz. Toponimler hakkında Fahrettin Kırzıoğlu`nun kullandığımız eserinin özel bölümlerinde de bu konuya değinilmiştir[632]. Tarihi eskiye dayanan ve Kıpçak köyü olarak geçen yerlerden biri de Gaçağan köyüdür. Bu köy, Aşağı-Kartli (Kvemo-Kartli)

---

[627]Ufuk **Tavkul**, "Gürcü Kültüründe Türk Kültürünün İzleri", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 351, 1992, s. 418-427.
[628]Бахтияр **Тунджай**, *Письменное Наследие Кавказских Албан*, Улуу Тоолор, Бишкек 2014, s. 46. [Bakhtiyar Tucay, Pismennoye Naslediye Kavkazskikh Alban].
[629]Adji, M. (2001). *Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti)*. (Çev. Zeynep Bağlan Özer) Ankara: AtaTürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s. 298.
[630]Tellioğlu, s. 65.
[631]Sercan **Ahincanov**, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 134.
[632]Fahrettin **Kırzıoğlu**, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 163-164.

bölgesinin (Borçalı) köylerinden biridir. Köyün 1 km yakınlarında yerleşmiş "Tekeli" kurganında yapılan kazılar sonucu ilkel kuruluş devrine ait olan mezarlar, küçük kil parçalarından ibaret olan kadın figurleri bulunmuştur[633]. Arkeolojik kazılar köyün arazisinde daha M.Ö. II. asırda yaşamın olduğunu göstermiştir. Köy XII. yüzyılda Deşt-i Kıpçak bozkırından gelen Kıpçaklar tarafından yapılmıştır. 654-1116 yılları arasında köyün arazisi Tiflis Müslüman Emirliği`ne tabi olmuştur. Daha sonraları köy, takriben 1118 yılında IV.Davit tarafından Atrak Han`ın yakın adamlarından biri sayılan Karaçuha Arslan`a ikta olarak verilmiştir. "Gaçağan" Türk kökenli toponiminin "koç" kelimesi ile alakalı olduğu ve "Goçakan, Goçakan" isimlerinin değişmesiyle ortaya çıktığı söylenmektedir. XII. yüzyılda Azerbaycan Atabeyleri vergi defterlerinde bu ismi "Goçağan" şeklinde yazmışlardır. Köyden birkaç km uzaklıkta eski mezarlıkta koç heykelleri bulunmaktadır. Onların bulunduğu yerlere şimdi de, "Goçdar" denilmektedir. Köy ahalisinin dilinde bu köyün toponimleri hala kullanılmakta ve bu sözlerin Kıpçak kökenli olduğu bilinmektedir. Köyün mahalle adları takriben XVI. yüzyıldan beri mevcuttur: Gardaşlar, Tofçulu, Çeygara, Ocakverdi, Ortalık vb. adlar Goçlar köyünün Kıpçak Türklüğü ile bağlantısını göstermektedir.

Bugün gösterilenlerden ziyade Gürcistan`da "Komani", "Komandeli", "Sabarkleti", "Sabirkenti" gibi Türk menşeili yer isimlerine rastlamak mümükündür. "Komani" köyü (Gürcüce: სოფელი კომანი) Abhazya`nın 30 km`inde Gumisi nehri yakınlarında yerleşmektedir. Bu köyün isminin Kıpçaklarla bağlı olduğu söylenmekle beraber günümüzde oranın ahalisi tarafından buradan kutsal pınarın aktığına inanılmaktadır. Yerli ahali buradaki Hıristiyan azizlerin mezarlarının zaman zaman ziyaret edip dua etmektedirler[634].

Kıpçaklar aynı zamanda Gürcistan`da sur ve kale inşasına da katılmışlardır. Bunu 2019 yılında Gürcü manastırında Kıpçak mezarının bulunması ispatlamıştır. Buradan da anlaşıldığına göre, Kıpçaklar herkes tarafından tanınan tarihi Gelati manastırının inşasında da iştirak etmişler. Düşmanlardan korunmak için müdafaa maksatlı kaleler inşa eden Kıpçaklar yerli ahali tarafından saygı görmüş ve ölümlerinden sonra kutsal mabedde defnedilmişlerdir. Bugün Gürcistan`ın Akhaltsikhe

[633]Şuraddin **Məmmədli**, *Gürcüstan Azərbaycanlıları*, Kolori, Tbilisi 2006, s. 69.

[634]სოფელი აფხაზეთში, სადაც რამდენიმე ქრისტიანი წმინდანი აწამეს - "კომანში სასწაულმოქმედი წყარო დღემდე ამოდის" (12.11.2019). **www.ambebi.ge/article/238953-sopeli-apxazetshi-sadac-ramdenime-kristiani-cmind/** (Erişim tarihi: 02.01.2020). [Sopeli Apkhazetşi, Sadats Ramdenime Kristiani Çmindani Açames- "Komanşi Sasçaulmokmedi Çkxaro Dğeamde Amodis].

bölgesinde XIII. yüzyılda kurulan Kıpçak Atabeyliği`nin Rabat kalesi kalmıştır. Kale dahilinde yapılmış müzede Kıpçak savaşçılarına mahsus olan oklar, yay, kılıçlar kalmıştır. Kıpçakların takriben 300 yıla kadar bu arazilerde hüküm sürmesi kale etrafında kalan koç heykelleri tarafından da ispat edilmektedir[635].

Gürcistan`nın Kvemo-Kartli (Aşağı Kartli) bölgesinde yer alan Dmanisi şehrinden 10 km doğuda Dmanisi şehir-kalesinin kalıntıları kalmıştır. İpek Yolu`nun en önemli kervan güzergahlarının birinin üzerinde yerleşmesi onun "Başkeçid" adını almasına sebep olmuştur. Şehrin adı 1947 yılına kadar "Başkeçid" olmuş, daha sonra Gürcüleştirilerek Dmanisi adını almıştır. Dmanisi şehir-kalesinin kalıntıları etrafında Koç heykelleri, Selçuk, Oğuz askerlerine mahsus mezarlıklar bulunmaktadır[636]. M.Adji`ye göre, eski Türklerde koç bolluk, zenginlik, refah, aslan ise güç sembolü idi ve Türkler için koç aslandan daha yüksekte durmuştur[637].

Gürcistan tarihinde Kıpçakların rolünden, onların devlet idaresindeki faaliyetlerinden ve en nihayetinde Gürcü tarihi hafızasında önemli yere sahip olan Didgori savaşındaki kahramanlıklarından bahsettik. Bununla beraber Kıpçakların Gürcistan`da olan izleri meselesine de mümkün olduğu kadar değindik. Gürcü edebiyatında Kıpçak karakteri diğerlerinden farklı olarak kendisinde bir çelişki taşımaktadır. Gürcü halk edebiyatında Kıpçaklardan bahseden eserlere misal olarak "Kıpçakla Karşılaşma", "Kıpçağın Ziyareti" ve "Muhranlı Kadının Söyledikleri" adlı şiirleri gösterebiliriz. Peki ya neden Kıpçak karakteri halk edebiyatında çelişkili olarak gösterilmiştir? Bunun sebebi açık şekilde belli edilmese de, Gürcü edebiyatı halkın hafızasında bu karakterin kaba, aile değerlerinden uzak bir kimse gibi kalmıştır[638]. Söylediklerimiz için en güzel örneklerden biri "Kıpçakla Karşılaşma" eseridir. Kısaca bahsedecek olursak bu halk şiirinde misafirperver Gürcü ve karısı tarafından karşılanan Kıpçağın karnı doyduruluyor, fakat Kıpçak Gürcünün bu misafirperverliğini fırsat bilerek ondan en kıymetlisini-karısını kaçırmaya çalışmaktadır. Şiirin sonunda her iki

[635]Захоронения Кыпчаков Найдены в Грузинском Монастыре. (20.04.2019). **www.total.kz/ru/news/kultura/zahoroneniya_kipchakov_naideni_v_gruzinskom_monastire_date_2019_04_20_09_44_16** (Erişim tarihi: 13.01.2019). [Zakhoroneniya Kıpçakov Naydenı v Gruzinskom Monastıre].

[636]Древние Тюркские Артефакты Грузинского Дманиси Поразили Ученых. (25.07.2018). **www.news.day.az/society/1026438.html** (Erişim tarihi: 13.01.2019). [Drevnıye Tyurkskiye Artefaktı Gruzinskogo Dmanisi Porazili Uçenıkh].

[637]Мурат **Аджи**, *Европа, Тюрки, Великая Степь*, Мысль, Москва 1998, s. 109. [Murat Adjı, Yevropa, Tyurki, Velikaya Step].

[638]Tamar **Khvedeliani**, "Gürcü Şiirinde Kıpçak Karakteri", *Turan-Sam Dergisi*, Cilt 10, Sayı 40, 2018, s. 286-287.

karakter ölse de, Kıpçak olumsuz şekilde tasvir edilmiştir[639]. Bahsettiğimiz diğer iki eser de aynen bu şekilde Gürcü halkı tarafından Kıpçak karakterini olumsuz gözle görmektedir.

[639]М.Соселия, Свидание Кипчака. **www.nplg.gov.ge** (Erişim tarihi: 19.01.2020). [M.Soseliya, Svidanie Kipçaka].

SONUÇ

Göç insanlık tarihinin ayrılmaz bir parçası olmuş ve en çok Türk halklarında izlenilmiştir. Kıpçaklar da tarih boyunca farklı farklı zamanlarda muhtelif sebeplerden dolayı göç etmişler. Bu göçler neticesinde farklı kavimlerle münasebet kurmuş, Türkistan`dan Avrupa`ya oradan da Afrika`ya kadar geniş bir coğrafyada bulunan devletlerin siyasi hayatlarında önemli role sahip olmuşlar. "Kıpçak" teriminin farklı ülkelerin kaynaklarında muhtelif şekilde kullanılmasının temel sebebi teorik olarak belli olmasa da, bizim görüşümüze göre zamanında o halkların tarihi hafızasında kendilerine has bir şekilde yer edindiklerinden kaynaklanmıştır. Kıpçaklar tarih boyunca devlet teşkilatına sahip olmasalar da, kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre, karizmatik rehberler tarafından ayrı ayrı boylar şeklinde idare edilmişler. Bu boylar tehlike zamanında birleşmiş, sülh olduğunda yine aynı birlik şeklinde idare edilmişler. Askeri kabiliyetleri onların diğer halklar tarafından "iyi savaşçı" şeklinde kavranılmasına neden olmuş, kendileri farklı zamanlarda Mısır Memlüklüleri, İldenizler devleti gibi örneklerde devlet idaresine geçmişlerdir. Göçler zamanında Bizans, Gürcistan gibi devletler tarafından kendi düşmanlarını yenmek için paralı asker olarak hizmet vermişlerdir.

Kıpçakların eski inançlarının Şamanizm`le hiçbir bağlılığı yoktur. Kıpçaklar genelde komşu olarak veya içinde yaşadıkları halkların inancından etkilenmişler. Sosyolojik bir olay gibi nitelendirilen göç hadisesinin Kıpçakların inancının geliştirilmesinde rolü olmuştur. Türkistan`da Kıpçakların kendilerine komşu olan kavimlerle münasebetleri onların da siyasi hayatlarının değişimine etki etmiştir. Kafkasya`ya Kıpçakların XI. yüzyıldan geç olmayarak geldikleri belirtilse de, kaynaklar onların daha eski zamanlardan beri burada bulunduklarını göstermiştir.

Avrasya`da Kıpçak göçleri izlenildiği zaman bu göçlerin siyasi ve ekonomik nedenlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Göçlerin yaratmış olduğu duruma bağlı olarak Kıpçakların sosyal organizasyonu, uğraş alanları, dini inançları şekillenmiştir. Kafkasya`ya ve Karadeniz`in kuzeyine doğru göçlerini devam ettiren Kıpçaklar bu arazilerde yerleşen diğer boylarla karşılıklı temasta olmuşlardır. Bu temaslar Kıpçaklar tarafından boyların sıkıştırılıp çıkarılmasına ve Peçenekler misalinde bir boyun tarih sahnesinden tamamen kaybolmasına neden olmuştur.

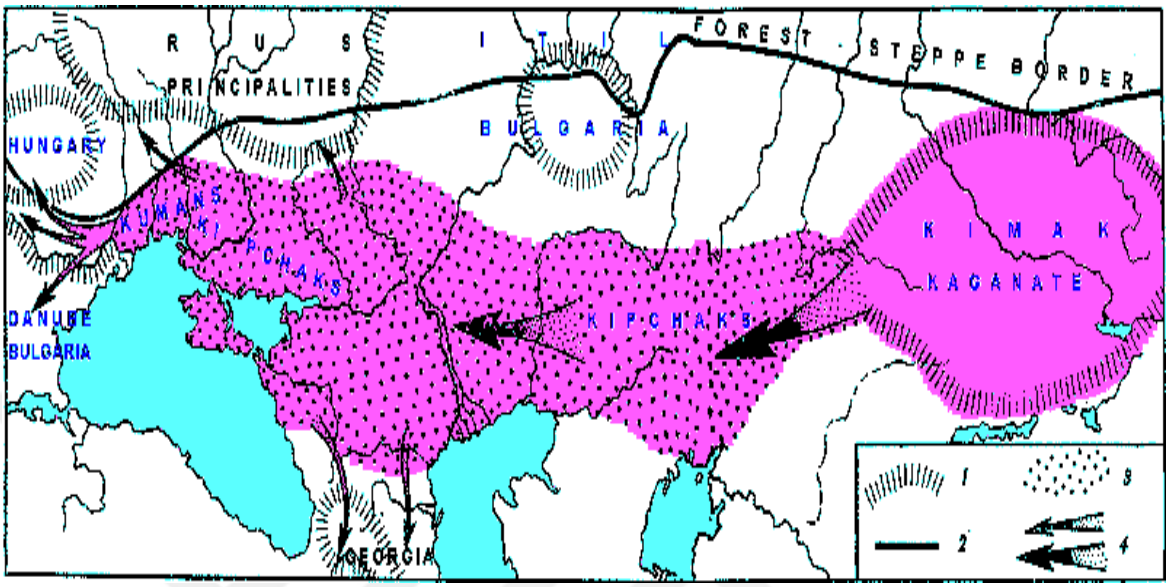
Rusya tarihinde Kıpçakların önemini tam bir portre şeklinde göz önünde canlandırmak için, Rus tarihçilerin eserlerinde onlara dair fikirler karşılaştırılmıştır. Mevcut durumu tam şekilde anlamak için Rusya`da Kıpçak araştırmalarını reformdan önce ve sonra olmak üzere ayırmayı uygun gördük. Rus devletinin Kıpçaklarla olan münasebetleri dönemin şartlarına bağlı olarak hem müttefiklik, hem de düşmanlık yolunda ilerlemiştir. İki halk arasında nikah diplomasisinin olduğunu da bu tarihi süreç içerisinde görmekteyiz. Knezlikler devri Rus tarihinde tam devletçiliğin olmadığı ve ara mücadelelerin gerçekleştriği dönem olarak değerlendirilebilir. Rus devletinin ara mücadelelerde ve dış düşmanı sayılan Moğollarla yaptığı savaşlarda Kıpçaklarla birleştiğini söyleyebiliriz. Uzun süren Rus-Kıpçak ilişkileri çağdaş Rus dilinin gelişmesinde önemli etkide bulunmuştur.

Moğol istilası zamanında oluşan ilişkilere uygun olarak tarihte Kıpçakların Moğollardan geldiğine dair tez ortaya çıkmıştır. Araştırmada bu tezin yalnış olduğu, aksine Moğolların Kıpçaklar arasında assimile oldukları tarihi kaynakların yardımıyla kanıtlanmıştır. Azerbaycan`da Kıpçakların faaliyeti bu devletin tarihinde önemli role sahip İldenizliler devletinin kurulmasına neden olmuştur. Kıpçakların bu bölgedeki izlerine günümüzde edebiyatda, toponimlerde, mimaride rastlanılmaktadır.

Gürcü kaynakları esasında Kıpçakların bu bölgeye ne zamandan itibaren geldiği gösterilmektedir. Bu kaynaklar aynı zamanda, Gürcistan`da ilk Türk izlerinin de esas kanıtıdır. X. yüzyıldan itibaren Gürcistan`daki siyasi olaylar ve iç mücadeleler Kıpçakların IV.Davit tarafından iskan edilmesini şartlandırmıştır. Kıpçakları teşkil eden boylar arasında daim mücadele olmuştur. Bunun esas ispatı olarak Gürcülerin Selçuklulara, daha sonraları İldenizlilere karşı savaşlarda Kıpçakları davet etmesi meselesinde görebiliriz. Tesadüfi değildir ki, Gürcü hükümdarı bu hüsumetten haberdar olduğu için onları çekinmeden düşman saydığı diğer Türklerle sınırda yerleştirmişler. Tarihi süreç bu iskanla gelen Kıpçakların sonradan Gürcistan`ın siyasi hayatına nasıl karıştığını da göstermektedir. Zamanla Kıpçaklar devlet nizamının teşkilinde önemli unsura çevrilmiş ve onların devlet-teşkilatında yer tutması belli bir dönem gelenek halini almıştır.

EKLER

Harita 1: Kıpçak Göçleri

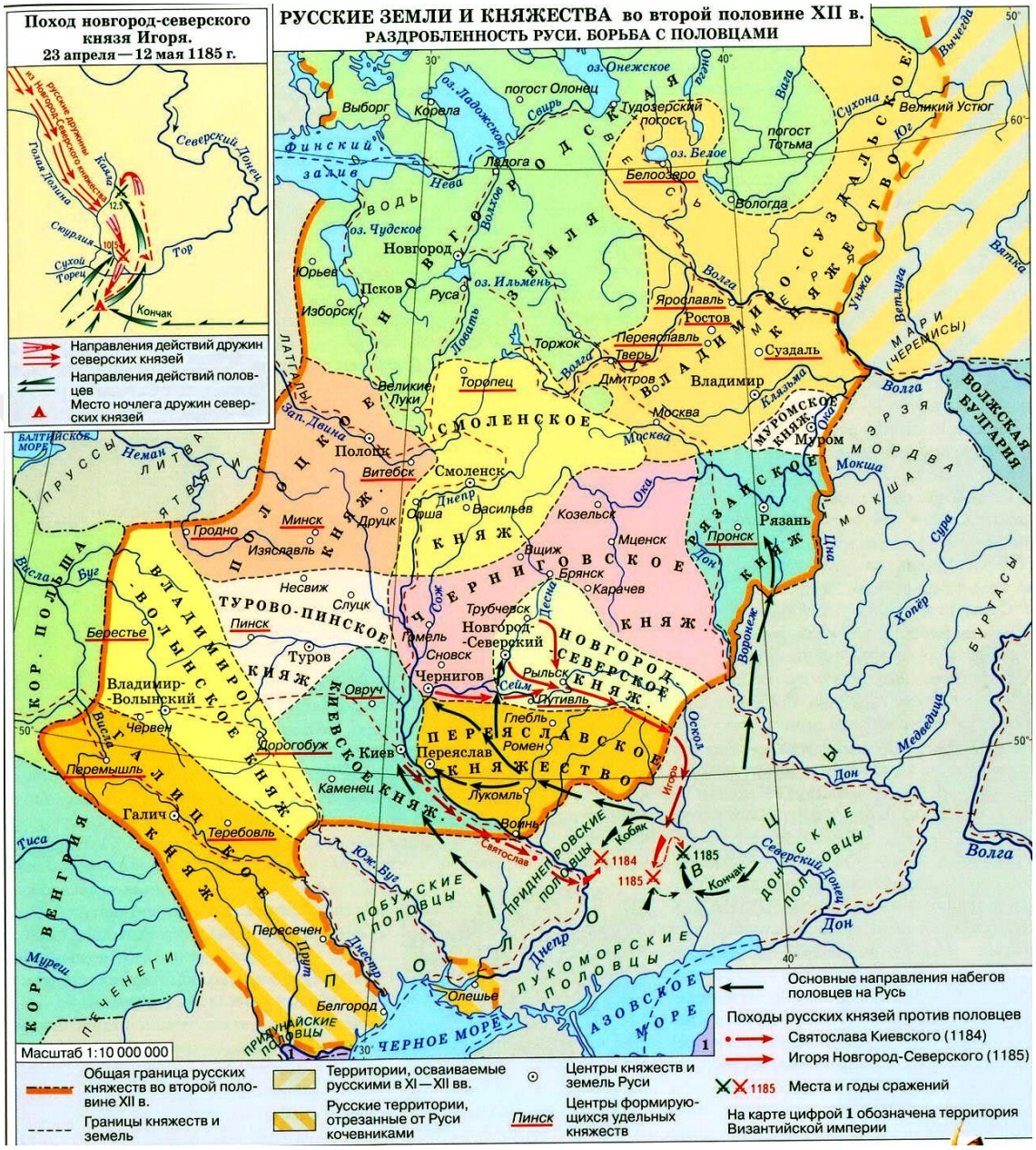
Bu haritaya ulaşım adresi:
http://s155239215.onlinehome.us/turkic/26Kipchaks/Pletneva/KipchaksPletneva1En.htm (Erişim tarihi: 20.02.2020).

Harita 2: Rus Knezlikleri

Bu haritaya ulaşım adresi: https://history-gdz.ru/gdz-map-drofa-6-8/ (Erişim tarihi: 20.02.2020).

Harita 3: XII. yüzyılda Rusların Kıpçaklarla Savaşları

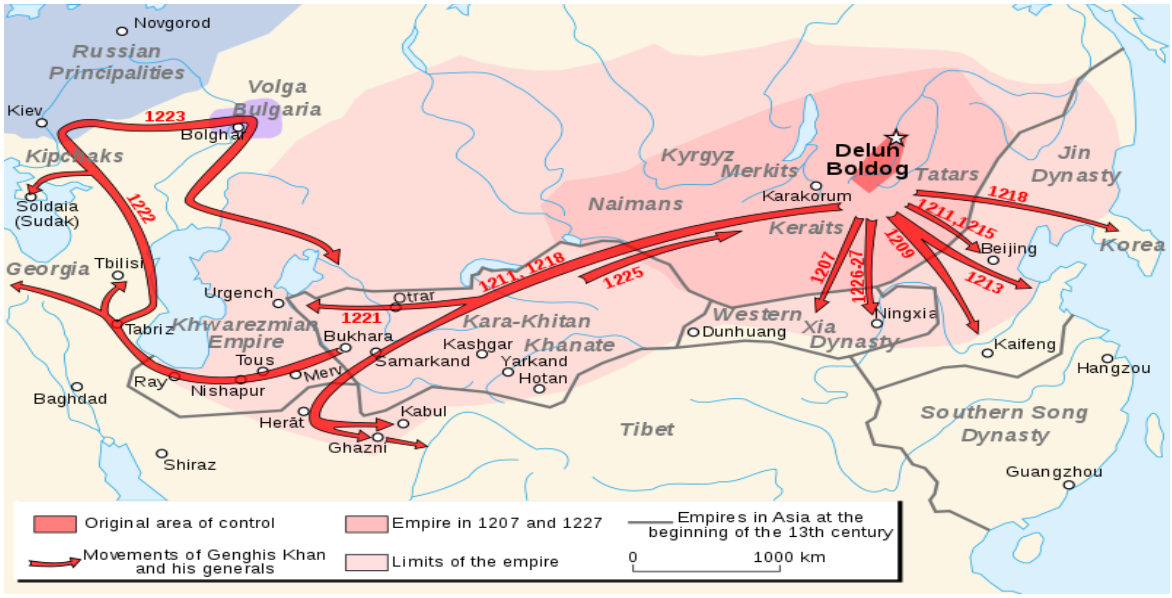
Bu haritaya ulaşım adresi: https://history-gdz.ru/gdz-map-drofa-6-8/ (Erişim tarihi: 20.02.2020).

Harita 4: Kıpçak Hanlığı (1237-1502)

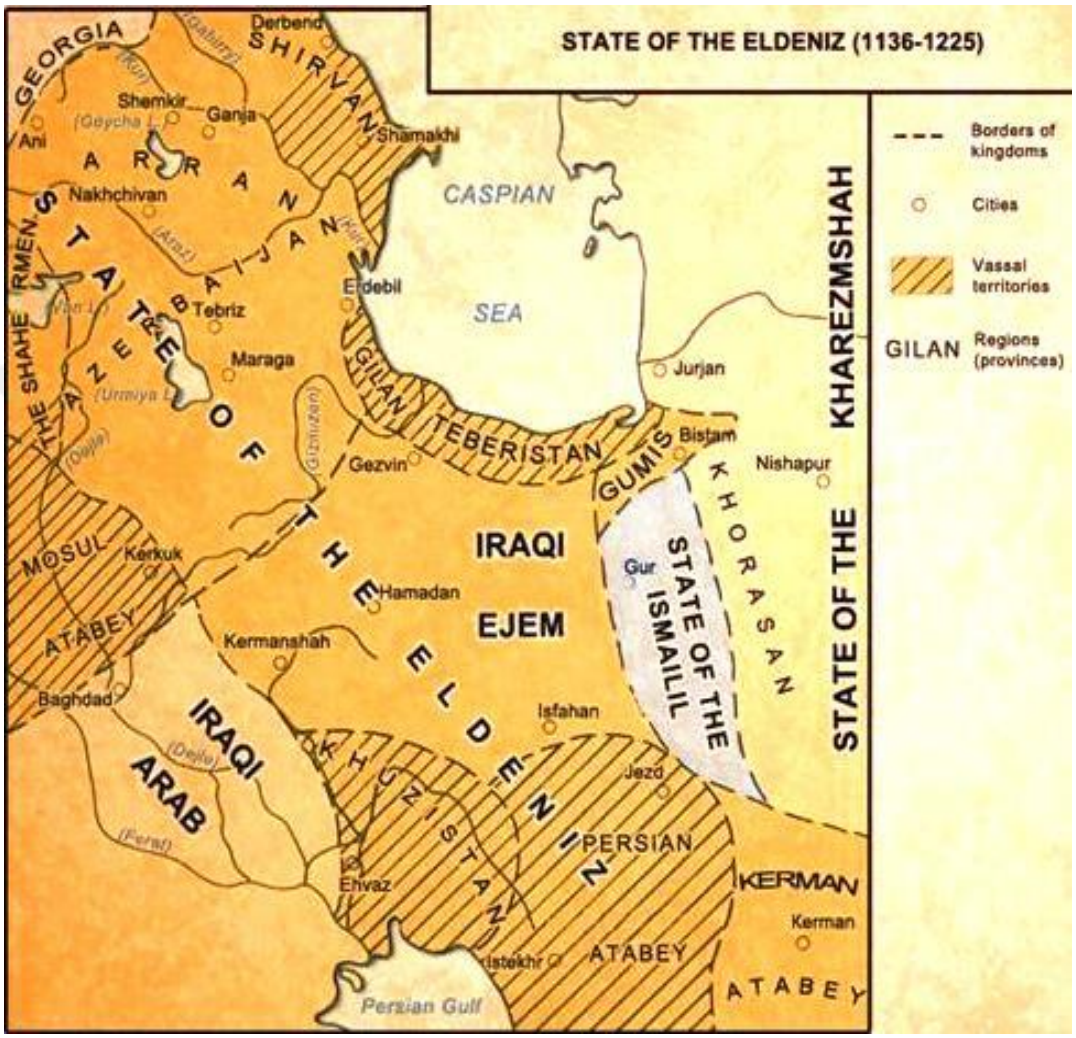
Bu haritaya ulaşım adresi: http://s155239215.onlinehome.us/turkic/26Kipchaks/KipchakKhanateEn.htm (Erişim tarihi: 20.02.2020).

Harita 5: XIII. Yüzyılda Asya`ya Cengiz Han Ordularının yürüyüşleri

Bu haritaya ulaşım adresi: https://owlcation.com/humanities/The-Death-of-Genghis-Khan (Erişim tarihi: 20.02.2020).

Harita 6: Azerbaycan Atabeyleri (İldenizler) Devleti

Bu haritaya ulaşım adresi: http://1905.az/az%C9%99rbaycan-atab%C9%99yl%C9%99ri-eld%C9%99nizl%C9%99r-dovl%C9%99ti/ (Erişim tarihi: 20.02.2020).

KAYNAKÇA

Azerbaycan dilinde:

Azərbaycan Tarixi. 7 Cilddə. I, II Cild, Elm, Bakı 2007.

Bünyadov, Ziya, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, Şərq-Qərb, Bakı 2007.

Bünyadov, Ziya, *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti (1136-1225)*, Şərq-Qərb, Bakı 2007.

Əliyeva, Lalə, *Qıpçaqlar və Azərbaycan (Etnogenez Kontekstində)*, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı 2006.

Fazili, Abdulla, *Atropatena (e.ə. IV-e. VII əsri)*, Elm, Bakı 1992.

Gəncəvi, Nizami, *İskəndərnamə*, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2004.

Həsənov, Zaur, *Çar Skiflər*, Əbilov, Zeynalov və Oğulları, Bakı 2005.

İbn Əl-Əsir. (1959). Əl-Kamil Fi-t Tarix, (Tərc. M.Əfəndizadə) Bakı: AzSSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

Kalankatuklu, Moisey, *Albaniya Tarixi*, Avrasiya PRESS, Bakı 2006.

Kərəm Məmmədov. Borçalı Azərbaycanlıları. (2014, Avqust 30). *Xalq Cəbhəsi Qazeti*.

Kitabi Dədə Qorqud (Əsl və Sadələşdirilmiş Mətnlər), Öndər Nəşriyyatı, Bakı 2004.

Məmmədli, Şurəddin, *Gürcüstan Azərbaycanlıları*, Kolori, Tbilisi 2006.

Nəcəf, Əkbər N., *Səlcuqlu Dövlətləri və Atabəyləri Tarixi (Oğuzların Ortaya Çıxmasından-XIV Əsrə Qədər*), Qanun, Bakı 2010.

Nizami Gəncəvinin İrsində Türklük və İslam. (2013, 31 Mart-6 Aprel), *Türküstan Qazeti*.

Rəşidəddin, F. (2003). *Oğuznamə*. (Çev. İ.M.Osmanlı) Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB.

Türkçe:

Adji, M. (2001). *Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti)*. (Çev. Zeynep Bağlan Özer) Ankara: Agacanov, Sergey, *Oğuzlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Ahincanov, Sercan, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

Akpunar, Arzu. "Nogay Ulusunu Oluşturan Boylar ve Nogayların Kökeni Meselesinde Bu Boyların Önemi", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 2018, s. 29-44.

Alasania, Giuli, "Gürcistan`da Kıpçaklar", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 2, Ankara 2002.

Alasania, Giuli, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Karen Yayınları, Trabzon 2013.

Alaaddin Ata Melik Cüveyni. (1999). Tarih-i Cihanguşa. (Çev. Mürsel ÖzTürk) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Anadol, Cemal, Abbasova, Fazile ve Abbaslı, Nazile, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, Kaprol İletişim & Çetin Matbaacılık, İstanbul 2002.

Argunşah Mustafa ve Güner Galip, *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015.

AtaTürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Arıkan, İbrahim, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, Aralık 2006, s. 130-141.

Ateş, Erhan, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı XXXII/2, s. 363-390.

Aynakulova, Gülnisa, "Gregoryen Kıpçaklar'a Dair", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 69/256, Aralık 2005.

Azamat, Nihat, "Nasır-ı Hüsrev", TDV İslam Ansiklopedisi, **www.islamansiklopedisi.org.tr/nasir-i-husrev** (Erişim tarihi: 20.11.2019).

Balcı, Tuğba Gökçe, "Tabgaç Tarihinin Ana Kaynağı Wei-Shu Üzerine". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı* 3(2), 2018, s. 80-101.

Bang, W. ve Rahmeti, Rehmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1936.

Bela, Kossanyi, "XI-XII. nci Asırlarda Uz`lar ve Koman`ların Tarihine Dair" (Çev. Hamit Koşay), *Türk Tarih Kurumu Belleten,* Cilt VIII, Sayı 29, 1944, s. 119-136.

Bezer, Gülay Öğün, "İldenizliler", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 22, İstanbul 2000.

Bilhan, Saffet, "İlk Çağlarda Türk Kültür Hareketleri", *Milli Eğitim ve Kültür,* Sayı 19, Ocak 1983, s. 1-12.

Bilgehan, Atsız Gökhan ve Yaşar Şimşek, "Gregoryan Kıpçak Türkçesi mi Ermeni Kıpçakçası mı?", Yeni Türkiye, Sayı 60, 2014, s. 1-13.

Brosset M. (2003). Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar). (Çev. H.D.Andreasyan) Ankara: TTK Basımevi.

Çakan, Varis, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Binyıl Yayınevi, Ankara 2009.

Çapan, Fatma ve Güvenç Baran, "Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü", *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt 6, Sayı 18, 2017, s. 629-640.

Çay, Abdülhaluk, *II. Kılıç Arslan*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Divanü Lügat-İt-Türk Cilt 1. (1985). (Çev. Besim Atalay) Ankara: TTK Basımevi.

Divitçioğlu, Sencer, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VII-VIII. Yüzyıllar*, İmge Kitabevi, Ankara 2005, s.191.

Doğan, Lütfi, "Din ve Toplum", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı 17, 1979, s. 75-81.

Dursun, Davut, "Lezgiler", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 27, Ankara 2003.

Elbülgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime),* Tercüman Yayınları, İstanbul 1974.

Eröz, Mehmet, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983.

Genç, Reşat, *Kaşgarlı Mahmud`a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1997, s. 331.

Golden, P. (07.03.2016). Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimekler ve Yemekler. **www.altayli.net/kipcak-kabileleri-uzerine-notlar-kimekler-ve-yemekler.html** (Erişim tarihi: 19.11.2019).

Gömeç S.Y. (2013). Türk Tarihinde Kıpçaklar, *Türk Tarihçiliğine Katkılar Mustafa Kafalı Armağanı* içinde (ss. 111-128), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Gömeç, Saadettin, "Türk Tarihinde Peçenekler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53, 1, 2013, s. 251-266.

Gömeç, Saadettin, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.

Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Toker Yayınları, İstanbul 1989.

Günay, Ünver ve Harun Güngör, *Başlangıclarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi,* Rağbet Yayınları, İstanbul 2007.

Gökbel A. Kıpçaklar ve Kumanlar. **www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=364331&/K%C4%B1p%C3%A7aklar-ve-Kumanlar-/-Do%C3%A7.-Dr.-Ahmet-G%C3%B6kbel-** (Erişim tarihi: 18.11.19).

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken, İstanbul 1999.

Güneş, Abdurrahman, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 24, Sayı 1, 2014, s. 153-164.

Gümüş, Nebi, "İlk Anadolu Selçuklu-Gürcü Karşılaşması: Pasinler Savaşı ve Sonuçları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* VI, Sayı 3, 2006, s. 199-219.

Herodotos. (2012). Tarih. (Çev. Müntekim Ökmen) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınevi.

Heyet, Cevat, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* Cilt 1, Sayı 1, Kasım 2004, s. 7-19.

İbn Battuta. (2004). Seyahatname. (Çev.A.Sait Aykut) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İbn Bibi. (2017). Selçukname. (Çev. Mükrimin Halil Yınanç) İstanbul: Kitabevi.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı,* Kitabevi, İstanbul 2008.

İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bu Gün Şamanizm*,TTK Basımevi, Ankara 1986.

Kafesoğlu, İbrahim**,** *Türk İslam Sentezi,* Ötüken yayınları, İstanbul 1999.

Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (1092-1221)*, TTK Basımevi, Ankara 1992.

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.

Kafalı, Mustafa, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *Tarih Dergisi*, Sayı 25, 1971, s. 179-188.

Kalkan, Mustafa, *Kırgızlar ve Kazaklar* , Selenge yayınları, İstanbul 2006.

Kamalov, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

Kayhan, Hüseyin, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 28/1, 2018, s. 45-65.

Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Giyasü`d-din Keyhüsrev ve Devri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Kaydar, Abduali, *Kanlı*, Almatı 2004.

Khvedeliani, Tamar, "Gürcü Şiirinde Kıpçak Karakteri", *Turan-Sam Dergisi*, Cilt 10, Sayı 40, 2018, s. 283-287.

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

Koca, S. (2002). Türklerin Göçleri ve Yayılmaları. *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi* içinde (ss. 388-407). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Koca, Salim, "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu`nun Kaderini Belirleyen Savaş: Kösedağ Bozgunu", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 37, 2015, s. 35-84.

Koca, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan`dan Uluğ Keykubad`a)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.

Kopraman, Kazım Yaşar, "Memlükler", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yayınları, Cilt 6, İstanbul 1987.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt 1 Kuruluş Devri*, TTK Basımevi, Ankara 1989.

Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Basımevi, Ankara 1972.

Kumekov, Bulat, "Kimekler", Türkler Ansiklopedisi, Cilt 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Kumekov, B. Kıpçak Hanlığı.
www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=364346&/K%C4%B1p%C3%A7ak-Hanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1-/-Prof.-Dr.-Bolat-Kumekov (Erişim tarihi: 02.12.19).

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi (başlangıçtan 1917`ye kadar)*, TTK Basımevi, Ankara 1993.

Kurat, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi,* Devlet Basımevi, İstanbul 1937.

Kuzeyev, Raim Gumeroviç, *İdil (Volga)-Ural Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.

Koçak, Kürşat, "Bozkır Kültürünün Dinamiklerine Göre Avrupa Hunlarının Kuruluşu", *11. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri*, Kırgızistan-Calalabat 2013, s. 579-584.

Özyetkin, Melek, Dündar, Merthan ve Kamalov, İlyas, *Tarihten Bu Güne Başkurtlar*, Ötüken, İstanbul 2008.

"Memlükler", İslam Ansiklopedisi, Cilt 7, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978.

Merçil, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti (Siyasi Tarih)*, Nobel Yayın, Ankara 2005.

Moğolların Gizli Tarihi. (1986). (Çev.Prof.Dr. Ahmet Temir) Ankara: TTK Basımevi.

Namık, Hüseyin, *Peçenekler*, Rezmi Kitaphanesi, İstanbul 1933.

Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

Özaydın, Abdulkerim, "Arran", TDV İslam Ansikopedisi, Cilt 3, İstanbul 1991. **www.islamansiklopedisi.org.tr/arran** (Erişim tarihi: 30.01.2020).

Özcan, Altay Tayfun, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, TTK Basımevi, Ankara 2017.

Özel, H. (2008). Kıpçak-Oğuz Mücadelesi. **www.egitisim.gen.tr/tr/index.php/arsiv/sayi-11-20/sayi-20-demokrasi-egitimi-ekim-2008/274-kipcak-oguz-mucadelesi** (Erişim tarihi: 25.02.2020**).**

Özgül, Oktay ve Ceylan, Nezahat, Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent), *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* ,Cilt 4, Sayı 13, Aralık MMXVII, s. 24-62.

Özkan, Nevzat, *Türk Dünyası. Nüsfus-Sosyal Yapı-Dil-Edebiyat,* Geçit Yayınları, Kayseri 1997.

Özmenli, Mehmet, "Ermeni-Gürcü Birliklerinin Kösedağ Savaşı'nın Seyrine Etki Eden Tutumları ve Faaliyetleri", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Sayı 13(4), 2014, s. 993-1005.

Öztürk, Cemil, *Türk Tarihi ve Kültürü,* Pegem A Yayıncılık, Ankara 2006.

Peler, Gökçe Yükselen, "Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryan Kıpçaklar", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 10/8, Spring 2015, s. 253-272.

Özyetkin, Melek, "14. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebü Hayyân'ın Bilgisi Dahilindeki Türk Dünyası", *Türkoloji Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, 2003, s. 35-51.

Rasonyı, Laszlo, *Tarihte Türklük,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1996.

Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Salman, Hüseyin, "Karluklar", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 24, İstanbul 2001.

Saydam, Abdullah, "Osetinler", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 33, İstanbul 2007.

Sevim, Ali, *Anadolu`nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

Süleyman Ekici ve Gökhan Tucel, "Göç ve İnsan", *Birey ve Toplum Dergisi,* Cilt 5, Sayı 9, 2015, s. 9-22.

Sümer, Faruk, "Azerbaycan`ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, Cilt XXI, Sayı 83, Temmuz 1957, s. 429-447.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Ana yayınları, İstanbul 1980.

Sümer, Faruk, "Kimek", TDV İslam Ansiklopedisi: **www.islamansiklopedisi.org.tr/kimek** (Erişim tarihi: 19.11.19).

Şahin, Aslı Çandarlı, "Kuman/Kıpçaklarda Zanaat Ve Konargöçerlik İlişkisi", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 26/2, 2016, s. 155-165.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985.

Taneri, Aydın, "Harizmşahlar", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 16, İstanbul, 1997, s. 228-231.

Taşağıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk boyları,* TTK Basımevi, Ankara 2004.

Taşağıl, A. Kuman-Kıpçaklar. **www.genelturktarihi.net/kuman-kipcaklar** (Erişim tarihi: 25.02.2020).

Tavkul ,Ufuk, "Gürcü Kültüründe Türk Kültürünün İzleri", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 351, 1992, s. 418-427.

TDK 2009 Yazım Klavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

Tellioğlu, İbrahim, *Orta Çağ`da Türkler, Ermeniler, Gürcüler*, Bilge Yayınları, İstanbul 2019.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.

"Türkler ve Doğu Avrupa Nehirleri: Don", *Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800)*, 3-5 Kasım 2014, Sakarya Üniversitesi. **www.academia.edu/9154238/_T%C3%BCrkler_ve_Do%C4%9Fu_Avrupa_Nehirleri_Don_Uluslararas%C4%B1_T%C3%BCrkiyeUkrayna_%C4%B0li%C5%9Fkileri_Sempozyumu_Kazak_D%C3%B6nemi_1500-1800_3-5_Kas%C4%B1m_2014_Sakarya_%C3%9Cniversitesi** (Erişim tarihi: 18.01.2020).

Uygurlar (25.06.2013). www.turktarihim.com/Uygurlar.html (Erişim tarihi: 19.11.2019).

Ünal, Tahsin, "İslam`dan Önce Türk Medeniyeti", *Hayat Tarih*, Cilt 1, Sayı 3, 1968.

Vernadsky, George, *Moğollar ve Ruslar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

Yakubovskiy, Aleksandr, *Altın Ordu ve İnhitatı*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

Yalvar, Cihan, "Deşt-i Kıpçak`ta Moğol Hakimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Ocak 2018, s. 3-29.

Yınanç, MüKırımin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Cilt 1, Ekol Yayınevi, Ankara 2009.

Yorulmaz, Osman. "Moğol İstilası Sonrası Kanglılar/Kanklılar", *Bilig*, Sayı 40, Kış, 2007, s. 195-222.

Yorulmaz, Osman, *Geçmişden Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken, İstanbul 2012.

Yücel, Mualla Uydu, "Kıpçaklar" TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 25, Ankara 2002.

Yücel, M.U. (2017). Kumanlar (Kıpçaklar). Osman Karatay ve Serkan Acar (Ed.), *Doğu Avrupa Türk Tarihi* içinde (ss. 541-575). İstanbul: Kitabevi.

İngilizce:

Abaev, V. I. ve Bailey, H. W., "Alans," Encyclopædia Iranica, I/8, pp. 801-803. **www.iranicaonline.org/articles/alans-an-ancient-iranian-tribe-of-the-northern-scythian-saka-sarmatian-massagete-group-known-to-classical-writers-from** (Erişim tarihi: 20.01.2020).

Boswell, A. Bruce, "The Kipchak Turks", *The Slavonic Review*, Vol. 6, №. 16, June 1927, p. 68-85.

Catharino, Fernanda**,** "Brachycephalic, Dolichocephalic and Mesocephalic: İs It Appropiate To Describe The Face Using Skull Patterns", *Dental Press Journal Of Orthodontics*, 18(3), May-June, 2013, p. 159-163.

Çelik, Bilal, "The Battle Of Kalka and İts Consequences", *Shodoznavstvo*, Sayı 57 (204), 2012, s. 204-221.

Garkavets, Aleksandr ve Hurşudyan E., *Armenian-Qypchak Psalter Written By Deacon Lussing From Lviv*. Deşt-i Kıpçak, Almatı 2001.

Golden, Peter B., "Religion Among the Qípčaqs of Medieval Eurasia", *Central Asiatic Journal*, Vol. 42, №. 2,1998, p. 180-237.

Halperin, Charles J., "The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 63, № 2, 2000, p. 229-245.

"Kuban River", Encyclopaedia Britannica **www.britannica.com/place/Kuban-River** (Erişim tarihi: 18.01.2020).

Manz, Beatrice ve Haneda, Masashi, "Čarkas," Encyclopaedia Iranica, IV/7, pp. 816-819. **www.iranicaonline.org/articles/carkas** (Erişim tarihi: 20.01.2020).

Riasonovsky, Nicholas V. ve Steinberg, Mark D., *A History Of Russia*, Oxford University Press, New York 2005.

Tamim, Elmetwali, Cumans and Russians (1055-1240), *Chronica*, Sayı 11, Ocak 2011, p. 198-210.

Orel, Vladimir**,** *A Handbook of Germanic Etymology*, Brill, Leiden, 2003.

Gürcüce:

ანჩაბაძე, გიორგი, *სამხედრო ისტორია,* სომა პრეს, თბილისი 2002. [Ançabadze, Giorgi, Samkhedro İstoria, Soma Pres, Tbilisi].

გამსახურდია, კონსტანტინე, *დავით აღმაშენებელი* ტეტრალოგია. 8 ტომი, თბილისი 2011წ. [Gamsakhurdia, Konstantine, Davit Aghmaşenebeli, Tetrologia. 8 Tomi].

გიორგი V ბრწყინვალე www.dzeglebi.ge/statiebi/istoria/giorgi_brcyinvale.html (Erişim tarihi: 21.01.2020). [Giorgi V Brchkhinvale].

"დიდგორობა", სონღულაშვილი ჯ. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ 3, თბილისი 1978.

თოფჩიშვილი, როლანდ, *ეთნოისტორიული ეტიუდები,* წიგნი 1, ენა და კულტურა, თბილისი 2005. [Topçişvili, Roland, Etnoistoriuli Etiutebi, Çigni 1, Ena da Kultura, Tbilisi 2005].

კარიჭაშვილი, დავით, *საქართველო მეთორმეტე საუკუნეში,* ელექტრ. სტამბა წ.გ. ქართ., ტფილისი 1902. [Kariçaşvili Davit, Sakartvelo Metormete Saukuneşi, Eelektr. Stamba. Ç.G. Kart., Tfilisi].

მათიანე ქართლისა. (1942). *ქართლის ცხოვრება* içinde (ss. 160-199), თბილისი: საქართ. სსრ მეცნიერ. აკადემიის გამომცემლობა. [Matiane Kartlisa (1942), Kartlis Tskhovreba].

მროველი, ლეონტი, *ქართლის ცხოვრება,* საქართ. სსრ მეცნიერ. აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი 1942. [Leonti Mroveli, Kartlis Tskhovreba, Sakart. SSR Metsnier. Akademiis Gamomtsemloba, Tbilisi 1942].

სოფელი აფხაზეთში, სადაც რამდენიმე ქრისტიანი წმინდანი აწამეს - "კომანში სასწაულმოქმედი წყარო დღემდე ამოდის" (12.11.2019). **www.ambebi.ge/article/238953-sopeli-apxazetshi-sadac-ramdenime-kristiani-cmind/** (Erişim tarihi: 02.01.2020). [Sopeli Apkhazetşi, Sadats Ramdenime Kristiani Çmindani Açames- "Komanşi Sasçaulmokmedi Çkxaro Dğeamde Amodis].

ქართლის ცხოვრება (ანასეული), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი 1942. [Kartlis Tskhovreba (Anaseuli), Sakartvelos SSR Metsnierebta Akademiiis Gamomtsemloba, Tbilisi].

"ქართლის ცხოვრების ხელნაწერები", Encyclopedia Georgica. **www.ka.georgica.ac.ge/isi/** (Erişim tarihi 10.01.2020). [Kartlis Tskhovrebis Xelnaçerebi].

ქართლის ცხოვრება. **www.nplg.gov.ge** (Erişim tarihi: 28.01.2020). [Kartlis Tskhovreba].

ჯავახიშვილი, ივანე, *თხზულებანი,* ტომი II, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი 1983. [Cavakhişvili, İvane, Tkhzulebani, Tomi II, Gamomtsemloba Metsniereba, Tbilisi].

ჯავახიშვილი, ივანე, *ქართველი ერის ისტორია,* ტომი 3, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი 1982.[Cavaxişvili, İvane, Kartveli Eris İstoria].

ჯუანშერი. (1942). ცხოვრება და მოქალაქეობა ვახტანგ გორგასლის *ქართლის ცხოვრება* içinde (ss. 89-156), თბილისი: საქართ. სსრ მეცნიერ. აკადემიის გამომცემლობა. [Cuanşeri. (1942). Tskhovreba da Mokalakeoba Vakhtang Gorgaslis Kartlis Tskhovreba içinde].

Ukraynaca:

Кримський, Агафангел Е., *Тюрки Їх Мови та Літератури*, Київ 1930. E-kitap: www.shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Tiurky_ikh_movy_ta_literatury_I_Tiurkski_movy_Vyp_2.pdf (Erişim tarihi: 11.09.2019) [Agafangel E.Kırımskiy, Tyurki ikh Movi Ta Literaturi].

Євшан-Зілля **www.pysar.net/virsz.php?poet_id=9&virsz_id=12** (Erişim tarihi: 03.01.2020). [Yevşan-Zillya].

Пилипчук, Ярослав, "Дербентські Кипчаки (до постановки питання)", *Сходознавство,* Sayı 65-66, s. 70-88. [Yaroslav Pilipçuk, "Derbentski Kıpçaki (do postanovki Pitannya)].

Пилипчук, Ярослав, "Формування Кордонів Pax Cumanica У Східній Європі", *Східний Світ*, Sayı 3, 2014, s. 36-45. [Yaroslav V.Pilipçuk, "Formubannya Kordoniv Rax Cumanica u Skhidniy Yevropı"].

Rusça:

Абдуллаева, Севда, Некоторые События, Касающиеся Истории Государства Атабеков Азербайджана (на основе многотомной книги «Кембридж История Ирана»), *International Scientific and Practical Conference "World Science"*, Sayı 2 (2), Cilt 1, Ekim 2015, s. 117-120.[Abdullayeva Sevda, Nekotorıye Sobıtiya, Kasayuşiesya GosudarstvaAtabekov Azerbaycana (na osnove mnogotomnoy knigi "Kembric İstoriya İrana")].

Аджи, Мурат, "Тенгрианство и Основы Современной Европейской Культуры", *Культурные Контексты Казахстана: История и Современность: Материалы Международного Семинара, Посвященного 100-летию М. О. Ауэзова*, Алматы 1998. [Murat Adji, "Tengrianstvo i Osnovı Sovremennoy Yevropoyskoy Kulturı", Kultunıye Kontekstı Kazakhstana: İstoriya i Sovremennost: Materialı Mejdunarodnogo Seminara Posvyaşennogo 100 letiyu M.O.Auezova].

Антонов, Фридрих, *Слово о Полку Игореве. Переводы, Статьи, Пояснения*, Издательские решения, Москва 2018. [Fridrikh Antonov, Slovo o Polku İgoryeve. Perevodı, Stati, Poyasneniya].

Аджи, Мурат, *Европа, Тюрки, Великая Степь*, Мысль, Москва 1998.. [Murat Adjı, Yevropa, Tyurki, Velikaya Step].

Анчабадзе, Зураб В., *Из Истории Средневековой Абхазии (VI-XVII вв.)*, Абгосиздат, Сухуми 1959. [Zurab Ançabadze, İz İstirii Srednevekovoy Abkhazii (VI-XVII vv.)].

Андреев, И.Г., *Описание Средней Орды Киргиз-Кайсаков,* Гылым, Алматы, 1998[İ.G.Andreyev, Opisaniye Sredney Ordı Kirgız-Kaysakov].

Анчабадзе, Георгий, О чем повествует летопись, Абхазская Интернет-Библиотека **www.apsnyteka.org/1210-anchabadze_g_stati.html** (Erişim Tarihi: 09.02.2020) .

Анчабадзе, Зураб В., "Кипчаки Северного Кавказа По Данным Грузинских Летописей XI-XIV вв.", *Материалы Научной Сессии По Проблеме Происхождения Балкарского и Карачаевского Народов (22-26 июня 1959 г.)*, Нальчик 1960, s. 113-126. [Zurab. V. Ançabadze, "Kipçaki Severnogo Kavkaza Po Dannım Gruzinskix Letopisey XI-XIV vv." Materialı Hauçnoy Sessii Po Probleme Proisxojdeniya Balkarskogo i Karaçayevskogo Narodov(22-26 iyunya 1959 g.), Nalçik 1960].

Ахинжанов, Сержан М., *Кыпчаки в Истории Средневекового Казахстана*, Гылым, Алматы 1995. [Serjan M.Ahincanov, Kıpçaki v İstorii Srednevekovogo Kazakhistana].

Аристов, Николай, *Заметки Об Этническом Составе Тюркских Племен и Народностей и Сведения Об Их Численности,* Типография Худякова, СПб 1897. [Nikolay Aristov, Zametki Ob Etniçeskom Sostave Tyurkskikh Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İx Çislennosti].

Аристов, Н. (2005). Заметки Об Этническом Составе Тюркских Племен и Народностей и Сведения Об Их Численности. Аристов, Н.А. *Этногенез и Этническая История Казахов*, içinde (s.224) Павлодар: ТОО "ЭКО". [Aristov, N. Zametki Ob Etniçeskom Sostave Tyurkskix Plemen İ Narodnstey i Svedeniya Ob İx Çislennosti. Aristov N. Etnogenez İ Etniçeskaya İstoriya Kazakhov].

Аристов, Николай, "Опыт Выяснения Этнического Состава Киргиз-Казаков Большой Орды и Каракиргизов на Основании Родословных Сказаний и Сведений о Существующих Родовых Делениях и Родовых Тамгах, а Также Исторических Данных и Начинающихся Антропологических Исследований", *Живая Старина*, Sayı III-IV, 1894, s. 1-111. (e-kitap: **www.booksite.ru/jiv/1894_3_4.pdf**) [Nikolay Aristov, "Opıt Vıyasneniya Etniçeskogo Sostava Kirgiz-Kazakov Bolşoy Ordı i Karakirgizov na Osnovanii Rodoslovnıkh Skazaniy i Svedeniy o Şusestvuyuşikh Rodovıkh Deleniyakh i Rodovıkh Tamgakh, a Takje İstoriçeskikh Dannıkh i Naçinayuşikhsya Antropologiçeskikh İssledovaniy].

Бартольд, Василий В., *Сочинения*, Т 1, Наука, Москва 1963. [Vasiliy V.Bartold, Soçineniya, T 1].

Бартольд, В. (1966). К Вопросу о Погребальных Обрядах Турков и Монголов. *Сочинения* T. IV. içinde (ss. 377-397). Москва: Наука. [Bartold, V. K Voprosu o Pogrebalnıkh Obryadakh Turkov İ Mongolov. Soçineniya].

Бартольд, В.В. (1968). Рецензия На: Н.А.Аристов. Заметки Об Этническом Составе Тюркских Племен и Народностей и Сведения Об Их Численности. *Сочинения* T. V içinde (ss. 266-279). Москва: Наука. [Bartold V.V. Retsenziya Na: N.A.Aristov Zametki Ob Etniçeskom Sostave Tyurkskix Plemen İ Narodnstey i Svedeniya Ob İx Çislennosti. Soçineniya].

Бартольд, Василий В., *Сочинения*, Том VIII, Наука, Москва 1973. [Vasiliy V. Bartold, Soçineniya, Tom 8].

Байпаков, Карл ve Таймагамбетов, Жакен, *Археология Казахстана,* Қазақ Университеті, Алматы 2006.[Karl Baypakov ve Jaken Taymagambetov, Arkheologiya Kazakhistana].

Батчаев, Валерий Муратович, "Предкавказские Половцы и Вопросы Тюркизации Средневековой Балкарии", *Археология и Вопросы Древней Истории Кабардино-Балкарии*, Sayı 1, Нальчик 1980. [V.M.Batçayev, "Predkafkaskiye Polovtsı i Voprosı Tyurkizatsii Srednevekovoy Balkarii"].

Бернштам, Александр, *Очерк Истории Гуннов,* Изд-во ЛГУ, Ленинград 1951. [Aleksandr Bernştam, Oçerk İstorii Gunnov].

Бережков, Николай, *Хронология Русского Летописания*, Изд.-во АНСССР, Москва 1963. [Nikolay Berejkov, Khronologiya Russkogo Letopisaniya].

Бердзенишвили, Николай А., Дондуа, В.Д., М.К. Думбадзе, М.Качарава, Г.А. Меликишвили, Ш.А. Месхиа ve П.К.Ратиани, *История Грузии*, Учебно-Педагогическая Литература, Тбилиси, 1962. [Nikolay Berdzenişvili, V.D.Dondua, M.K.Dumbadze, M.Kaçarava, G.A.Melikişvili, Ş.A.Meskhia, P.K.Ratiani, İstoriya Gruzii].

Бикбулатов, Наиль Валеевич, Юсупов, Ринат Мухаметович, Светлана Николаевна Шитова ve Флиза Фоатовна Фатыхова, *Башкиры: Этническая История и Традиционная Культура*, Издательство Башкирская Энциклопедия, Уфа 2002. [Nail Valeeviç Bikbulatov, Rinat Muhametoviç Yusupov, Svetlana Nikolayevna Şitova ve Fliza Foatovna Fatıhova, Başkırı: Etniçeskaya İstoriya İ Traditsionnaya Kultura].

Боханов, Александр ve Горинов, Михаил, *История России с Древнейших Времен До Конца XX века,* Издательство АСТ, Москва 2001. [Aleksandr Bokhanov ve Mikhail Gorinov, İstoriya Rossii s Drevneyşikh Vremen do Kontsa XX veka].

Бартольд, Василий В., "Новый Труд о Половцах", *Сочинения,* Т. V, 1968. [Vasiliy V.Bartold "Novıy Trud o Polovtsakh].

Бичурин, Никит (Иакинф), *История Первых Четырех Ханов Из Дома Чингисова*, Типография Карла Крайл, СПб. 1829. [Nikit (İakinf) Biçurin, İstoriya Pervıx Çetırekh Khanov İz Doma Çingizova].

Вачнадзе, Мераб, Гурули, Вахтанг ve Бахтадзе, Михаил, *История Грузии (с древнейших времен до наших дней)*, Тбилисский Государственный Университет, Тбилиси 1993. [Merab Vaçnadze, Vakhtang Guruli, Mikhail Bakhtadze, İstoriya Gruzii (s drevneyşikh vremen do naşikh dney)].

Веселовский, Николай, *Современное Состояние Вопроса о «Каменных Бабах» или «Балбалах»,* Одесса 1915. E-kitap: **www.kronk.spb.ru/library/veselovsky-ni-1915.htm** (Erişim tarihi: 12.10.2019). [Nikolay Veselovskiy, Sovremennoe Sostoyanie Voprosa o "Kamennih Babakh ili "Balbalakh"].

Васильев, Василий, *История и Древности Восточной Части Средней Азии От X до XIII Века, с Приложением Перевода Китайских Известий о Киданях, Джурджитах и Монголо-Татарах*, Ч. 4, СПб 1859. [Vsiliy Vasilyev, İstoriya İ Drevnosti Vostoçnoy Çasti Sredney Azii Ot X do XIII Veka, s Prilojeniyem Perevoda Kitayskikh İzvestiy o Kidanyakh, Curcitakh i Mongolo-Tatarakh].

Гаркавец, А.Н. (1993). Загадочные Украинские Армяне, Которые Говорили, Писали и Молились По Кыпчакски И 400 Лет Назад Напечатали Первую В Мире Кыпчакскую Книгу, *Вірмено Кипчацькі Рукописи В Україні, Вірменії, Росії: Каталог* içinde (ss. 584-609) Київ: Українознавство.

Гаркавец, Александр, *Кыпчакское Письменное Наследие Том I*, Баур, Алматы 2017. [Aleksandr Garkavets, Kırpçakskoye Pismennoye Naslediye].

Грумм-Гржимайло, Григорий, *Западная Монголия и Урянхайский Край. Исторический Очерк Этих Стран в Связи с Историей Средней Азии, Т. 2,* Типография Главного Ботанического Сада, Ленинград 1926. [Grigoriy Grumm-Grjimaylo, Zapadnaya Mongoliya i Uryankhayskiy Kray. İstoriçeskiy Oçerk Etikh Stran v Svyazi s İstoriyey Sredney Azii].

Гукасян, Ворошил Левонович, “Об Азербайджано-Грузинских и Языковых Контактах”, *Советская Тюркология*, Sayı 2, 1980. [Voroşil Leonoviç Gukasyan, “Ob Azerbaycano-Gruzinskikh i Yazıkovıkh Kontaktakh”].

Гадло, Александр, *Этническая История Северного Кавказа X– XIII вв*, Изд-во. Петербургского Университета, Санкт-Петербург 1994. [Aleksandr Gadlo, Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza X-XIII vv].

Гадло, Александр, *Предыстория Приазовской Руси. Очерки Истории Русского Княжения На Северном Кавказе*, СПб. 2004. [Aleksandr Gadlo, Predistoriya Priazovskoy Rusi. Oçerki Russkogo Knyajeniya Na Severnom Kavkaze].

Гусейнов, Р. (03.04.2013). Кто Вы «Армяно-Кипчаки»?. **www.gumilev-center.ru/kto-vy-armyano-kipchaki/comment-page-1/ (**Erişim tarihi: 10.09.2019). [Guseynov R. Kto Vı “Armyano-Kıpçaki?”].

Гейбуллаев, Гияседдин, *К Этногенезу Азербайджанцев (Историко–Этнографическое Исследование),* Элм, Баку 1991. [Giyaseddin Geybullayev, K Etnogenezu Azerbaycantsev (İstoriko-Etnografiçeskoye İssledovaniye)].

Гейбуллаев, Гияседдин, *Топонимия Азербайджана,* Элм, Баку 1986. [Giyaseddin Geybullayev, Toponimiya Azerbaycana].

Голубев, Л.Э., “Три Аспекта Из Жизни Адыгов в Конце XIV – XV вв”, *Голос Минувшего*, Sayı 1-2, Краснодар 2002, s. 20-28. [L.E.Golubev, “Tri Aspekta İz Jizni Adıgov v Kontse XIV-XV vv., Golos Minuvşego].

Голубовский, Петр, *Печенеги, Торки и Половцы До Нашествия Татар*, Унив. Тип. (И. И. Завадского), Киев 1884. [Petr Goluboskiy, Peçenegi, Torki i Polovtsı Do Naşestviya Tatar].

Грумм-Гржимайло, Григорий, *Белокурая Раса в Средней Азии,* СПб 1908. [Grigoriy Grumm-Grjimaylo, Belokuraya Rasa v Sredney Azii].

Голубовский, Петр, *Печенеги, Торки и Половцы До Нашествия Татар*, Унив. Тип. (И. И. Завадского), Киев 1884. [Petr Goluboskiy, Peçenegi, Torki i Polovtsı Do Naşestviya Tatar].

Гордлевский, Владимир, *Государство Сельджукидов Малой Азии,* Издательство АНСССР, Москва 1941. [Vladimir Gordlevski, Gosudarstvo Selcukidov Maloy Azii].

Греков, Борис ve Якубовский, Александр, *Золотая Орда и Её Падение*, Изд-во АН СССР, Москва 1950. [Boris Grekov ve Aleksandr Yakuboski, Zolotaya Orda i Yeyo Padeniye].

Голден, П. (2004). Кипчаки Средневековой Евразии: Пример Негосударственной Адаптации в Степи. *Монгольская Империя и Кочевой Мир. Кн. 1* içinde (ss. 103 – 136). Улан-Удэ: Бурятский Центр Сибирского Отделения Российской Академии Наук. [Golden, P. Kipçaki Srednovekovoy Yevrazii: Primer Negosudarstvennoy Adaptatsii v Stepi. Mongolskaya İmperiya i Kpçevoy Mir]

Головко, Александр Борисович, "Половецкий Фактор в Политической Жизни Юго-Западной Руси", *Древняя Русь: Во Времени, в Личностях, в Идеях*, Sayı 5, 2016, s.260-272. [Aleksandr Borisoviç Golovko, Polovetskiy Faktor v Politiçeskoy Jizni Yugo-Zapadnoy Rusi].

Давид Царевич Грузинский, *Краткая История Грузии*, Тифлис 1893.

Дашкевич, Ярослав Романович, "Армяно-Кыпчакский Язык: Этапы Истории", *Вопросы Языкознания*, 1983. [Yaroslav Romanoviç Daşkeviç, "Armyano-Kıpçakskiy Yazık: Etapı İstorii", Voprosı Yazıkoznaniya].

Джуаншер, Д. (1986). Жизнь Вахтанга Горгасала. (Çev. Г.В.Цулая) Тбилиси: Мецниереба. [Cuanşer Cuanşeriani, Jizn Vakhtanga Gorgasala].

Древние Тюркские Артефакты Грузинского Дманиси Поразили Ученых. (25.07.2018). **www.news.day.az/society/1026438.html** (Erişim tarihi: 13.01.2019). [Drevnıye Tyurkskiye Artefaktı Gruzinskogo Dmanisi Porazili Uçenıkh].

Евстигнеев, Юрий Андреевич, *Кыпчаки / Половцы / Куманы и Их Потомки: К Проблеме Этнической Преемственности*, Астерион, СПб 2010. [Yuriy Andryeviç Yevstingeyev, Kıpçaki, Polovtsı, Kumanı i ikh Potomki: K Probleme Etniçeskoy Pryemstvennosti].

Егоров, Вадим, "Русь и Ее Южные Соседи в X—XIII Веках", *Отечественная История*, Sayı 6, 1994, s. 184-200. [Vadim Egorov, "Rus i Yeyo Yujnıye Sosedi v X-XIII vekakh", Oteçestvennaya İstoriya].

Жизнь Царицы Цариц Тамар. (1985). (Çev. В.Д.Дондуа) Тбилиси: Мецниереба. [Jizn Tsaritsı Tsarits Tamar].

Зеленский, Юрий.В., "Кипчаки В Подонье И Предкавказье В XI–XIV вв.", *Тюркские Кочевники Евразии (кимаки, кипчаки, половцы…),* Sayı 2, 2013, s. 37-48.

[Yuriy V.Zelenskiy, "Kipçaki v Podonye i Predkavkazye v XI-XIV vv.", Tyurkskiye Koçevniki Yevrazii (kimaki, Kıpçaki, polovtsı...).]

Зеленский, Юрий.В., "Картирование Половецких Кочевий Прикубанья и Закубанья с Помощью Археологических Источников", *XX Юбилейные Международные Крупновские Чтения по Археологии Северного Кавказа*, Железноводск-Ставрополь 1998. [Yuriy V.Zeleskiy, "Kartirovaniye Polovestskix Koçeviy Prikubanya i Zakubanya s Pomoşyu Arkheologiçeskix İstoçnikov", XX Yubileynıe Mejdunarodnıye Krupnovskiye Çteniya Po Arkheologii Severnogo Kavkaza, Jeleznovodsk-Stavropol 1998].

Захоронения Кыпчаков Найдены в Грузинском Монастыре. (20.04.2019). **www.total.kz/ru/news/kultura/zahoroneniya_kipchakov_naideni_v_gruzinskom_monastire_date_2019_04_20_09_44_16** (Erişim tarihi: 13.01.2019). [Zakhoroneniya Kıpçakov Naydenı v Gruzinskom Monastıre].

Ибн Хордадбех. (1986). *Книга Путей и Стран*. (Arapçadan Rusçaya çev. Наила Велиханова) Баку: Элм, s. 66. [İbn Khordadbekh. Kniga Putey i Stran].

История и Восхваление Венценосцев, XXXII, XXXIV, XLVII. Bölüm, АН ГрузССР, Тбилиси, 1954. [İstoriya i Voskhvaleniye Ventsenostsev] **www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext2.htm** (Erişim tarihi: 30.01.2020)

Иванов, Александр, "Походы Монголов на Россию по Официальной Китайской Истории Юань-ши", *Записки Разряда Военной Археологии и Археографии Русского Военно-Исторического Общества*, СПб. 1914.[Aleksandr İvanov, "Poxodı Mongolov Na Rossiyu Po Ofitsialnoy Kitayskoy İstorii Yuan-Şi", Zapiski Razryada Voennoy Arkheologii i Arkheografii Russkogo Voenno-İstoriçeskogo Obşestva].

Ипатьевская Летопись. (1962). *Полное Собрание Русских Летописей* (ПСРЛ). *Т. 2* içinde. Москва: Восточная Литература. [İpatyevskaya Letopis. Polnoye Sobraniye Russkikh Letopisey].

Инсебаев, Тлеукен, *Кыпчакский След*, том 3, ПГПИ, Павлодар 2017. [Tleuken İnsebayev, Kıpçakskiy Sled].

Кляшторный, Сергей, "Кипчаки в Рунических Памятниках" *Turcologica,* К Восьмидесятилетию Академика А. Н. Кононова, 1986, s.153-164. [Sergey Klyaştornıy, "Kıpçaki v Runiçeskikh Pamyatnikakh"].

Кадырбаев, Александр**,** “Тюрки-Канглы В Империи Чингис-Хана (По Китайским Источникам)”, *Материалы Научной Конференции "П.И.Кафаров и Его Вклад в Отечественное Востоковедение" (К 100-Летию Со Дня Смерти).* Ч.2, Москва 1979, s.50-75. [Aleksandr Kadırbayev, “Tyurki-Kanglı V İmperii Çingiz Khana (Po Kitayskim İstoçnikam”].

“Канглы Государство”, Казахстан. Национальная Энциклопедия, Cilt 3, Алматы: Қазақ Энциклопедиясы, 2005. [“Kanglı Gosudarstvo”, Kazakhistan. Natsionalnaya Ensiklopediya].

Керейтов, Рамазан, *Ногайцы: Особенности Этнической Истории и Бытовой Культуры*, Издательство “Сервисшкола”, Ставрополь 2009. [Ramazan Kereytov, Nogaytsı: Osobennosti Etniçeskoy İstorii i Bıtovoy Kulturı].

Кылычев, Алга, “Сведения Восточных Авторов О Племени “Канглы””, *Научное Обозрение. Реферативный Журнал,* Sayı 3, 2016, s. 14-17. [Alga Kılıçev, Svedeniya Vostoçnıkh Avtorov O Plemeni “Kanglı”].

Кадырбаев, А. Хубилай-Хан – Завоеватель Или Объединитель Китая? **www.cyberleninka.ru/article/n/hubilay-han-zavoevatel-ili-obedinitel-kitaya** (Erişim tarihi: 16.11.19). [Kadırbayev, A. Khubilay-Khan-Zavoyevatel İli Obyedinitel Kitaya?].

Картлис Цховреба, Издательство Артануджи, Тбилиси 2012.. [Kartlis Tskhovreba, İzdatelstvo Artanuci, Tbilisi].

Кумеков, Булат**,** “О Древнетюркских Государственных Традициях в Кимакском Каганате и Кипчакском Ханстве”, *Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан*, Sayı 1 (239), 2003, s. 74-77. [Bulat Kumekov, “O Drevnetyurkskikh Gosudarstvennıkh Traditsiyakh v Kimakskom Kaganate i Kıpçakskom Khanstve”, İzvestiya Natsionalnoy Akademii Nauk Respubliki Kazakhstan].

Кругосветное Путешествие Петахьи Регенсбургского. **www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083** (Erişim tarihi: 09.12.19). [Krugosvetnoye Puteşestvie Petakhyi Regenburgskogo].

Карпини, Джованни Плано, *История Монгалов, Которых Мы Называем Татарами,* Государственное Издательство Географической Литературы, Москва 1957. [Djovanni Plano Karpini, İstoriya Mongolov, Kotorıkh Mı Nazıvayem Tatarami].

Кавказский Этнографический Сборник, 4. Cilt, Наука, Москва 1969. [Kavkaskiy Etnografiçeskiy Sbornik].

Казаки. Антропологические Очерки, Издательство АНСССР, Ленинград 1927. [Kazaki. Antropologiçeskiye Oçerki].

"Картлис Цховреба", Православная Энциклопедия. **www.pravenc.ru/text/1681189.html** (Erişim tarihi: 10.01.2020), [Kartlis Tskhovreba, Pravoslavnaya Entsiklopediya].

Красовский, Н.И., *Область Сибирских Киргизов*, Ч. I, Типография Траншеля, Ретгера и Шнейдера, СПб., 1868. [N.İ. Krasovski, Oblast Sibirskih Kirgizov, Ç1].

Крымский, Агафангел, *Низами и Его Современники*, Издательство Элм, Баку 1981. [Agafangel Kırımskiy, Nizami i Yego Sovremenniki].

Кабардинцы. **www.corp.krskstate.ru/about/narod/etnoatlas/0/eid/134** (Erişim tarihi: 20.01.2020).

Кумеков, Булат, "Об Этническом Составе Кыпчаков XI - нач. XIII вв. По Арабским Источникам", *Проблемы Этногенеза и Этнической Истории Народов Средней Азии и Казахстана, Sayı 2,* 1990, s.118-130.[Bulat Kumekov, "Ob Etniçeskom Ssotave Kıpçakov XI. naç XIII vv. Po Arabskim İstoçnikam", Problemı Etnogeneza İ Etniçeskoy İstorii Narodov Sredney Azii i Kazakhstana].

Кыпчаки и Освобождение Давидом Агмашенебели Грузии От Армянских Захватчиков и Предателей (08.02.2017) **www.novost.ge/2017/02/08/кыпчаки-и-освобождение-давидом-агмаш/** (Erişim tarihi: 01.01.2020). [Kıpçaki i Osvobojdeniye Davidom Ağmaşenebeli Gruzii Ot Armyanskikh Zakhvatçikov i Predateley].

Казиханова (Гусейнова) А. (2000). *Этапы Расселения Тюркоязычных Народов На Территории Приморского Дагестана.* Dağıstan Devlet Üniversitesi, Doktora tezi, Mahaçkala..[Kazikhanova (Guseinova). Etapı Rasseleniya Tyurkoyazıçnıkh Narodov Na Territorii Primorskogo Dagestana].

Конявская, Елена Леонидовна**, "**Половцы в Ранних Летописях: Оценки и Интерпретации Летописцев", *Slověne,* Sayı 4, 2015, s. 180-190. [Yelena Leonidovna Konyavskaya, "Polovtsı v Rannikh Letopisyakh: Otsenki i İnterpretatsii Letopistsev"].

Картлис Цховреба, Артануджи, Тбилиси 2008. [İstoriya i Voskhvaleniye Ventsenostsev].

Константин Багрянородный. Об Управлении Империей (De Administrando Imperio). **www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text2.phtml?id=6366** (Erişim tarihi: 22.12.19). [Konstantin Bagryanorodnıy. Ob Upravlenii İmperiyey].

Левшин, П.Л.**,** "Становление Нормативной Основы Охраны и Защиты Территории Российского Государства", Правопорядок: История, Теория и Практика, Sayı 2 (5), 2015, s.97-99. [P.L.Levşin, Stanovleniye Normativnoy Osnovı Ohranı i Zaşitı Territorii Rossiyskogo Gosudarstva].

Левшин, А.И., *Описание Киргиз-Кайсацких Орд и Степей,* Санат, Алматы, 1996. [A.İ.Levşin, Opisaniye Kirgız Kaysatskih Ord i Stepey].

Литвина, Анна ve Федор Успенский, *Русские Имена Половецких Князей*, Полимедиа, Москва 2013.

Материалы По Истории Казахских Ханств XV—XVIII веков, Наука, Алмаата 1969. [Materialı Po İstorii Kazakhskikh Khanstv XV-XVIII vekov].

Мелиоранский, Платон, *Турецкие Элементы в Языке «Слова о Полку Игореве»*, T. VII, Изв. II Отделение Императорской Академии наук, Москва 1902.

e-arşiv: **www.books.e-heritage.ru/book/10086741 (**Erişim tarihi: 12.09.19**).** [Platon Melioranskiy, Turetskie Elementı v Yazıke "Slova o Polku İgoreeve].

Метревели, Роин, *Святая Царица Тамар*, CA&CC, Стокгольм 2014. Roin Metreveli, Svyataya Tsaritsa Tamar].

Минаева, Татьяна Михайловна, "К Вопросу о Половцах на Ставрополье По Археологическим Данным", *Материалы По Изучению Ставропольского Края*, Sayı 11, Stavropol 1964. [Tatyana Mikhaylovna Minayeva "K Voprosu o Polovtsakh na Stavropolye Po Arkheologiçeskim Dannım", Materialı Po İzuçeniyu Stavropolskogo Kraya].

Мургулия, Мелита ve Шушарин, Владимир, *Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII-XIII веках*, Российская Академия Наук, Институт Славяноведения и Балканистики, Москва 1998. [Melita Murguliya ve Vladimir Şuşarin, Polovtsı, Gruziya, Rus i Vengriya v XII-XIII vekakh].

Мокцеваи Картлисаи. (1989). (Eski Gürcüceden Rusçaya çev. E.C.Такайшвили) Тбилиси: Мецниереба. [Moktsevai Kartlisai].

Мровели Л, (1979). Жизнь Картлийских Царей. (Çev. Г.В.Цулая) Москва: Наука. [Mroveli Leonti, Jizn Kartliyskikh Tsarey].

Народы Кавказа, Издательство АНСССР, Москва 1960. [Narodı Kavkaza].

Нарожный, Евгений Иванович, "О Маршруте Движения Чингизидов в 1222 г.", *Археология и Краеведение Кубани. Материалы IV Межвузовской Студенческо-Аспирантской Научной Конференции*, Краснодар-Армавир 1996. [E.İ.Narojnıy, "O Marşrute Dvijeniya Çingizidov v 1222 g.", Arkheologiya i Krayevedeniye Kubani. Materialı IV Mejvuzovskoy Studençesko-Aspirantskoy Nauçnoy Konferentsii, Krasnodar-Armavir 1996].

Назарбаев "Покидает" Армянский Арич. (19.04.2016) **www.ru.armeniasputnik.am/armenia/20160419/3046623.html** (Erişim tarihi: 27.03.2019). [Nazarbayev "Pokidaet" Armyanskiy Ariç].

Обращение Грузии. (1900). (Çev. Е.С.Такаишвили) *СМОМПК*, Sayı XXVIII, Тифлис. [Obraşenie Gruzii].

Памятники Каунчинской Культуры (21.03.2015). www.arheologija.ru/pamyatniki-kaunchinskoy-kulturyi/ (Erişim tarihi: 20.01.2020). [Pamyatniki Kaunçinskoy Kulturı].

Памятники Отрарско-Каратауской Культуры (21.03.2015). www.arheologija.ru/pamyatniki-otrarsko-karatauskoy-kulturyi/ (Erişim tarihi: 20.01.2020). [Pamyatniki Otrarsko-Karatauskoy Kulturı].

Петрушевский, Илья, *Поход Монгольских Войск в Средню Азию в 1219-1221 гг. и Его Последствия,* Наука, Москва 1970. [İlya Petruşevvski, Pokhod Mongolskikh Voysk v Srednuyu Aziyu v 1219-1221 gg. i Ego Postedstviya].

Пантусов, Николай, *Древности Средней Азии*, Типо-литография Императорского Университета, Лейпциг 1902. [Nikolay Pantusov, Drevnosti Sredney Azii].

Потанин Г. (1885). Памятники Древности в Северо-Западной Монголии, Замеченные во Время Поездки в 1879 г. *Древности: Труды Императорского Московского Археологического Общества.* Т. 10, içinde (ss. 50-58) (e-arşiv: **www.starieknigi.info/Zhurnaly/MAO/MAO_Drevnosti_10.pdf**) (Erişim tarihi: 02.10.2019) [Potanin G. Pamyatniki Drevnosti v Severo-Zapadnoy Mongolii, Zameçennıe vo Vremya Poyezdki v 1879 g. Drevnosti: Trudı İmperatorckogo Moskovskogo Arkheologiçheskogo Obşestva].

Путешествие в Восточные Страны Плано Карпини и Рубрука, Типография "Искра Революции", Москва 1957. [Puteşestviye v Vostoçnıye Stranı Plano Karpini i Rubruka].

Плетнева С.А. (1975). Половецкая Земля. *Древнерусские Княжества X-XIII вв.* Içinde (ss. 260-300), Москва: Наука. [Pletneva S.A. Polovetskaya Zemlya].

Плетнева, Светлана, *Половецкие Каменные Изваяния*, Наука, Москва 1974. [Svetlana Pletnova, Polovetskiye Kamennıye İzvayaniya].

Плетнева, Светлана, *Половцы*, Москва 1990. [Svetlana Pletneva, Polovtsı];

Плетнева, Светлана, *Половцы*, Ломоносовъ, Москва 2016. [Svetlana Pletnova, Polovtsı, Lomonosov, Moskva 2016]

ПСРЛ Т 1 Лаврентьевская Летопись, Издательство Академии Наук СССР, Ленинград 1926-1928. [PSRL 1 Lavrentyevskaya Letopis, İzdatelstvo Akademii Nauk SSR, Leningrad 1926-28].

Предмет Сотрудничества - Армяно-Кыпчакские Рукописи. **www.golosarmenii.am/article/71215/predmet-sotrudnichestva---armyano-kypchakskie-rukopisi** (Erişim tarihi: 25.03.2019). [Predmet Sotrudniçestva-Armyano-Kıpçakskiye Rukopisi].

Радлов, Василий, "О Языке Куманов По Поводу Издания Куманского Словаря", *Приложение к XLVIII Тому Записок Императорской Академии Наук,* Типография Заводъского, СПб. 1884, № 4. e-arşiv: **www.books.e-heritage.ru/book/10085556 (**Erişim tarihi: 12.09.19**). [**Vasiliy Radlov, "O Yazıke Kumanov Po Povodu İzdaniya Kumanskogo Slovarya", Prilojeniya k XLVIII Tomu Zapisok İmperatorskoy Akademii Nauk].

Расовский, Дмитрий, *Половцы, Торки, Печенеги, Берендеи,* Ломоносовъ, Москва 2016.[Dmitriy Rasovskiy, Polovtsı, Torki, Peçenegi, Berendei].

Рашид-ад-Дин, Фазлуллах, *Джами ат-Таварих* Т 1, Изд-во АНСССР, Ленинград 1952. [Fazlullakh Raşid-ad-Din, Cami at-Tavarikh].

Рыбаков, Борис, Торческ- Город Черных Клобуков, *Археологические Открытия 1966 г*., Москва 1967, s. 243-245.[Boris Rıbakov, Torçesk-Gorod Çernıkh Klobukov].

Рычков, Петр И., *История Оренбургская (1730—1750),* Оренбург 1896. [Petr Rıçkov, İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)].

Скржинская, Елена Чеславовна, "Половцы. Опыт Исторического Исследования Этникона", *Византийский Временник*, Sayı 46, 1986, s. 255–269. [Elena Çeslavovna Skrjinskaya, Polovtsı. Opıt İstoriçeskogo İssledovaniya Etnikona].

Святослав Ярославич. **www.hrono.ru/biograf/bio_s/svtslav_yar.php** (Erişim tarihi: 23.02.2020). [Svyatoslav Yaroslaviç].

"Святополк Изяславич", Киевская Русь-Московия Славянская Энциклопедия, Cilt 2, Москва: Олма-Пресс, 2001. [Svyatopolk İzyaslaviç, Kiyevskaya Rus-Moskoviya Slavyanskaya Ensikopediya].

Страбон. (1964). География в 17 Книгах. (Пер. Г.А.Стратановского) Москва: Наука. [Strabon. (1964). Geografiya v 17 Knigah. (Per. G.A.Stratanovskogo].

Тизенгаузен, Владимир, *Сборник Материалов, Относящихся к Истории Золотой Орды*, Т. 1, 2, Изд-во Акад. Наук, СПб. 1941. [Vladimir Tizengauzen, Zbornik Materialov Otnosyaşikhsya k İstorii Zolotoy Ordı].

Толстов, Сергей, "Города Гузов (Историко-Этнографические Этюды)", *Советская Этнография №3,* АНСССР, Москва 1947, s. 55-102. [Sergey Tosltov, Goroda Guzov (İstoriko-Etnografiçeskiye Etyudı). Sovetskaya Etnografiya].

Соселия, М., Свидание Кипчака. **www.nplg.gov.ge** (Erişim tarihi: 19.01.2020).

Толочко, Пётр Петрович, *Кочевые Народы Степей и Киевская Русь*, Алетейя , С.-Петербург 2003. [Petr Petroviç Toloçko, Koçeviye Narodı Stepey i Kiyevskaya Rus].

Тунджай, Бахтияр, *Письменное Наследие Кавказских Албан*, Улуу Тоолор, Бишкек 2014. [Bakhtiyar Tuncay, Pismennoye Naslediye Kafkaskikh Alban].

Тунджай, Б. (18.03.2013). Албанский Монастырский Комплекс Кыпчакванк. **https://bextiyartuncay.wordpress.com/2013/03/18/%D0%B0%D0%BB%D0%B1%D0%B0%D0%** (Erişim tarihi: 19.11.2019). [Tuncay, B. Albanskiy Monastırskiy Kompleks Kırçakvank].

Тойнби, А. (2010). Постижение Истории. (Пер. с англ. Е. Д. Жаркова) Москва: Айрис-Пресс, s. 192. [Toynbi, A. Postijeniye İstorii].

Уваров, А. (1869). Сведения о Каменных Бабах. *Труды Первого Археологического Съезда в Москве* Кн. 2. içinde (ss. 501-520). Москва: Синод Тип. [Uvarov, A. Svedeniya O Kammenıh Babakh. Trudı Pervego Arkheologiçeskogo Syezda v Moskve].

Фёдоров, Я. А. ve Фёдоров, Гаджи Саидович, *Ранние Тюрки на Северном Кавказе,* Изд-во Московского Университета, Москва 1978. [Y.A.Fyodorov ve G.S.Fyodorov, Rannie Tyurki Na Severnom Kavkaze, İzd-vo Moskovskogo Universiteta, Moskva 1978].

Харузин, Алексей**,** “К Вопросу о Происхождении Киргизского Народа”, *Этнографическое Обозрение*, Sayı XXVI, 1895, s. 62-76. [Aleksey Haruzin, “K Voprosu o Proiskhojdenii Kırgızskogo Naroda”, Etnografiçeskoye Obozrenie].

Хизриев, Хаджи Ахмедович, “Первые Походы Чингисидов на Северный Кавказ и Их Политические Последствия”, *Вопросы Политического и Экономического Развития Чечено-Ингушетии (XVIII – начало XX века),* Грозный 1984. [H.A.Hizriyev, “Pervıe Poxodı Çigizidov Na Severnıy Kavkaz İ İx Politiçeskiye Posledstviya”, Voprosı Politiçeskogo İ Ekonomiçeskogo Razvitiya Çeçeno İnguşetii (XVIII-naçalo XX v.)].

Чапичадзе, Заза, *История Грузии*, Print House Damani, Тбилиси 2016. [Zaza Çapiçadze, İstoriya Gruzii].

Челидзе, Вахтанг, *Исторические Хроники Грузии*, Мерани, Тбилиси 1988. [Vahtang Çelidze, İstoriçeskiye Khroniki Gruzii].

Шаниязов, Карим, *К Этнической Истории Узбекского Народа*, Ташкент 1974. [Karim Şaniyazov, K Etniçeskoy İstorii Uzbekskogo Naroda].

Ядринцев Н. (1883). Описание Сибирских Курганов и Древностей. Путешествие по Западной Сибири и Алтаю в 1878 и 1880 г. *Древности: Труды Императорского Московского Археологического Общества.* Т. IX. Вып. II-III. içinde (ss. 181-205) (e-arşiv: **www.starieknigi.info/Zhurnaly/MAO/MAO_Drevnosti_09_2_3.pdf**) (Erişim tarihi: 02.10.2019). [Yandristsev N. Opisaniye Sibirskikh Kurganov i Drevnostey. Puteşestviye po Zapadnoy Sibiri i Altayu v 1878 i 1880 g. Drevnosti: Trudı İmperatorckogo Moskovskogo Arkheologiçheskogo Obşestva].

“Ярослав Мудрый”, Советская Историческая Энциклопедия Т. 16, Москва: Советская Энциклопедия, 1976. [“Yaroslav Mudrıy”, Sovetskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya T 16].

İNDEKS

A

Abbasi, 36
Abhazya, 51, 112, 114, 119, 120, 135, 140, 148
Açikulnogay, 78
Adıglar, 136
Afanasyevo, 32
Afrika, v, vi, 35, 36, 37
Ahıska, 134
Alaeddin Körpe Arslan, 97
Alanlar, 48, 52, 74, 137
Alaras, 40, 85
Albanya, 82, 85, 146
Alp-Derek, 46
Altay, 12, 14, 16, 32, 35, 64, 75, 160, 161
Altın Ordu, 17, 49, 53, 78, 79, 81, 101, 104, 144
Anadolu, 35, 55, 58, 88, 118, 119, 121, 123, 138, 140, 142, 159, 160, 162, 186
Andrey Bogolyubski, 134
Andronovo, 32
Ani, 91, 92, 104, 131
Ankaz, 26
Argun Han, 144
Argun noyan, 143
Ariç, 104, 105, 175
Arran, 84, 85, 88, 89, 91, 93, 95, 118, 121, 161
Arslanoğlu Kutalmış, 118
Astrahan, 21, 78
Asya, v, 13, 19, 23, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 42, 43, 55, 56, 57, 59, 63, 64, 155, 158
Atrak Han, 14, 30, 46, 50, 124, 129, 132, 136, 148
Avrasya, viii, 30, 31, 37
Avrupa, v, vi, 12, 14, 22, 28, 30, 35, 36, 37, 43, 49, 50, 56, 58, 61, 64, 73, 75, 76, 163
Ayn-Calut, 37, 143
Ayrivank, 105
Azad Denizi, 80
Azerbaycan, v, vi, ix, 45, 54, 74, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 104, 105, 112, 118, 121, 131, 146, 148, 156, 157, 159, 160, 162, 185, 186
Azkişi, 15
aznaurlar, 113, 114, 115, 117

B

Babil, 106, 111
Baçman, 78
Bagrationi, 40, 108, 138
Bahri, 37
Balandur, 26
Balkanlar, v, 13, 36
Barat, 40, 85
Bargu, 40, 85
Basmıl, 17
Başgırt, 17
Başkurdistan, 80
Başkurt, ix, 12, 62, 80, 81
Batu Han, 76, 78, 79, 82
Bayandur, 26
Berde, 82, 84, 89, 99
Bityan şehri, 19
Bizans, v, 12, 14, 17, 23, 27, 28, 35, 46, 55, 56, 58, 67, 81, 106, 114, 115, 116, 118, 120, 124, 141, 145, 151
Bom, 60
Bonyak, 28, 46, 56, 69, 71
Bonyak Han, 46, 69, 71

Böcek, 79
Buhara, 19
Bukhum, 23
Bulgar Hanlığı, 78, 79
Bulutun, 62
Bun-Türkler, 110, 111
Burcoglu, 40, 62, 85
Bu-tzsu Nehri, 53
Buzanku, 40, 85
Büyük İpek Yolu, 19

C

Cebe, 74
Celaleddin Harezmşah, 137
Cihan Pehlevan, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 98
Codex Cumanicus, 65, 101, 103, 158
Cuci, 74, 78, 79, 160
Cungarya, 34, 35, 74

Ç

Çaka Bey, 56
Çangolar, 13
Çaruk, 36
Çeçen-İnguş, 136
Çeçenistan, 21
Çerkez, 21, 48, 52, 81, 102
Çernigov, 68, 69, 72, 76
Çigil, 15,35, 36
Çin, 13, 16, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 34, 39, 52, 59, 61, 76, 81, 162
Çoruh, 119
Çu, 20, 23

D

Dağıstan, 21, 74, 77, 82, 126, 174
Dandanakan, 118
Dardin Şervaşidze, 142
Daryal, 50, 52, 112
Davit Kuropalat, 115
Davit Narin, 138, 143, 144
Derbent, 52, 74, 84, 87, 88, 126, 131, 138, 144
Derbent Kıpçakları, 126
Deşt-i Kıpçak, 17, 25, 28, 37, 58, 74, 77, 78, 85, 86, 88, 148
Didgori, 40, 129, 137, 139, 149
Didgori savaşı, 130
Didi Turkoba, 147
Dinlin, 14, 59
Özi (Dinyeper), 36, 55, 57, 69, 70, 71, 75
Diyarbakır, 92
Dmanis, 131
Dmanisi, 149, 171
Don, 14, 36, 49, 50, 57, 58, 71, 72, 102, 132, 135, 186
Donetsk, 31
Dulatlardan, 22
Dunay, 64
Dvin, 91, 97, 98, 99, 118

E

Ebher, 98
Ebubekr, 94, 95, 97, 98
Ecemi ibn Ebubekr, 92
Eclad, 26
Eçmiyazin, 104, 105
Emir Emiran Ömer, 95
Enuşirvan, 83
Erbil, 97
Ereti-Kaxeti, 114, 117
Ermeni, v, 101, 102, 103, 105, 106, 109, 118, 119, 123, 132, 142, 161
Eynur, 26

G

Gansazar, 105
Gelati, 123, 128, 148
Gence, 84, 91, 92, 96, 97, 99, 120, 133
Georgi Çkondideli, 127, 128

Georgi Laşa, 109, 137, 138, 139, 140
Gezvin, 95, 98
Göktanrı, 44, 46
Göktürk Devleti, 16
Grigoryan, 102
Gumis, 91
Gurandukht, 114, 123, 124
Guteybe Hatun, 94, 95
Guyuk, 78
Guz, 15, 61
Gürcistan, iv, v, vi, ix, 11, 14, 30, 40, 50, 51, 52, 58, 74, 77, 83, 85, 86, 87, 91, 92, 100, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 157, 158, 186
Gürcü, v, vi, ix, 12, 14, 28, 30, 39, 42, 46, 50, 51, 52, 58, 85, 91, 92, 96, 97, 98, 99, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 159, 160, 161, 162, 185, 186
Gürcü Şalva oğlu Fahreddin, 142
Gürcüler, 67, 84, 91, 92, 97, 98, 104, 106, 107, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 123, 128, 129, 130, 131, 137, 138, 139, 141, 143, 158
Gürcüoğlu Zahirü`d-devle, 142

H

Hagyasam, 60
Halac, 15
Halife en-Nasır, 93, 94, 96
Harezm, 18, 19, 23, 45, 63, 74, 89, 96
Harezmşah Muhammed, 74, 99, 137
Harezmşah Tekeş, 93, 95
Hazar, 32, 57, 58, 83, 85, 88, 98, 112, 118, 127
Hemedan, 92, 93, 94, 95
Herodot, 14, 39
Hilat, 91, 92
Hindistan, 32, 34, 81
Hıristiyan, 46, 82, 92, 102, 108, 120, 121, 140, 148
Horasan, 89, 119
Hoyku, 16
Hülagu Han, 143

I

I.Alaeddin Keykubad, 140
I.Beka, 138
I.Demetre, 132
I.Korkore, 138
İbrahim Yınal, 118
İdil (Volga), 15, 36, 51, 79, 80, 161
İgor Bölüğü Destanı, 12, 28, 65, 86
İgor Svyatoslavski, 12
II. Demetre, 138
II. Giyaseddin Keyhüsrev, 140
II. Sargis, 138
II.Rükneddin Süleyman Şah, 121
III. Bagrat, 114
III. Georgi, 108, 109, 133
III.Georgi, 91, 132, 134
III.Tuğrul, 93, 94, 95
III.Vsevolod, 73
İldenizler Devleti, 88
İletmiş Bilge Hakan, 16
İmi, 26
İnanç Hatun, 94, 95
Irak, 88, 93, 94, 96, 97
Irak Selçuk Sultanlığı, 88
İrtiş, 12, 14, 17, 19, 25, 40, 55, 77
İsfahan, 96, 116, 121
İskendername, 45, 87, 88
İtoba, 40, 85

IV.Bagrat, 115, 116, 119
IV.Davit, 40, 50, 108, 117, 121, 123, 124, 125, 129, 131, 132, 139, 148
İvane Mxargrdzeli, 97
İyanmo, 25
İzyaslav Davitoviç, 72
İzyaslav Yaroslaviç, 68, 69

J

Jetıasar, 20

K

Kadir Han, 46
Kafkasya, v, vi, viii, 11, 19, 37, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 58, 72, 74, 78, 80, 84, 88, 106, 110, 111, 112, 119, 121, 125, 126, 131, 135, 136, 137, 138, 146, 151, 160, 161, 185
Kalaç, 21, 60
Kalka, 73, 76, 78
Kalka savaşı, 76
Kanglı, viii, 19, 21, 22, 23, 59, 60, 163, 172, 173
Kangyu, 21
Kan-jıgalı, 17
Kao-ch`e, 24
KaraBalık, 62
Karaborikli, 40, 85
Karadeniz, v, vi, viii, 12, 26, 33, 34, 36, 54, 67, 68, 75, 121, 160, 186
Karahıtay, 26
Karakalpag, 23
Kara-Kıpşak, 17
Karakorum, 142
Karanogay, 77
Karatav, 19
Karluk, 15, 21
Kars, 120, 121, 123
Kartli, 108, 109, 110, 114, 117, 119, 120, 131, 146, 147, 149
Kartlis Tskhovreba, 40, 50, 51, 52, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 127, 133, 134, 135, 146, 164, 165, 173
Kartveloba, 147
Katolikler, 103
Kaunçin, 20
Kay, 17
Kayır Han, 46
Kazak, 17, 18, 23, 38, 49, 57, 62, 63, 65, 105, 162
Kazakistan, 17, 18, 19, 25, 38, 41, 45, 48, 64, 74, 105
Kibçaut, 25
Kiev, 36, 59, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 75
Kiev Knezliği, 36
Kimek, viii, 13, 15, 18, 25, 26, 28, 57, 61, 77, 162
Kimekler, 12, 25, 26, 30, 159, 160
Kıpçak, viii, ix, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 36, 37, 38, 41, 42, 45, 46, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 110, 112, 121, 124, 125, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 139, 142, 146, 147, 148, 149, 151, 154, 157, 160, 161, 186
Kıpçakvank, 104, 105, 178
Kiran, 46, 89
Kırgız, 15, 17, 23, 36, 62, 63
Kırım, 17, 102, 103
Kıtabak, 62
Kızıl Arslan, 90, 93, 94, 95, 136
Knez, 72, 114
Kobyak oğlu Daniil, 75
Konçak Han, 28, 46, 72, 124
Kösedağ savaşı, 142
Köten, 75, 79
Kral Vakhtang, 113
Kubad, 83

Kuban, 21, 48, 49, 50, 53, 78, 80, 163
Kubasar, 104, 133, 134
Kubilay Han, 23
Kuk-Boron, 62
Kulan-Kıpşak, 17
Kuman, 12, 13, 15, 18, 23, 24, 35, 45, 58, 60, 61, 83, 102, 163
Kumaniye, 36
Kundyalyan, 62
Kutaisi, 141, 144
Kutluk İnanç, 95
Küçük Asya, 21
Kür, 89, 110, 111, 131, 133, 147, 160
Küşhare, 84
Kvemo-Kartli, 147, 149

L

Lavrentevski, 51
Leonti Mroveli, 50, 51, 108, 111, 164
Liparit, 114, 117, 118, 120

M

Macar, v, 12, 25, 54, 60, 79
Macaristan, 57, 79, 128
Makedonyalı İskender, 45, 87, 106
Malazgirt, 120, 123
Mangıtların, 77
Mankuroglu, 40, 85
Matenadaran, 105
Maveraünnehir, 32, 81
Mazendaran, 91
Memlükler, 37, 161
Mengü Kağan, 79
Meraga, 89, 91, 92, 97, 99
Micingerd, 122, 123
Midiya, 106
Miryokefalon, 122
Mısır, 12, 13, 36, 37, 102, 143, 144, 151
Miyane, 98
Moğol, ix, 18, 22, 40, 53, 59, 62, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 81, 82, 91, 137, 138, 140, 142, 143, 145, 161, 162
Moğolistan, 22, 64, 74, 78
Moğollar, ix, 29, 52, 67, 74, 76, 77, 78, 79, 82, 84, 99, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 163
Mokalaklar, 113
Monomah, 12, 67, 69, 70, 71, 72, 125, 132
Mskheta, 111, 133
Mstislav Mstislaviç, 75
Mtislav Udatnıy, 73
Mtiullar, 135
Musaoğlu Hasan, 118
Mü`mine hatun, 92

N

Nahçivan, 83, 93, 95, 97, 98, 99, 118, 119
Nasıreddin Muhammed, 121
Nihavend, 35
Nişabur, 91, 92
Nizami Gencevi, 45, 87, 88
Nogaylar, 21, 77

O

Oğuz, viii, 15, 17, 23, 26, 35, 37, 54, 56, 57, 58, 60, 82, 86, 146, 149, 158
Oğuz Hakan, 15
Oğuz Yabgu Devleti, 57
Oğuzlar, 24, 26, 34, 36, 54, 57, 58, 146, 157, 162
Oleg Svyatoslaviç, 69, 71
Orbeliani, 132
Oset, 50, 125, 133
Otrar, 20, 74
Otrar-Karatau, 20

Ö

Özbek, 17, 18, 23, 96, 98, 99

P

Pasinler, 123, 159
Peçenek, viii, 18, 21, 22, 23, 35, 54, 55, 56, 58, 61, 112, 161
Peçenekler, 12, 54, 55, 56, 67, 112, 159, 161
Pereyaslav, 58, 68, 69, 71
Pereyaslav Knezliği, 58
Plano Carpini, 39, 76
Porfirogennetos, 23, 56
Provoslavlar, 103

R

Rabat kalesi, 149
Rey şehri, 90
Roma, 19, 27, 103, 106
Romanya, 13
Rostov, 49, 68, 72, 186
Ruis-Urbnis, 117
Rus, v, viii, 12, 13, 14, 25, 30, 36, 41, 43, 51, 54, 56, 58, 59, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 79, 80, 82, 84, 85, 101, 102, 110, 123, 125, 126, 132, 135, 152, 161, 171, 175
Rusudan, 123, 134, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143
Rusya, 22, 26, 46, 49, 50, 51, 52, 58, 59, 64, 66, 68
Ryurik Rostislaviç, 69, 72, 73

S

Salnitsa nehri, 71
Samtskhe, 138, 143
Sargis Cakeli, 143
Sarı-Kıpşak, 17
Sarkine, 111
Sasani Devleti, 35
Selçuklu, ix, 35, 40, 89, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 130, 136, 139, 140, 141, 142, 159, 160, 161
Selenge, 14, 18, 39, 45, 57, 74, 80, 147, 157, 160, 161, 163
Semerkand, 23
Senyanto, 16
Seyanto, 16, 39
Sibirya, 17, 32, 35, 43
Sin Yuan-Şi, 23
Sırçan, 31, 50, 132
Sırderya, 17, 19, 20, 22, 24, 25, 29, 55
Stavropol, 21, 49, 50, 77, 135, 171, 175
Subetay, 24, 74, 78
Sugrov, 71
Suğdak, 75, 78
Sultan Alp Arslan, 119, 122, 160
Sultan Mahmud, 88, 131
Sultan Melikşah, 116, 120, 130, 160
Sultan Mesud, 88, 89, 90
Sultan Toğrul, 90
Sunja nehri, 53
Suriye, 81, 102, 106
Suy, 16
Svanlar, 135
Svyatoslav Yaroslaviç, 68, 69
Şamanizm, 43, 44, 151, 159
Şarukan Han, 28, 50, 71
Şemseddin İldeniz, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 99, 132
Şerafeddin Emiran, 93
Şio-Mgvime, 128
Şirak, 104, 105
Şirvan, 84, 96, 129, 131, 138, 139
Şirvanşah Aksitan, 96, 129
Şortan, 40, 85

T

Tabgaç Devleti, 34
Talas, 20

Tamar, 96, 108, 109, 110, 117, 122, 129, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 141, 149, 160, 171, 175
Tan, 16
Tana-Buga, 62
Tarbagatay, 26, 55
Tatar, 17, 23, 25, 58, 60, 77, 103, 170
Tbilisi, 50, 51, 107, 125, 127, 131, 136, 148, 157, 164, 165, 173
Tebriz, 93, 95, 97, 98, 99, 131, 137
Tegrek, 16
Tele, 16
Terken Hatun, 63
Terter, 85
Tiflis, 89, 115, 119, 121, 130, 137, 139, 140, 141, 148
Timur, 54, 77, 145, 186
Tobol, 12, 35
Toxsı, 36
Toksoba, 40, 62, 85
Tole nehri, 16
Tonyukuk, 16
Tonyunizm, 44
Torçesk şehri, 69
Torgay, 29
Torı-aygır, 62
Torı-Kıpşak, 17
Trubej, 70
Tugorkan, 28, 56, 69
Tuna, 14, 45, 57
Tuyuçka, 62
Türgeş, 15
Türkistan, vi, viii, 18, 19, 26, 35, 74, 81
Türkmenler, 24, 54, 57, 118, 121, 162

U

Uçan, 98, 99
Ugrak, 36
Ulu Davit, 143, 144
Uplistsikhe, 114
Ural, 19, 56, 77, 80, 112, 161
Uran, 86, 87, 89, 139, 147
Urani, 28
Urusoba Han, 71
Usunyam, 60
Uygur, 24, 26, 28, 33, 82
Uz, 35, 40, 55, 56, 58, 85, 158
Uzlar, 55, 57, 61
Uzun, 17, 42, 62, 70, 90, 112, 116
Uzun-Kıpşak, 17

V

V. Georgi, 109
Vardar Nehri, 56
Vladimir Monomah, 71
Volga, 21, 56, 58, 75, 77
Vsevolod Yaroslaviç, 68, 69

Y

Yabaku, 17
Yağma, 36
Yaroslav Mudriy, 68
Yayık Havzası, 29
Yedisu, 19, 22, 25, 74
Yemek, 17, 28
Yemekiye, 26
Yenisey, 35
Yuan imparatorluğu, 23
Yuriy Andreyeviç, 134
Yuriy Dolgorukiy, 72, 73

Z

Zakarya Mxargrdzelidze, 134
Zencan, 93, 96, 98
Zerefşan Nehri, 18

ÖZ GEÇMİŞ

Adı: Nasiba (Nəsibə)
Soyadı: MİRZAYEVA (Mirzəyeva)
Doğum Tarihi: 29.08.1995
Doğum Yeri: Bakü/Azerbaycan
E-Posta: nasiba.mirza.77@gmail.com
Medeni Durum: Bekar

EĞİTİM BİLGİLERİ

Okul: Namig Akhundov adına 1 numaralı okul (Mez. Tarihi: 2013)

Lisans: Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kafkasya Araştırmaları ABD. Fakülte birincisi (Mez. Tarihi: 2013-2017)

İŞ DENEYİMİ

2016 (Nisan-Temmuz)- Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Yanında Strateji Araştırmalar Merkezi, Dış Politika şubesi. (Görev: Stajyer)

2017 (Eylül)-2018 (Eylül)-Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü, Gürcü Araştırmaları Şubesi. (Görev: Araştırmacı)

Yabancı Diller

Azerbaycan dili (ana dil), Türkçe, Rusça, İngilizce, Gürcüce.

Yayınlar

1. **Gürcüstanda Türkşünaslığın Banisi – Sergi Cikia.** – Bakı Dövlət Universitetinin konfrans materialları. Bakı, Bakı Universitetləri nəşriyyatı. 2017, s. 215-218. http://static.bsu.az/w16/tezis%20kitabi%2015%20may%202017.pdf
2. **Gürcüstan Azərbaycanlıları: Dünən və Bu gün.** – Dünya Azərbaycanlıları: tarix və müasirlik. Elmi-nəzəri toplu. V buraxılış. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2017, s. 51-56. http://static.bsu.az/w16/dunya_azerbaycanlilari_tarix_ve_muasirlik_V%20buraxiliw.pdf
3. **Азербайджанцы в Грузии в Контексте Дружеских Отношений.**– "Böyük Qafqaz: sivilizasiya və xalqların qarşılıqlı təsir dairəsi" adlı tarixçi Qafqazşünasların V Beynəlxalq forumu. 15-16 noyabr 2017, Rostov-Don, Təhsil və Elm fondu, 2017, s. 313-319. (Rusiya). https://roskav.ru/wp-content/uploads/2018/01/2017-Bolshoj-Kavkaz-prostranstvo-vzaimodejstviya-tsivilizatsij-i-narodov.pdf
4. **Gürcüstanda Fəaliyyət Göstərən Erməni Təşkilatları.** - Üçüncü minillikdə geosiyasətin yeni üfüqləri (məqalələr toplusu). Bakı, 2018, s. 58-63. http://newtimes.az/az/processestrends/5329
5. **Gürcü Kilsələrinin Ermənilşdirilməsi: Məqsəd Nədir? -** Üçüncü minillikdə geosiyasətin yeni üfüqləri (məqalələr toplusu). Bakı, 2018, s. 85-90.

http://newtimes.az/az/politics/5415/

6. **Gürcüstanın Bələdiyyə Sistemində Ermənilərin Separatçı Fəaliyyətləri – S**trateji təhlil jurnalı, say 3-4 (25-26), Bakı, 2018, s. 109-121. http://kaspixeber.az/ortam/9764-grcstanda-keiriln-bldiyy-sekilrind-ermnilrin-separat-faliyyti.html

7. **Gürcüstanın Ərazi Bütövlüyü Uğrunda Vuruşan Azərbaycanlılar //** http://modern.az/az/news/154998#gsc.tab=0

8. **Gürcüstandakı Erməni Mətbuatı Separatizmi Dəstəkləyir. //** http://newtimes.az/az/politics/5607/

9. **Gürcüstan-Ermənistan: Qarşılıqlı Səfərlər Nə Vəd Edir? //** http://kaspixeber.az/ortam/11637-grcstan-ermnistan-qarlql-sfrlr-n-vd-edir.html

10. **Timur Devletinin Özbeklerle İlişkileri -** Türk dünyası gənc tədqiqatçılar dərnəyi"nin Araşdırmaları jurnalı №3(3) 2019, Bakı, s. 28-38. http://static.bsu.az/w16/TDCTD_Ara%C5%9Fd%C4%B1rmalar%C4%B1_N3_2019.pdf

11. **Tarihsel Süreç İçerisinde Gürcü Milli Kimliği -** International Journal of Humanities and Education (İJHE), Volume 5, İssue 11, Year 2019, p. 535-545. https://dergipark.org.tr/ijhe/issue/47885/574282

12. **XI-XIV. Yüzyıllarda Gürcistan`da Kıpçak Türkleri (Bildiri Özeti) –** 5. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi, (s. 126). 07-09 Kasım 2019, Karadeniz Teknik Üniversitesi/Trabzon (Türkiye).

13. **Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi`nin "Müsameretü`l-Ahbar" Eserinde Anadolu Selçuklularının Moğollarla İlişkileri-** Sosyal ve Beşeri Bilimler Makaleleri, MESBAM Kitaplığı, Kayseri 2019, s. 291-305. https://www.academia.edu/41283008/SOSYAL_VE_BE%C5%9EER%C4%B0_B%C4%B0L%C4%B0MLER_MAKALELER%C4%B0_SOCIAL_AND_HUMANITIES_ARTICLES

14. **Azərbaycan və Gürcüstanda Ermənistanın Terror Siyasətinin Müqayisəli Təhlili –** "Qafqazda Terror" adlı AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun Respublika Elmi Konfransı. 28 noyabr 2019, Bakı, s. 109-110. (Bildiri özeti). https://caucasusstudies.az/xeberler/269-qafqazda-deportasiyalar-movzusunda-respublika-elmi-konfransinin-tezisler-kitabi.html

KİTAP:

Vahid Ömərov, Elnur Kəlbizadə, Nəsibə Mirzəyeva. **Gürcüstan: Daxili İctimai-Siyasi Şərait**. Bakı: Mütərcim, 2018, 167 s.

ÇEVİRİ ESER:

Georgi **Kekelidze**, *İki Sərgüzəşt (Roman)*, ADK Publishing House, Bakı 2017, 100 s. (orijinal adı: გიორგი კეკელიძე, ორი თავგადასავალი).

XI-XIV. YÜZYILLARDA GÜRCİSTAN`DA KIPÇAKLAR

ORIJINALLIK RAPORU

%8	%8	%3	%
BENZERLIK ENDEKSI	İNTERNET KAYNAKLARI	YAYINLAR	ÖĞRENCI ÖDEVLERI

BIRINCIL KAYNAKLAR

1	sheba.spb.ru İnternet Kaynağı	%1
2	cheloveknauka.com İnternet Kaynağı	<%1
3	www.tataroved.ru İnternet Kaynağı	<%1
4	tarihvearkeoloji.blogspot.com İnternet Kaynağı	<%1
5	acikerisim.aku.edu.tr İnternet Kaynağı	<%1
6	histans.com İnternet Kaynağı	<%1
7	archive.org İnternet Kaynağı	<%1
8	dergipark.org.tr İnternet Kaynağı	<%1
9	osmanlimirasi.net İnternet Kaynağı	<%1